

XXX • 2015

ИЗВЕСТИЯ

РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ
ВЕЛИКО ТЪРНОВО

PROCEEDINGS

REGIONAL MUSEUM OF HISTORY
VELIKO TARNOVO

РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО
REGIONAL MUSEUM OF HISTORY – VELIKO TARNOVO

ИЗВЕСТИЯ

XXX/2015

PROCEEDINGS

XXX/2015

Велико Търново
Veliko Tarnovo
2015

Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново
Том XXX. Велико Търново, 2015

Proceedings of the Regional Museum of History – Veliko Tarnovo
Vol. XXX. Veliko Tarnovo, 2015

ISSN 0861–5888

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Иван Църов – главен редактор
Евгени Дерменджиев – отговорен редактор
Пламен Събев – редактор
Светла Атанасова – редактор
Катя Митова-Ганева – редактор
Станислава Ботева – секретар

EDITORIAL BOARD

Ivan Tsarov – Editor in chief
Evgeni Dermendzhev – Editor
Plamen Sabev – Editor
Svetla Atanasova – Editor
Katya Mitova-Ganeva – Editor
Stanislava Boteva – Secretary

Превод на английски език: Мая Мичева
English translations: Maya Micheva

e-mail: rimvt_edit@yahoo.com

Подготвено за печат и отпечатано от:
ФАБЕР

Велико Търново, п.к. 241
(062) 600 650; www.faber-bg.com

•

Формат: 70 x 100/16
Печатни коли: 17,5

На корицата:

Стъкленница „Страстите Христови“, 1916 г., Регионален исторически музей – Велико Търново.
The Passions of Christ in glass container, 1916. Regional Museum of History – Veliko Tarnovo.

СЪДЪРЖАНИЕ

СТУДИИ, СТАТИИ И СЪОБЩЕНИЯ

- Иван Църов.** АДМИНИСТРИРАНЕ И ПРАВНА ЗАЩИТА НА ВОДОСНАБДЯВАНЕТО В РИМСКИТЕ ГРАДОВЕ ОТ АВГУСТ ДО ЮСТИНИАН 7
- Ivan Tsarov.** ADMINISTRATION AND LEGAL PROTECTION OF THE WATER-SUPPLY NETWORK IN THE ROMAN CITIES FROM AUGUSTUS TO JUSTINIAN 14
- Евгени Дерменджиев.** СТОЛИЧЕН КОМПЛЕКС КРАЙ ЦЪРКВА № 10 В СРЕДНОВЕКОВНАТА КРЕПОСТ НА ХЪЛМА ЦАРЕВЕЦ ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО 15
- Evgeni Dermendziev.** METROPOLITAN COMPLEX No 10 NEAR THE CHURCH ON THE MEDIEVAL CITADEL HILL IN VELIKO TARNOVO 45
- Иван Чокоев.** ИЗСЛЕДВАНЕ НА ТЕКСТИЛНИ МАТЕРИАЛИ ОТ РАЗКОПКИТЕ НА КЪСНОСРЕДНОВЕКОВЕН НЕКРОПОЛ В ЛЯСКОВЕЦ 75
- Ivan Chokoev.** A STUDY OF TEXTILE FINDS FROM THE EXCAVATIONS OF THE LATE MEDIAEVAL NECROPOLIS IN THE TOWN OF LYASKOVETS 82
- Атанаска Стамболийска.** СЪДБАТА НА КНИГАТА В БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ ПРЕЗ XVI – XVII ВЕК (финансова и духовна стойност)..... 85
- Atanaska Stamboliyska.** THE ROLE OF BOOKS IN THE BULGARIAN LANDS 16th – 17th c. (Financial and Spiritual Values) 100
- Катерина Венедикова.** НЯКОЛКО НАДПИСА ОТ ОСМАНСКО ВРЕМЕ ОТ ТЪРНОВО И ТЪРНОВСКО 101
- Katerina Venedikova.** ON SOME INSCRIPTIONS IN VELIKO TARNOVO AND ITS VICINITY FROM THE OTTOMAN PERIOD..... 112
- Светла Атанасова.** ДОКУМЕНТ ЗА МИСИОНЕРСКАТА ДЕЙНОСТ НА ПРОТОСИНГЕЛ СИМЕОН – ПРАТЕНИК ОТ БОЖИ ГРОБ В ТЪРНОВО ПРЕЗ 1847 – 1849 г. 121
- Svetla Atanasova.** A DOCUMENT ABOUT THE MISSIONARY ACTIVITY OF THE PATRIARCH'S ASSISTANT SIMEON, A MESSENGER FROM THE HOLY SEPULCHRE TO TARNOVO (1847 – 1849) 127

Веселин Горанчев. ПИСМА НА ДИМИТЪР К. РУСОВИЧ ДО НЕГОВИЯ БАЩА, АРБАНАШКИЯ ПРЕДПРИЕМАЧ КИРИЛ Д. РУСОВИЧ	131
Veselin Goranchev. DIMITAR K. RUSSOVICH'S LETTERS TO HIS FATHER – THE CONTRACTOR KIRIL D. RUSSOVICH FROM ARBANASSI.....	146
Пламен Събев. „СТРАСТИТЕ ХРИСТОВИ” В СЪКЛЕНИЦИ.....	147
Plamen Sabev. “THE PASSIONS OF CHRIST” IN GLASS CONTAINERS.....	157
Емил Врежаков. АНГЛИЙСКАТА ДИПЛОМАЦИЯ В БЪЛГАРИЯ ПРИ УПРАВЛЕНИЕТО НА СТЕФАН СТАМБОЛОВ (1887–1894).....	159
Emil Vrezhakov. THE BRITISH DIPLOMACY IN BULGARIA DURING THE PERIOD OF STEFAN STAMBOLOV'S GOVERNMENT (1887–1894)....	182
Невяна Бъчварова. МАРИЯ И ДИМИТЪР ОВЧАРОВИ И ПЪРВИТЕ ИМ ГОДИНИ В МУЗЕЙНОТО ДЕЛО	185
Nevyana Bachvarova. ABOUT MARIA AND DIMITAR OVCHAROV AND THE FIRST STEPS OF THEIR MUSEUM WORK	198
Иван Нурков. ПРОБЛЕМИ НА ПОНЯТИЙНАТА (КАТЕГОРИАЛНАТА) ФУНДАМЕНТИКА НА ИСТОРИЯТА НА ОРЪЖИЕТО	199
Ivan Nurkov. PROBLEMS OF THE CONCEPTUAL (CATEGORIAL) FOUNDATIONS OF THE HISTORY OF WEAPONS	216
Симеон Цветков. ФИЗИЧЕСКО ОПИСАНИЕ ПРИ МУЗЕЙНО ИНВЕНТИРАНЕ НА ОГНЕСТРЕЛНО ОРЪЖИЕ	217
Simeon Tsvetkov. PHYSICAL DESCRIPTION OF FIREARMS IN A MUSEUM INVENTORY	225

РЕЦЕНЗИИ И ОТЗИВИ

Неделчо П. Неделчев. СЕРИОЗНО ЗА СЛАВЯНИТЕ, ЗА РИМЛЯНИТЕ И ГОТИТЕ (Отговор на лъжите на Ф. Курта и на специфичният му „смях с цяло гърло“)	235
---	-----

ОФИЦИАЛЕН РАЗДЕЛ

ХРОНИКА ЗА ДЕЙНОСТТА НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО ПРЕЗ 2014 г.	247
---	-----

КНИГООБМЕН НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО ЗА 2014 г.....	254
ДАРИТЕЛИ НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО (2010–2014 г.).....	258
ЗАДЪЛЖИТЕЛНИ ИЗИСКВАНИЯ КЪМ АВТОРИТЕ В ИЗВЕСТИЯ НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО	264
SUBMISSION REQUIREMENTS TO THE CONTRIBUTORS OF THE PUBLICATIONS OF THE REGIONAL MUSEUM OF HISTORY – VELIKO TARNOVO	268
ПРИЛОЖЕНИЕ ЦВЕТНИ ИЛЮСТРАЦИИ/ COLOUR ILLUSTRATIONS	273

АДМИНИСТРИРАНЕ И ПРАВНА ЗАЩИТА НА ВОДОСНАБДЯВАНЕТО В РИМСКИТЕ ГРАДОВЕ ОТ АВГУСТ ДО ЮСТИНИАН

Иван Църов

В следващите редове са представени някои наблюдения и изводи, касаещи администрирането и законодателната защита на водоснабдителните съоръжения в градовете на Римската империя. За съжаление към момента не са известни епиграфски или изворови данни, свързани с темата и произхождащи от провинциите, попадащи в територията на днешна България. Вероятно по тази причина проблематиката не е изследвана в българската историография. Поради това авторът счита, че има смисъл запълването на празнината с оглед ежегодните открития на разнообразни водни съоръжения в проучваните археологически обекти.

Животът в градовете на Римската империя до голяма степен зависел от непрекъснатото и обилно водоснабдяване. Течащите води и морето са обществена собственост. Този термин означава, че всеки гражданин или жител на публично-правната общност, каквато е един град, трябвало да има свободен достъп до водите (Kaser 1971, 381). Всеки можел да ги използва, стига да не ограничава правото на някой друг. Римската правна наука има цяла група закони, регламентиращи правото на управление на водите (Longo 1934, 55; Longo 1965, 361). Доставка на здравеносна питейна вода, осигуряването на необходимата хигиена и обезпечаване на дейността на повечето занаятчийски работилници зависели от непрекъснатото функциониране на водоснабдителната система. Тя можела лесно да се повреди както от природни стихии, така и от умишлена човешка дейност. По тези причини често се налагала намесата на градските или държавните власти. Във всички провинции императорският наместник трябвало да помага или той самият да взема решения, в случай че магистратите на общината не са в състояние да го направят. Решенията на провинциалния управител можели да се обжалват пред императора. Гражданите нерядко се възползвали от правото си да се обръщат директно към принцепса (Еск 1979, 64, 92).

Докато в ранните гръцки полиси имало магистрати по водоснабдяването и свързаните с него дейности (Wörrle 1981, 91; Klingenberg 1983, 230), в градовете на Римската империя нямало една всеобхващаща служба, отговаряща за водата. Изключение е добре описаната от Фронтин длъжност *curator aquarum* –

управител на водите, грижещ се за водоснабдяването на столицата (Frontinus, I, 99). Но и в Рим се наблюдава едно странно обстоятелство – *curator aquarum* не се занимавал със състоянието на баните, защитата от наводнения или отвеждането на отпадъчните води. Вероятно за тези дейности, изискващи постоянни персонални грижи, е отговаряло друго длъжностно лице.

Извън Рим правилата са толкова различни, колкото са и градовете със своята вътрешна организация. Това особено се отнася към тези с гръцки модел на уредба в източните части на империята, каквито безспорно са повечето от градовете в границите на днешна България (Wörrle 1981, 91). Обаче не могат да не бъдат забелязани и отчетени структурните прилики. Във всяка самоуправляваща се единица решенията за новите строежи взема градският съвет. Съветът на декурионите – съответно на булевтите, взема решение за строежа и за трасето, по което ще минава акведуктът. Решението е ставало валидно, когато присъствали $\frac{2}{3}$ от членовете, както е известно от *Lex Ursonensis*, градската конституция на колония Урсо (край дн. Осуна в Южна Испания) (Dessau 1892, № 6087).

Длъжността *curator aquarum* е създадена в Рим през 11 г. пр. Хр. Управителят на водите изпълнявал рутинните си задачи с помощта на малък административен състав от секретари и помощници. В повечето италиански и гръцките градове е имало *curator aquarum* или *curator aquae* (Jones 1966, 214, 349). При строеж или ремонт на акведукт понякога е назначаван специален управител (*curator aquae ducendae*) (Liebenam 1900, 415; Meusel 1960, 35). Вероятно първоначално тези служители са избирани от градския съвет, а техните задачи са възприемани като извънредни. Още през II в. същите функции станали задължителни. Не е известно каква е продължителността на службата. Изглежда, дейността им се отнасяла само и единствено към акведуктите и непосредствено свързаните с тях преки задължения, гарантиращи непрекъснатото им функциониране.

В същото време в някои градове не е имало специални магистрати по водоснабдяването. Обикновено ежегодно са избирани служители, натоварени със съответните задачи. Така например дуумвирите от Венафрум (дн. Венафро в Италия) по силата на едикт на император Август трябвало да отговарят за разпределението и закупуването на вода, допитвайки се до градския съвет. Решенията им относно защитата на акведуктите са имали неоспорима валидност (Dessau 1892, № 5743). Разбираемо е, че магистратите не са могли да контролират всичко лично. Макар и рядко, среща се специален по-нисш персонал, съставен от освободенци и градски роби. Тези служители в Пергамон (дн. Бергама в Турция) имали право, като заловят нарушител, който измивал имуществото или поял добитък в обществените водоснабдителни съоръжения, да го заведат при астиномите, а ако успее да избяга, да предадат заловените животни или предмети. Тъй като не всеки е искал да върши това, въведен е особен стимул, представляващ дял от наложената глоба. Докладващият за нарушението получавал половината от глобата (Wörrle 1981, 94). Според едно решение

на Сената от 9 г. пр. Хр. са определени 10 000 сестерции глоба за този, който под каквато и да е форма причинява вреда на акведуктите. От тях 5000 отиват в държавната хазна и 5000 получава обвинителят (Frontinus II, 127). Само по този начин е можело да се гарантира, че е извършван нужният задължителен обществен контрол особено върху доста дългите сектори извън населените места. Служителите, които обхождали акведуктите и съобщавали за нанесени вреди и посегателства, се наричали „обиколчици“ (*circitores*) (Frontinus II, 117). Такива не са познати от други документи, но това не отрича възможното им съществуване и другаде.

Най-големи загуби и вреди са причинявани поради незачитане на разпоредбите за защита на надземните и подземните части на акведуктите. За да може да функционира даден акведукт и да се възстановява при евентуални щети, той получава сервитут. Правото на сервитут не можело да се поставя под съмнение (Kaser 1971, 440). Съоръжението трябвало да има сервитут както в града, така и извън него. В много случаи сервитутът се маркирал с гранични каменни знаци или поне се означавала посоката, както е при акведуктите във Венафрум и в Ефес (край дн. Селчук в Турция). Не се разрешавало сервитутите да се застрояват със сгради, да се разорават или да се засаждат с цветя и овощни дървета. Това можело да доведе до нанасяне на повреди, особено от корени на дървета или от лемежите на плуговете. Наличието на къщи или други постройки би затруднявало достъпа до съоръжението (Eck 1987, 60, 89).

Съществувала е забрана да се черпи вода (*aquae hauriendae*) директно от акведукта, защото направените улеи разрушавали конструкцията и се получавали значителни загуби. Забраните често се нарушавали, особено от хора, нямащи право на собствен водопровод, или от желязци да си осигурят допълнително количество вода по този незаконен начин. Показателен пример, илюстриращ необходимостта от строги ограничителни мерки, е наличието на девет отвора в свода на канала на акведукта на Томи (дн. Констанца в Румъния) край т. нар. „Вила с мозайките“, използвани като кладенци за черпене на вода (Parus 1982, 169; Parus 2005, 88).

На злоупотребите се противодействало чрез упражняване на контрол от страна на магистратите и преди всичко чрез прилагане на закона. Докато с решение на Сената от 11 г. пр. Хр. глобата за нерегламентирано прекарване на вода или при нанесена щета е възлизала на 10 000 сестерции, две години покъсно чрез нов закон от 9 г. пр. Хр. тя се увеличава десеторно (Frontinus II, 127; 129). Глоба от 100 000 сестерции определил в конкретен случай проконсулт на Ефес, за да защити един от акведуктите. Половината от сумата отишла в градската хазна, а останалата – в императорския фиск. По време на Републиката при нерегламентирано ползване на вода за напояване на поземлен участък същият бивал конфискуван в полза на държавата (Frontinus I, 97). Този закон никога не е отменен. В два императорски указа от 389 г. и 400 г. – съответно за Рим и Константинопол, се потвърждава размерът на глобата, като към категорията на нарушителите се включват и тези, които не изпълняват задължението си да

почистват преминаващите през земите им канали. През IV – V в. продължава налагането на парични глоби. Например за незаконно черпена вода на стойност един обол (0,568 г.) се заплащала глоба от една либра в злато (~ 327 гр.). Глобявани са също служителите или техни подчинени, които ставали съучастници в измами. Най-голямата известна санкция е наложена в Хеброн в провинция Палестина (дн. Хеброн в Палестинска автономия) през V или VI в. За неспазване и нарушаване на сервитута от по 15 стъпки от двете страни на акведукта наказанието е смърт. За да се улесни контролът и да се избягнат неволни нарушения при оран, върху съоръжението поставили надпис, предупреждаващ за заплахата от наказание и също изсечена еталонна мярка за ориентировка, равняваща се на 30,8 см (Еск 1987, 90). Описаните случаи показват тенденция с времето наказанията да се увеличават драстично. Не е абсолютно сигурно дали тези наказания са прилагани в цялата си строгост. Наместникът на Ахея записал през IV в., че един конкретен собственик, през чиято земя минавал акведукт, трябва да е благодарен, че земята му не е конфискувана. Явно служителят, ако е следвал буквата на закона, е имал право да приложи това наказание (Еск, 1987, 91).

Формулираните още в Елада през IV в. пр. Хр. правила (Wörtle 1981, 96), по-късно са прилагани в Рим, Константинопол, Антиохия (дн. Антакия в Турция), Никея (дн. Изник в Турция), Ефес, Хеброн. Произтичащите правни последиствия се основавали на общото римско право, което, както е известно, не е конкретно, за да може да се използва и при бъдещи договаряния. Разпоредби съществували почти навсякъде, като в по-бедните на вода области санкциите са по-високи, тъй като и последиствията за обществото са по-сериозни. В Хеброн те явно изиграли ролята си. Общинските магистрати, респективно служителите със специални функции, са отговорни приоритетно за акведуктите и поради това е трябвало да прилагат строго законите, ако и понякога да им е липсвал достатъчно респект, за да се наложат. Така се е получило с двама служители, натоварени с грижата за изградения по времето на император Домициан акведукт. През 113 или 114 г. се е наложило да се жалват на наместника на провинция Азия *Vicarius Martialis* за нарушаване на границите на сервитута, вследствие на което проконсулт издал едикт със санкции. Но само 6 или 7 години по-късно отново са извършени идентични нарушения, поради което императорският наместник през 120/121 г. *Cornelius Priscus* отново издал разпореждане към управителите на водите, потвърждавайки наложените от предшественика си Мартиалис санкции за нарушителите. В Никея, провинция Витиния и Понт, наместникът разпоредил да се спазва сервитутът от 10 лакътя (*cubiti*), равняващи се на 4,44 м, както и да се изградят мостове над акведуктите, по които безопасно за конструкцията да преминават животни и коли (AE 1939, № 293).

Ако гражданинът преценявал, че полаганите от различните инстанции грижи в дадена провинция са недостатъчни, то той имал възможност да се обърне с молба към императора за решение или потвърждение. В един надпис, открит край Лугдунум (дн. Лион във Франция), е записано разпореждането на

император Хадриан, че в сервитута на акведукта никой няма право да оре, сее или засажда земеделски култури (Dessau 1892, № 5794). Няма сведения за последиците от тази разпоредба. Очевидно височайшата намеса се наложила поради това, че на местно ниво не могло да се постигне споразумение (Eck 1987, 92).

При ограничени наличности на вода снабдяването се управлявало и контролирало от властите със строги, понякога доста необичайни и крайни мерки. Юридически източници описват дажбите на вода за различните сезони, месеци, дни и часове, дори за нощта. Има случаи, когато определеното време за черпене на вода от акведукта е посочвано със сигнална тръба (*bucina*), точно както е правено близо до Рим с акведукта *Aqua Alsietina* през IV в. (Tomas 2011, 65).

Невинаги извършваните нарушения са дело на частни лица, понякога и градски магистрати се отнасяли недобросъвестно към обектите, за които отговарят. Случвало се да прахосат парите на града за акведукт, както е станало с Никомедия (дн. Измит в Турция). Примерът е познат от епистоларните контакти на наместника на провинция Витиния и Понт *C. Plinius Caecilius Secundus* – Плиний Млади, с император Траян (Plinius X, 37). Другаде пък не осъществявали постоянно наблюдение и контрол на водоснабдителните съоръжения, което дало повод за намеса на по-висшата инстанция – императорския наместник. Наличието на противоречия в управляващата прослойка в даден град също водело до отправени към него оплаквания. Провинциалният управител на Ахея в края на IV в. Децимиус Секундинус разпоредил чрез писмо до най-висшия служител в Амфиса (дн. Салона в Гърция) градските акведукти да се почистят и да се отведе вода до щерните (Dessau 1892, № 5794). Това явно не е изпълнено, затова той повторил заповедта си в по-остра форма. Наред с това разпоредил върху щерните да се поставят надписи, обозначаващи трасето на акведукта, за да може в бъдеще тези терени да не се присвояват от частни лица. Паралелно Секундинус разпоредил отговорните магистрати да изпратят до определен от него ден отчет за изпълнението на поставените задачи. Не е посочено конкретно наказание в случай на повторно неподчинение. Вероятно наместникът е разчитал на разбиране от страна на градските служители (Eck 1987, 92). По подобен начин постъпил Фронтин – разкривайки големия обем на незаконно ползваната вода, решил да се откаже от налагане на наказание за виновните (Frontinus, II, 130). Така небрежността и снизхождението към виновниците, проявявани от кураторите по водите, улеснявали измамите.

Високият стандарт, обогатен от практиката на гръцките и римските градове, се дължал на техническите постижения, позволяващи сигурно и непрекъсваемо водоснабдяване на високо ниво. Започнало от Средиземноморието, това развитие достига и в отдалечените и културно изостанали области на империята. Мнозинството граждани живеели съвсем комфортно именно поради цивилизационните придобивки. Това е характеристика за градския начин на живот, а от там и за културата като цяло.

Към водното снабдяване на един град, особено пък такъв, притежаващ акведукт, принадлежали и съоръженията, които извеждали отпадъчните води от клоаките и по-малките канали за мръсна вода. Наред с доставката на вода, нейното отвеждане извън населеното място е изисквало усилия от страна на градските управи, което от своя страна също е уредено чрез закони и правила (Аличич 2012, 438 – 441). В този аспект не всеки градски център е добре устроен. Никополис ад Иструм със своята отводнителна система, обхващаща всички квартали, е едно изключение, вероятно дължащо се на факта, че е новооснован град (Иванов, Иванов 1994, 49, 50; Иванов 2006, 33, 34).

От края на IV в. градският живот се сблъсквал все по-често с нарастващата политико-военна нестабилност. Последиците от нея се различавали в отделните провинции, но като цяло се наблюдавал упадък на градската култура. Това явление е по-изразено в западните части на империята. Водоснабдяването и свързаните с него строежи са значително занемарявани. Естествено надземните части на акведуктите са лесно разрушими, особено при обсада на някой град от вражески сили. Докато в източната част император Юстиниан подобрил водоснабдяването в Константинопол, а в много градове изградил нови акведукти (Crow 2007, 268 – 275; Maktav and al. 2009, 1666 – 1671), то в западната империя хората разчитали на съграденото в минали времена. С края на римското господство и бавното отмиране на римската градска култура високоразвитите цивилизационни достижения във водоснабдяването достигнали също до своя бавен край.

ЛИТЕРАТУРА

Аличич 2012: С. Аличич. Канализация (*cloaca*) у римском праву. – Сборник радова Правног факултета у Новом Саду, 1, 2012, 437 – 458.

Иванов 2006: Р. Иванов. Канализация в Тракия и Мизия (Горна и Долна Мизия). – В: Археология на българските земи. Том II, 2006, 33 – 36.

Иванов, Иванов 1994: Т. Иванов, Р. Иванов. Никополис ад Иструм. Том I. София, 1994.
AE 1939: Année épigraphique. Paris, 1939.

Crow 2007: J. Crow. The Infrastructure of a Great City: Earth, Walls and Water in Late Antique Constantinople. – In: Technology and Transition. London, 2007, 251 – 285.

Dessau 1892: H. Dessau. Inscriptiones Latinae selectae. Berlin, 1892.

Eck 1979: W. Eck. Die staatliche Organisation Italiens in der hohen Kaiserzeit. München, 1979.

Eck 1987: W. Eck. Die Wasserversorgung im römischen Reich: Sozio-politische Bedingungen, Recht und Administration. – In: Die Wasserversorgung antiker Städte. Mainz am Rhein, 1987, 49 – 102.

Frontinus: Sextus Iulius Frontinus. De aquaeductibus urbis Romae.

Jones 1966: A. H. M. Jones. The Greek City. Oxford, 1966.

- Kaser 1971:** M. Kaser. Das römische Privatrecht. München, 1971.
- Klingerberg 1983:** I. Klingerberg. Die Aufgaben der städtischen Verwaltungsbeamten in Griechenland. – In: Symposion 1979. Vorträge zur griechischen und hellenistischen Rechtsgeschichte, Köln – Wien, 1983.
- Liebenam 1900:** W. Liebenam. Städteverwaltung im römischen Kaiserreich. Leipzig, 1900.
- Longo 1934:** G. Longo. Sull'uso delle acque pubbliche in diritto romano. – In: Studi in memoria di U. Ratti, Milano, 1934, 55 – 93.
- Longo 1965:** G. Longo. Il regime delle concessioni e delle derivazioni di acque pubbliche nel diritto romano classico e giustiniano. – In: Studi alla memoria di Guido Zanobini, 5, 1965, 361 – 384.
- Maktav and al. 2009:** D. Maktav, J. Crow, C. Kolay, B. Yegen, B. Onoz, F. Sunar, G. Coskun, H. Karadogan, M. Cakan, I. Akar, C. Uysal, D. Gucluer, B. Geze, G. Ince. Integration of remote sensing and GIS for archaeological investigations. – International Journal of Remote Sensing. Vol. 30, 2009, 7, 1663 – 1673.
- Meusel 1960:** H. Meusel. Die Verwaltung und Finanzierung der öffentlichen Bäder zur römischen Kaiserzeit. Köln, 1960.
- Papuc 1982:** G. Papuc. Despre apeductile Tomisului. – Pontica, 15, 1982, 161 – 173.
- Papuc 2005:** G. Papuc. Tomis I, Aprovizionarea cu apă a cetății Tomis în epoca romană și romană târzie. Constanța, 2005.
- Plinius:** C. Plinius Caecilius Secundus. Epistulae.
- Tomas 2011:** A. Tomas. Connecting to Public Water: the Rural Landscape and Water Supply in Lower Moesia. – Archaeologia Bulgarica, XV, 2, 2011, 59 – 72.
- Wörrle 1981:** M. Wörrle. Wasserrecht und –verwaltung in griechischer Zeit. – In: Vorträge der Tagung “Wasser im Antiken Hellas” in Athen, 4/5 Juni 1981, Mitteilungen aus dem Leichtweiß-Institut, 71, 1981.

ADMINISTRATION AND LEGAL PROTECTION OF
THE WATER-SUPPLY NETWORK IN THE ROMAN CITIES
FROM AUGUSTUS TO JUSTINIAN

Ivan Tsarov

(Abstract)

The topic has not been dealt with in the Bulgarian historiography due to lack of epigraphic monuments or source data about the provinces on the territory of present-day Bulgaria.

Although in the early Greek policies there were magistrates in charge of the water-supply and the relevant works, there was no centralized office in charge of water. One exception is the position, described by Frontinus, *curator aquarum* – water governor, responsible for the water-supply to the capital city. However, outside Rome there were as many and different rules as were the cities and their internal organization.

The heaviest loss and damage resulted from non-observance of the regulations on the protection of surface and underground sections of the aqueducts. Easement was issued for each aqueduct so that it could operate and be rehabilitated in case of eventual damage.

No water could be drawn (*aquae hauriendae*) directly from the aqueduct, because any chutes would damage the overall structure. Potential abuse was prevented by exercising control and enforcing the law.

The water-supply system of any city covered as well the facilities discharging waste waters from the sewers and the smaller wastewater canals. Water supply goes hand in hand with water discharge and these required efforts on behalf of the city authorities, which in turn was also governed by laws and regulations.

The time after the late 4th century was marked by ever growing political and military instability and decline of city culture. While in the Eastern part of the Empire Justinian improved the water-supply system in Constantinople, and had new aqueducts constructed in many cities, the people in the Western part of the Empire relied on what had been accomplished in previous times.

With the end of the Roman domination and the gradual withering away of city culture the advanced civilization achievements in water-supplying started slowly to give way.

СТОЛИЧЕН КОМПЛЕКС КРАЙ ЦЪРКВА № 10 В СРЕДНОВЕКОВНАТА КРЕПОСТ НА ХЪЛМА ЦАРЕВЕЦ ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Евгени Дерменджиев

Църква № 10 в столичната цитадела на хълма Царевец е най-интересната и необичайна от известните досега общо 55 средновековни църкви в Търновград. Тя се намира на западния склон на хълма и е проучена още през 1966 – 1973 г. от Хр. Нурков и Ат. Писарев (Обр. 1.). Едва наскоро обаче Църква № 10 беше изцяло публикувана с представяне на нейната архитектура, строителна периодизация и датировка (Дерменджиев 2013, 71 – 87). Един от основните и важни въпроси, свързани с тази столична църква, който все още остава неизяснен, е отдавна известното, но недоказано мнение за съществуването на градски манастир около нея. В отчетите от разкопките на Обект 5 и Обект 5с, в границите на които се намират Църква № 10 и няколко средновековни сгради (Обр. 1., 2.), обаче не е отбелязано, че те оформят някакъв комплекс (Отчет 1968, 1 – 4; Отчет 1969, 2 – 4; Нурков 1973, 75 – 76). Самите проучватели не са публикували конкретни данни, факти, изводи или предположения относно възможността за наличие на манастир в рамките на тези обекти освен манастира край Църква № 14, който се намира непосредствено на североизток от Църква № 10 (Нурков, Писарев 1979, 42 – 49). Допроучването на някои от тези частично разкрити сгради, които остават източно от Църква № 10, но вече в рамките на Обект 21, също не е дало основания да се разглежда вариантът за тяхното включване в плана на столичен манастир, а те са представени като част от градски квартал (Долмова, Илчева 1986, 63, 69).

Независимо от това в различни публикации се излага мнението, че край Църква № 10, известно време след нейното строителство, е изграден столичен манастир (Алексиев 1985, 350 – 352; Ангелов, Попов 1985, 47; Николова 1986, 259; Алексиев 1993, 190, 194 – 195; Алексиев 1995, 76 – 77; Овчаров 2002, 672; Димова 2008, 220; Алексиев 2009, 276; Алексиев 2009а, 257 – 258). Представените досега данни за този манастир са съвсем оскъдни: посочва се, че западното крило със 7 килии се допира до крепостната стена, а във височина горният му етаж е стъпвал върху нея; от север остава по-малко крило, в което навярно са били разположени трапезарията и игуменарницата; от изток имало ограден зид, укрепващ улицата; вътрешният двор е с Г-образна форма и бил настлан с каменни плочи; манастирът е изграден към края на XIII в. или началото на XIV в. (Алексиев 1995, 77, 80; Алексиев 2009а, 257 – 258).

От накратко представените сведения става ясно, че т. нар. манастир край Църква № 10 досега не е бил обект на специално изследване, в което точно и подробно да са представени неговият план, сградите, които го оформят, и функционалните връзки между тях. Не са посочени никакви конкретни данни, доказателства и изводи от археологическите разкопки, които по някакъв начин да насочват към твърдението за оформянето на манастир около Църква № 10. Не са показани находки, свързани с монашеска общност. Липсват стратиграфски и датиращи данни за синхронизирането на отделните сгради и църквата една към друга, чрез които да се представи обща строителна периодизация и да се обоснове точна датировка. Не са разгледани и обяснени десетките гробове край църквата.

Това е и основната задача на настоящото изследване, в което за първи път след тяхното откриване ще бъдат представени всички сгради и гробове от некрополите край Църква № 10. За тази цел е използвана наличната документация от археологическите разкопки, която се съхранява в Научния архив на Регионален исторически музей – Велико Търново (дневници, инвентарни книги, отчети, фотоснимки, графични планове и разрези) от Обект 5 и Обект 5с, както и публикуваните резултати от разкопките на Обект 21, при които отчасти са били проучени някои от сградите и средновековните гробове (Долмова–Лукановска 2007, 7 – 127).

Стратиграфия

Напластяванията край Църква № 10 и сградите около нея в рамките на Обект 5 имат следния ред отгоре надолу: 1. пласт с материали от XVIII – XIX в., образуван основно от съборените след 1877 г. турски къщи; 2. пласт с материали от XV – XVII в., в който на места има вкопавания на основи и септични ями от предходния период; 3. насип от втората половина и края на XIV в., образуван след разрушаването на някои от средновековните сгради и Църква № 10, в които са вкопани гробове от некропола на църквата и отчасти са вкопани гробове от следстоличния период на Търнов; 4. пласт от XIII – XIV в., от горното ниво на който е фундирана Църква № 10; 5. пласт от XIII в. (с единични фрагменти керамика от X – XII в.), от горното ниво на който са фундирани повечето от сградите край Църква № 10 и са вкопани гробовете от некропола, предшествващ нейното строителство; 6. пласт от V – VII в., останал след опожаряването на ранновизантийски постройки, в които са фундирани някои от средновековните сгради; 7. тънък пласт от I-о хилядолетие пр. Хр. с материали от тракийската епоха; 8. варовикова скала (Дневници на Обект 5 за 1966 – 1972 г.). Цялата вътрешност на Църква № 10 заедно с криптата е запълнена с насип, който има почти еднороден характер, защото е натрупан след нейното събаряне в следстоличния период на Търнов.

Броят на монетите от разкопките на Обект 5 и Обект 5с е значителен¹. От тях тук са представени общо 180 медни и сребърни монети от V в. до средата

на XIX в., които имат връзка с Църква № 10 и сградите край нея (Инвентарни книги на Обект 5 за 1966 – 1970)².

В пласта от XVIII – XIX в., който се очертава на дълбочина 0,00 – 0,50 м, монетите са 14 бр., от тях: 1 бр. на султан Махмуд II (1807 – 1839 г.), 1 бр. на султан Мурад II (1421 – 1451 г.), 5 бр. турски неопределени, 2 бр. на цар Иван Шишман (1371 – 1395 г.), 2 бр. латински имитации от XIII в., 1 бр. средновековна неопределена, 2 бр. неопределени.

В пласта от XV – XVII в. на дълбочина 0,50 – 1,20 м, в който има по-късни вкопавания, монетите са 43 бр., от тях: 2 бр. на султан Махмуд II (1807 – 1839 г.), 1 бр. на султан Селим III (1789 – 1807 г.), 1 бр. на султан Сюлейман II (1687 – 1691 г.), 1 бр. турска неопределена от XVII – XIX в., 1 бр. на султан Мурад III (1574 – 1595 г.), 1 бр. на султан Сюлейман Челеби (1402 – 1413 г.), 3 бр. на султан Баязид I (1389 – 1402 г.), 1 бр. раннотурска неопределена, 4 бр. на цар Иван Шишман (1371 – 1395 г.), 1 бр. имитация от края на XIV в., 2 бр. на цар Иван Александър с Теодора (1348 – 1371 г.), 1 бр. на император Андроник II Палеолог с Михаил IX (1295 – 1320 г.), 1 бр. на император Андроник II Палеолог (1282 – 1294 г.), 1 бр. на цар Константин Асен (1257 – 1277 г.), 1 бр. на деспот Йоан Дука Комнин (1237 – 1244 г.), 6 бр. латински имитации от XIII в., 1 бр. на император Мануил I Комнин (1143 – 1180 г.), 5 бр. средновековни неопределени, 4 бр. неопределени.

В насипа от втората половина и края на XIV в., проследяващ се на дълбочина 1,20 – 2,00 м, и в който има по-късни вкопавания, монетите са 34 бр.: 1 бр. на султан Баязид I (1389 – 1402 г.), 2 бр. турски неопределени, 1 бр. на цар Иван Срацимир (1356 – 1396 г.), 1 бр. на цар Иван Шишман (1371 – 1395 г.), 1 бр. на цар Иван Александър с Теодора (1348 – 1371 г.), 2 бр. на деспот Йоан II Орсини (1323 – 1335 г.), 4 бр. на император Андроник II Палеолог с Михаил IX (1295 – 1320 г.), 1 бр. на император Михаил VIII Палеолог (1261 – 1282 г.), 2 бр. на цар Константин Асен (1257 – 1277 г.), 10 бр. латински имитации от XIII в., 7 бр. средновековни неопределени, 1 бр. на император Юстин II (656 – 578 г.), 1 бр. на император Иракий (610 – 641 г.).

В пласта от XIII – XIV в., очертаващ се на дълбочина 2,00 – 2,50 м, монетите са 33 бр., от тях: 1 бр. на цар Иван Срацимир (1356 – 1396 г.), 1 бр. на цар Иван Шишман (1371 – 1395 г.), 1 бр. на император Андроник III Палеолог (1328 – 1341 г.), 1 бр. на цар Теодор Светослав (1300 – 1321 г.), 1 бр. на император Андроник II Палеолог с Михаил IX (1295 – 1320 г.), 1 бр. на цар Георги I Тертер с Тодор Светослав (1285 – 1292 г.), 2 бр. на император Михаил VIII Палеолог (1261 – 1282 г.), 1 бр. на цар Константин Асен (1257 – 1277 г.), 11 бр. латински имитации от XIII в., 1 бр. на император Исак II Ангел (1185 – 1195 г.), 12 бр. средновековни неопределени.

В пласта от XIII в. на дълбочина 2,50 – 3,00 м, в който има по-късни вкопавания, монетите са 17 бр., от тях: 1 бр. на цар Иван Александър с Теодора (1348 – 1371 г.), 1 бр. на император Михаил VIII Палеолог (1261 – 1282 г.), 6 бр. латински имитации от XIII в., 9 бр. средновековни неопределени.

В големи изкопи от XIII – XIV в., които слизат в дълбочина до 3,00 – 3,70 м, монетите са 10 бр., от тях: 1 бр. на цар Константин Асен (1257 – 1277 г.), 3 бр. латински имитации от XIII в., 2 бр. български имитации от XIII в., 4 бр. средновековни неопределени.

В насипа от XV в. във вътрешността на наоса, образуван след събарянето на Църква № 10, на дълбочина 1,20 – 2,00 м, монетите са 6 бр.: 1 бр. имитация от края на XIV в., 3 бр. латински имитации от XIII в., 2 бр. средновековни неопределени; на дълбочина 2,00 – 2,50 м монетите са 10 бр.: 1 бр. на султан Баязид I (1389 – 1402 г.), 1 бр. турска неопределена, 1 бр. на цар Иван Александър с Теодора (1348 – 1371 г.), 1 бр. на император Андроник III Палеолог (1328 – 1341 г.), 3 бр. латински имитации от XIII в., 1 бр. на император Мануил I Комнин (1143 – 1180 г.), 1 бр. средновековна неопределена, 1 бр. ранновизантийска неопределена от V в.; на дълбочина 2,50 – 3,00 м монетите са 2 бр.: 1 бр. на император Андроник II Палеолог с Михаил IX (1295 – 1320 г.), 1 бр. латинска имитация от XIII в.; на дълбочина 3,00 – 3,70 м монетите са 11 бр.: 1 бр. влашка неопределена от края на XIV в., 1 бр. на император Андроник II Палеолог с Михаил IX (1295 – 1320 г.), 3 бр. латински имитации от XIII в., 1 бр. българска имитация от XIII в., 5 бр. средновековни неопределени.

Монетите от сградите северно от Църква № 10, проучени в рамките на Обект 5 и Обект 21, не са много на брой: от Сграда № I – 1 бр. латинска имитация от XIII в. и 1 бр. средновековна неопределена; от Сграда № 8 (№ II) – 1 бр. на цар Иван Александър с Теодора (1348 – 1371 г.), 2 бр. на император Андроник II Палеолог (1282 – 1328 г.), 5 бр. на император Андроник II Палеолог с Михаил IX (1295 – 1320 г.), 5 бр. на император Михаил VIII Палеолог (1261 – 1282 г.), 1 бр. на цар Константин Асен (1257 – 1277 г.), 1 бр. на деспот Йоан Дука Комнин (1237 – 1244 г.), 10 бр. латински имитации от XIII в. и 3 бр. средновековни неопределени; от Сграда № IV – 1 бр. латинска имитация от XIII в.

Архитектурно застрояване около църква № 10 (Обр. 3.)

Около Църква № 10 са разкрити общо 8 средновековни сгради, които остават на разстояние до 18 м южно и до 26 м северно от нея (Обр. 2., 3.)³. Те са разположени между вътрешното лице на Западната крепостна стена и Западната главна улица на цитаделата на столичния Търновград, издигната на хълма Царевец (Обр. 1., 2., 3., 4.1., 5.1.). Самата Църква № 10 отстои на 410 м северно от Сечената скала и на 260 м южно от Лобната скала.

Сгради и некропол край трасето на западната главна улица (Обр. 3., 4., 5., 6., 7.)

Сгради от края на XII в. – началото на XIII в.

Сграда № 6А (Обр. 3.) е отчасти застъпена от абсидата на Църква № 10 и се развива на югоизток от нея (Долмова–Лукановска 2007, 20). От сградата са запазени само основите на югозападния ъгъл. Източната ѝ половина попада под трасето на Западната главна улица, която е прокарана през втората четвърт на XIII в. (Долмова–Лукановска 2007, 18). Сградата е имала правоъгълен план с най-вероятно 1 помещение и ориентация изток – запад. Зидана е със средни по размери ломени камъни, споени с калов разтвор. Запазената дължина на южната стена на Сграда № 6А е 2,50 м, запазената дължина на западната стена е 1,65 м, докато ширината им е 0,80 м. Зид от средновековна сграда е бил разкрит и под абсидата на Църква № 10 (Дневник на Обект 5 за 1969 г. – II, 114; Отчет 1969, 1 – 2). Неговото местоположение съответства на продължението на западната стена на Сграда № 6А в северна посока. Така се установява, че тя е била широка около 5 м, а дължината ѝ в източна посока е надхвърляла 7 м. Няма данни за ширината и местоположението на входа. Сграда № 6А е била опожарена. Тя остава на дълбочина 0,80 м под основите на Сграда № 6 (№ V) от средата на XIV в. Сграда № 6А е отнесена към I-и строителен период и датирана в края на XII в. – началото на XIII в. (Долмова–Лукановска 2007, 20 – 21). Сграда № 6А е по-ранна от Църква № 10 и няма функционална връзка с нея.

Сграда № 7 (Обр. 3., 5.2.) отстои на 3,50 м източно от абсидата на Църква № 10 (Долмова–Лукановска 2007, 20). Остава на дълбочина 1,80 м под нивото на улицата. Сградата има правоъгълен план с най-вероятно 1 помещение и е ориентирана в посока север – юг. Градена е с ломени камъни и калова спойка, с ширина на стените 0,70 м. Западната стена има запазена дължина 11 м и е разрушена на няколко места от гробни ями от средновековния некропол, а северната стена е разкрита на дължина 3,30 м. Няма данни за ширината и местоположението на входа. Сграда № 7 е продължавала да се развива на изток под трасето на Западната главна улица, поради което точните ѝ размери не могат да се установят. Сградата е отнесена към I-и строителен период, датиран в края на XII в. – началото на XIII в. (Долмова–Лукановска 2007, 20 – 21). Сграда № 7 е по-ранна от църква № 10 и няма функционална връзка с нея.

Сграда и некропол от XIII – XIV в.

Сграда № 8 (Сграда № II) (Обр. 3., 5.3.) се намира на разстояние 10,50 м североизточно от Църква № 10 (Долмова–Лукановска 2007, 20). Западната ѝ половина (Сграда № II) е проучена при разкопките на Обект 5 (Отчет 1969, 3 – 4). Сградата има правоъгълен план с 1 помещение и е ориентирана в посока север – юг. Градена е от ломени камъни с калова спойка, а отвътре е измазана с

хоросан. Размерите ѝ са: 7,20 м x 6,55 м, а ширината на стените е 0,75 м. Запазената част от южната стена е била еднолицева, вкопана в терена. Няма данни за ширината и местоположението на входа. Разкрита е и част от подова настилка от големи каменни плочи. По фасадите също е имало хоросанова мазилка (Отчет 1969, 3). В сградата има следи от опожаряване (Дневник на Обект 5 за 1969 г., 61). Сграда № 8 (№ II) е отнесена към II-ри строителен период, датиран в първата половина на XIII в. – средата на XIV в. (Долмова–Лукановска 2007, 21).

Некрополът (Обр. 3., 6., 7.1., 7.2.) е разположен непосредствено от запад на Западната главна улица, като разкритите в него общо 25 гроба предхождат изграждането на Църква № 10. Част от този некропол, изглежда, се развива и на територията на големия площад от източната страна на улицата, като интересното при него е, че първоначално в неговите граници също няма построена църква (Отчет 1973, 8; Дерменджиев 2009 – 2010, 166, 173). В рамките на Обект 21 са проучени 13 гроба, ориентирани запад – изток, северозапад – югоизток и североизток – югозапад (Долмова–Лукановска 2007, 21 – 23). **Гроб № 1** (Обр. 3., 6.1.) – първичен, дете, ръцете са скръстени на корема, без инвентар, няма данни за ковчег, от север при краката е ограден с 2 камъка. **Гроб № 2** (Обр. 3., 6.2.) – първичен, жена, дясната ръка е на гърдите, лявата ръка е на корема, инвентар: 1 меден пръстен и 1 медно копче, няма данни за ковчег, от изток е затиснат от подпорна стена на Западната главна улица. **Гроб № 3** – първичен, мъж, ръцете са скръстени на корема, без инвентар, няма данни за ковчег. **Гроб № 4** (Обр. 3., 6.3., 6.4.) – първичен, мъж, ръцете са скръстени на корема, без инвентар, няма данни за ковчег, затиска Гроб № 7. **Гроб № 5** (Обр. 3., 6.5.) – първичен, мъж, ръцете са скръстени на корема, без инвентар, няма данни за ковчег. **Гроб № 6** – първичен, мъж, ръцете са скръстени на корема, инвентар: 1 медно копче, няма данни за ковчег. **Гроб № 7** (Обр. 3., 6.4.) – първичен, мъж, ръцете са скръстени на корема, инвентар: 1 медно копче, няма данни за ковчег, затиснат от Гроб № 4. **Гроб № 8** (Обр. 3., 6.6.) – първичен, дете, ръцете са скръстени на корема, без инвентар, няма данни за ковчег. **Гроб № 9** (Обр. 3., 6.7.) – първичен, жена, ръцете са скръстени на гърдите, инвентар: 1 бронзов пръстен, 2 гвоздеа от ковчег, ограден от север и запад с камъни, остава под основите на Сграда № 6 (№ V). **Гроб № 10** – първичен, мъж, ръцете са скръстени на корема, без инвентар, няма данни за ковчег. **Гроб № 11** – първичен, мъж, ръцете са скръстени на корема, инвентар: 30 медни копчета, няма данни за ковчег. **Гроб № 12** – първичен, неопределен, без инвентар, няма данни за ковчег. **Гроб № 13** (Обр. 3., 6.8.) – първичен, дете, ръцете са скръстени на корема, без инвентар, няма данни за ковчег, ограден от запад с камък. Некрополът е датиран в първата половина на XIII в. (Долмова–Лукановска 2007, 23).

Още 12 гроба от този некропол са проучени и в Обект 5 (Отчет 1970, 1 – 2) (Обр. 3., 7.1., 7.2.)⁴. От тях 7 гроба остават във вътрешността на източната част на наоса на Църква № 10, като някои са прерязани от изкопите за фундамента на абсидата или са затиснати от него (Отчет 1970, 1 – 2). **Гроб № I** – пър-

вичен, жена, инвентар: 1 чифт златни обеци (Съкровищата на Средновековна България 2007, 25, 2.2.), 25 позлатени стъклени мъниста, фрагменти златосърмен текстил около черепа, дъски и гвоздеи от ковчег (Дневник на Обект 5 за 1970 г. – I, 87 – 89). **Гроб № II** – първичен, мъж, без инвентар, дъски от ковчег (Дневник на Обект 5 за 1970 г. – I, 87 – 89). Гроб № 1 и Гроб № 2 са вкопани в средновековен пласт, лежат почти върху скалата и са били затиснати от градежа на вътрешната извивка на фундамента на абсидата на Църква № 10. Мокрият хоросан е полепнал върху дървените ковчези, като е запазил техните форми в източните им части (Отчет 1970, 1 – 2). **Гроб № III** – първичен, възрастен, ръцете са скръстени на корема, без инвентар, няма данни за ковчег, до северната стена на абсидата, част от скелета остава под дебел пласт хоросан от строежа на Църква № 10 (Дневник на Обект 5 за 1970 г. – I, 49) (Обр. 7.1.). **Гроб № IV** – първичен, неопределен, няма данни за инвентар и ковчег, до южната стена на абсидата (Дневник на Обект 5 за 1970 г. – I, 30). Кости от други разрушени гробове има на дълбочина 2,30 м под настилката в абсидата (Отчет 1970, 1): **Гроб № V** – вторичен, неопределен, няма данни за ковчег, до северната стена на абсидата (Дневник на Обект 5 за 1970 г. – I, 45) и **Гроб № VI** – 2 черепа, вторични, неопределени, попаднали в леглото на изгнил сантрач на северната стена на абсидата (Дневник на Обект 5 за 1970 г. – III, 3). В олтарното пространство също има гроб, предшестваш Църква № 10: **Гроб № VII** – първичен, неопределен, ръцете са скръстени под тялото, няма инвентар, няма данни за ковчег, до южната стена на наоса (Дневник на Обект 5 за 1970 г. – I, 80). По-особен е **Гроб № VIII** – вторичен, с кости от 2 – 3 скелета, до югозападния външен ъгъл на наоса (Дневник на Обект 5 за 1966 г. – I, 103). Той е вкопан от по-високо ниво, но по всичко изглежда, че в него са препогребани скелети, извадени при направата на траншеите за основите на църквата.

Гробове преди строежа на Църква № 10 са открити и югоизточно от нея (Обр. 3.): **Гроб № IX** – първичен, възрастен, няма данни за инвентар и ковчег (Дневник на Обект 5 за 1969 г., 95) и **Гроб № X** – вторичен, неопределен, няма данни за ковчег (Дневник на Обект 5 за 1969 г. – II, 109).

Гробове, които хронологически се свързват с този некропол, но остават доста далеч на северозапад от него и може да са самостоятелни, са открити под основите на Помещение 2 и Помещение 3 на Сграда № IV, разположена северно от Църква № 10 (Обр. 3.): **Гроб № XI** – първичен, детски, ръцете са скръстени на корема, няма данни за инвентар и ковчег (Дневник на Обект 5 за 1972 г., 59, 61) (Обр. 7.2.) и **Гроб № XII** – първичен, детски, няма данни за инвентар и ковчег, ориентиран е в посока юг – север (Дневник на Обект 5 за 1972 г., 70 – 71). Некрополът, който функционира преди изграждането на Църква № 10, е датиран не по-късно от втората половина на XIII в. (Отчет 1970, 2).

Сграда и подпорна стена от XIV в.

Сграда № 6 (Сграда № V) (Обр. 3.) се намира на 2 м южно от Църква № 10 (Долмова–Лукановска 2007, 20). Западната ѝ половина (Сграда № V) е проучена при разкопките на Обект 5. Сградата има правоъгълен план с 1 помещение и е ориентирана в посока север – юг. Запазена е в основи, градени от ломени камъни с калова спойка. Размерите ѝ са: 9,50 м х 6,90 м, а ширината на стените – 0,70 м. Няма данни за ширината и местоположението на входа. Сграда № 6 (№ V) е отнесена към III-и строителен период, датиран във втората половина на XIV в. (Долмова–Лукановска 2007, 21).

Подпорната стена (Обр. 3., 5.1., 5.4.) на Западната главна улица, зидана със средни по размер ломени камъни, споени с кал, е разкрита в два участъка. Първият участък остава източно от Сграда № 8 (№ II), фундиран е в горял средновековен пласт от XIV в., и има дължина 13 м, ширина 1 м и запазена височина 1 м (Долмова–Лукановска 2007, 20). Другият участък от тази подпорна стена е на разстояние от 0,80 м до 1,30 м източно от Сграда № 6 (№ V) и има дължина 7,20 м, ширина 1 м и запазена височина 1,30 м. Стената е фундирана в горелия пласт от най-ранната столична Сграда № 6А (Долмова–Лукановска 2007, 20).

Сгради край вътрешното лице на Западната крепостна стена (Обр. 3., 4.)

Сгради от XIII – XIV в.

Сграда № I (Обр. 3., 4.1.) се намира на разстояние 14 м северно от Църква № 10 и на 0,50 – 1 м източно от Западната крепостна стена (Отчет 1969, 3). Тя има трапецовиден план с 1 помещение и ориентация изток – запад. Изградена е от ломени камъни с калова спойка, с ширина на стените 0,80 м. Външните ѝ размери са: 9,70 м х 9 м х 7 м х 6,50 м. Почти в средата на южната стена се намира вход, широк 2,20 м. От подовата настилка са запазени няколко големи каменни плочи (Дневник на Обект 5 за 1969 г. – III, 30, 33). На разстояние 1,20 м на изток от Сграда № I остава Сграда № 8 (Сграда № II), като двете сгради съществуват едновременно. Западната половина на Сграда № I е разрушена при строежа на Сграда № IV (Нурков 1973, 76; Дневник на Обект 5 за 1972 г., 89) (Обр. 4.1.). Сграда № I може да се датира от втората четвърт на XIII в. до края на XIII в.

Заедно с разрушаването на Сграда № I е бил съборен и прилежащият ѝ участък от Западната крепостна стена (Нурков 1973, 75 – 76). Веднага след това крепостната стена е била възстановена, но ширината ѝ е намалена с 0,40 – 0,50 м (Обр. 3.).

Сграда № III (Обр. 3.) се намира в разположения от юг Обект 8 и е проучена през 1969 – 1970 г. от Й. Алексиев. Тя отстои на 1,70 м южно от Църква № 10 и е изцяло долепена към Западната крепостна стена. Сградата има издъл-

жен правоъгълен план с 1 помещение и ориентация север – юг. Ширината на стените, зидани с калова спойка, е различна: на източната е 0,70 м, на северната – 0,90 м, и на южната е 0,55 м. Дължината на източната стена е 8,50 м, на северната стена – 4,90 м, а на южната стена е 5,10 м, като сградата няма отделна западна стена. В средата на източната стена се намира входът, който е с ширина 2,30 м. Сграда № III няма точна датировка. Обаче разположението ѝ спрямо Сграда № 6 (№ V) от втората половина на XIV в. (Долмова–Лукановска 2007, 21), която изцяло затваря достъпа до входа, показва, че тя е построена по-рано. Така по времето, когато е издигната Сграда № 6 (№ V), Сграда № III вече не е съществувала. Поради това Сграда № III може да се датира в първата половина на XIII в. – втората половина на XIV в.

Сграда № 5 (Обр. 3.) се намира на разстояние 12 м южно от Църква № 10 (Долмова–Лукановска 2007, 20). Източната ѝ половина е разкрита в Обект 21, а другата част на Сграда № 5 остава в Обект 8 и е проучена през 1969 – 1970 г. от Й. Алексиев. Сградата има издължен в посока изток – запад трапецовиден план с 1 помещение, като от запад е долепена до Западната крепостна стена. Изградена е от ломени камъни с калова спойка. Размерите ѝ са: 4,20 м x 4,70 м x 8,70 м x 9,30 м. Сградата няма отделна западна стена. Не са получени данни за ширината и местоположението на входа. Сграда № 5 е отнесена към II-и строителен период, датиран в първата половина на XIII в. – средата на XIV в. (Долмова–Лукановска 2007, 21).

Северната оградна стена (Обр. 3.), която остава на около 27 м северно от Църква № 10, е открита в Обект 15, проучван от Ат. Попов през 1972 г. и 1975 – 1976 г. (Попов 1973, 78; Попов 1977, 117). На изток тя започва от Западната главна улица и достига до Западната крепостна стена. Северната оградна стена има обща дължина 20,80 м, като прави лека чупка в източния си край, ширината ѝ е 0,80 – 0,85 м, а запазената височина достига 1 м. Зидана е от ломен камък, споен с кал. По нейното трасе няма вход.

Потерната (Обр. 3.), отстояща на 2 м южно от Сграда № 5, е разкрита през 1969 – 1970 г. от Й. Алексиев. Потерната има ширина 1,85 м и дължина 3,60 м – колкото е дебела Западната крепостна стена в този участък. Проходът остава по-ниско от терена зад потерната, поради това към него е изградено голямо дъговидно каменно стълбище с ширина от изток 4,70 м и обща дължина 2,60 м. То има 9 стъпала с ширина от 0,12 м до 0,40 м, а височината им е около 0,14 м. Най-долните 2 стъпала влизат в прохода. Потерната е затваряна само с 1 двукрила врата, разположена при нейния външен отвор. Към средата на XIII в. Потерната е била зазидана в предния край с дебела 1,20 м зидария от камъни и бял хоросан (Долмова–Лукановска 2007, 18).

Сгради и некропол от XIV в.

Сграда № IV (Обр. 3., 4.1.) отстои на 3 м северно от Църква № 10. Тя е долепена на фуга по цялата си дължина към западната крепостна стена, която

в този участък прави дълбока извивка към вътрешността на цитаделата (Отчет 1968, 1 – 3; Отчет 1969, 2 – 3). Сградата има силно издължен план, с ориентация север – юг. Зидана е с ломени камъни, споени с бял хоросан и вътрешна сантрачна система. Между камъните на източната фасада е била направена широка изпъкнала хоросанова фугировка. Стените са широки 0,80 – 0,90 м, а запазената им височина е около 1,20 м. Източната стена е с дължина 26,40 м, северната стена е дълга 3 м, а южната стена – 3,60 м. Сградата няма отделна западна стена.

Първоначално Сграда №IV е имала 5 помещения, разделени с напречни стени, които са конструктивно свързани с източната надлъжна стена. Те имат следните вътрешни размери: Помещение 1 (1,30 м х 1,40 м х 3 м х 2,70 м); Помещение 2 (2,10 м х 2,45 м х 3 м х 3,30 м); Помещение 3 (11,80 м х 1,50 м х 2,90 м), като в средата ширината му е само 0,50 м, а подът е бил настлан с камъни и тухли, споени с хоросан (Дневник на Обект 5 за 1967 г., 41); Помещение 4 (4,60 м х 2,60 м х 2,10 м х 5,25 м), Помещение 5 (1,50 м х 1,80 м х 2,30 м х 2,50 м). Разделителните стени между Помещение 2, Помещение 3 и Помещение 4 стъпват върху широк цокъл от вътрешната страна на западната крепостна стена, останал след нейното възстановяване (Дневник на Обект 5 за 1967 г., 41; Нурков 1973, 75 – 76). Помещенията нямат входи помежду си, нито към терена пред тях.

Впоследствие вътрешността на Помещение 3 е била преградена, при което се получават 3 нови помещения. Помещение 3А е изградено от конструктивно свързани стени от запад, север и юг, които стъпват отчасти върху цокъла на крепостната стена. Помещението има вътрешни дължини: на северната стена – 1,60 м, на западната стена (тя дублира Западната крепостна стена) – 1,30 м, на източната стена – 2,30 м, на южната стена – 1,80 м. Размерите на Помещение 3Б са: 5,80 м х 1,50 м х 1,50 м. Самото помещение 3 остава с размери 3,10 м х 2,50 м х 2,30 м х 2,90 м.

На разстояние 1,80 м пред северната половина на източната фасада на Сграда №IV са открити 5 големи камъка, поставени в редица, и отстоящи на около 1,80 м един от друг. Те са използвани за бази, върху които са стъпвали дървени стълбове, поддържали втория етаж на сградата (Отчет 1969, 3). При строежа на Сграда №IV е била доразрушена западната половина на Сграда №I (Нурков 1973, 76; Дневник на Обект 5 за 1972 г., 89) (Обр. 4.1.), а най-южната база на дървен стълб стъпва върху нейната северна стена. По-късно върху южния край на съборената Сграда №IV е изграден притворът на Църква №10 (Отчет 1968, 2 – 3; Дневник на Обект 5 за 1969 г. – III, 2, 4; Нурков 1973, 76) (Обр. 4.1., 4.2.).

Изграждането на Сграда №IV може да се датира в края на XIII в. – началото на XIV в., след разрушаването на Сграда №I и преди строежа на притвора на Църква №10⁵. Сграда №IV е била опожарена и изцяло разрушена, като от този пожар в нея е останал дебел 0,10 – 0,15 м пласт пепел и овъглени греди (Отчет 1968, 2; Отчет 1969, 3; Дневник на Обект 5 за 1967 г., 41; Дневник на

Обект 5 за 1968 г., 13, 17; Дневник на Обект 5 за 1969 г. – III, 2, 4, 6, 9, 11, 13, 26). Пластът е разстлан и върху нивото на средновековния терен и прорязан от средновековна варница (Отчет 1968, 2). След заличаването на следите от този пожар е бил построен притворът на Църква № 10 (Отчет 1968, 2 – 3; Нурков 1973, 76) (Обр. 4.2.).

Църква № 10 (Обр. 3., 8.) е кръстокуполна, с 4 свободни подпори на купола. Тя е зидана с ломени камъни и бял хоросан, има външни и вътрешни сантрачи и е фундирана на дълбочина 2 м (Дерменджиев 2013, 71 – 86). Лицата на фасадите са били украсени с декоративни пояси от по 3 реда тухли, редуващи се с каменни блокчета. Ширината на стените е 1 м, запазената височина – 3,50 м. Дължината на северната стена е 11,50 м, а на южната стена – 12,30 м. В средата на южната стена има вход с ширина 1,30 м, който впоследствие е бил зазидан. Дължината на източната стена е 9,60 м. От външната ѝ страна има отстъп на цокъл, над който се издига фасадата. Цокълът под тристенната абсида е полукръгъл, с външен диаметър 5,20 м. Отвътре абсидата е полукръгла, с диаметър 2,50 м, фланкирана от малки пиластри. Дължината на западната стена е 9,60 м, като в нея има 2 входа с ширина по 0,80 м. Влизането през тях се осъществявало от нивото на бойната пътека по 2 стълбища, изградени в съборената за целта част от зидарията на Западната крепостна стена с ширина 1,50 м. В средата на църквата се издигат 4 масивни зидани стълба, от които източните са правоъгълни (1,20 м x 2 м), а западните – почти квадратни (1,10 м x 1,17 м). Между стълбовете се образува подкуполен квадрат с размери 2,55 м x 2,60 м. Вътрешна стена с ширина 0,75 м е изградена срещу абсидата между надлъжните стени и източните стълбове. Подът в наоса е бил настлан с разноцветна мраморна мозайка, а в олгара – с каменни плочи. Под пода на наоса е направена крипта с 9 каменни гробници, които имат размери: 1,50 – 2 м x 0,50 – 1 м и дълбочина 0,60 м. В западните ъгли на криптата са оформени 2 малки камери (1,45 м x 1 – 1,30 м и дълбочина 1 – 1,40 м).

От север към църквата е пристроен притвор (обща дължина 12,10 м и ширина 3,60 м) с 2 помещения (вътрешните размери на източното помещение са 9,50 м x 2,40 м, а на западното помещение – 2,50 м x 1,30 м) (Обр. 3., 4.2.). Изграден е от ломени камъни и бял хоросан, с ширината на стените 0,75 – 1 м. Притворът е издигнат върху Помещение 1 на опожарената по-рано Сграда № IV, като южната ѝ стена е разрушена, а източната стена е пресечена от неговия градеж (Отчет 1968, 2 – 3; Дневник на Обект 5 за 1969 г. – III, 2, 4).

Църква № 10 има 2 строителни периода (Дерменджиев 2013, 76 – 82) (Обр. 3.). През I-ия период (първата половина на XIV в.) тя се състои от наос и коридор с 2 стълбища от запад, спускащи се от бойната пътека на западната крепостна стена. През II-ия период (втората половина или края на XIV в.), след като е била изцяло съборена, църквата е преизградена във вид на църква – крипта с наос и полуподземен етаж с гробници, към който води коридорът с 2-те стълбища откъм крепостната стена. По това време към Църква № 10 е пристроен и притворът.

Некрополът на Църква №10 (Обр. 3.) е разположен от изток, север и юг и е синхронен с нейния II-и строителен период⁶. Изключение правят само 2 гроба, вкопани от юг на Църква №10 (Обр. 3.): **Гроб № XIII** – първичен, мъж, инвентар: 1 златен пръстен печат с гръцки надпис **ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΤΟΥ ΦΙΛΑΝΤΡΗ** (Дневник на Обект 5 за 1966 г. – I, 89; Съкровищата на Средновековна България 2007, 26, 2.4.), 9 копчета около шията, златосърмен текстил, 15 гвоздеа от ковчег. Гробът се намира до южната фасада на църквата и според надписа на пръстена печат в него е бил погребан Теодор Филантри (Тотев 2010, 105 – 107, Табл. I-1.). Югозападно от него се намира **Гроб № XIV** – първичен, неопределен, няма данни за инвентар и ковчег (Дневник на Обект 5 за 1966 г. – I, 105). Тези 2 гроба са синхронни с I-ия строителен период на църквата, но те не оформят самостоятелен некропол. Най-вероятно по същото време в самата църква е имало още няколко гроба, скелетите от които са били извадени при нейното преустройство през II-ия ѝ строителен период и изграждането на криптата.

В некропола, функционираше в края на II-ия строителен период на Църква №10, има общо 19 гроба (Обр. 3.). Някои от гробовете са вкопани на дълбочина до 0,90 м под нивото на цокъла на абсидата, което показва, че теренът около църквата вече е бил допълнително повдигнат чрез насипване на пръст (Отчет 1969, 1). Източно от църквата, между нея и подпорната стена на Западната главна улица, остават 9 гроба (Обр. 3.): **Гроб № XV** – първичен, неопределен, лявата ръка е поставена на корема, дясната ръка е изпъната, инвентар: няколко медни копчета, няма данни за ковчег (Дневник на Обект 5 за 1969 г. – II, 54); **Гроб № XVI** – първичен, неопределен, лявата ръка е изпъната, дясната ръка е поставена на корема, няма инвентар, няма данни за ковчег (Дневник на Обект 5 за 1969 г. – II, 54); **Гроб № XVII** – първичен, неопределен, няма данни за инвентар и ковчег, затиска Гроб № XIX (Дневник на Обект 5 за 1969 г. – II, 60, 64, 68 – 69); **Гроб № XVIII** – първичен, неопределен, няма данни за инвентар и ковчег, затиска Гроб № XIX (Дневник на Обект 5 за 1969 г. – II, 60, 64, 68 – 69); **Гроб № XIX** – първичен, неопределен, няма данни за инвентар и ковчег, затиснат от Гроб № XVII и Гроб № XVIII (Дневник на Обект 5 за 1969 г. – II, 64); **Гроб № XX** – първичен, неопределен, няма данни за инвентар и ковчег (Дневник на Обект 5 за 1969 г. – II, 83 – 84); **Гроб № XXI** – неопределен, разпилени кости, няма данни за инвентар и ковчег (Дневник на Обект 5 за 1969 г. – II, 38); **Гроб № XXII** – първичен, неопределен, без инвентар, няма данни за ковчег (Дневник на Обект 5 за 1967 г., 60); **Гроб № XXIII** – първичен, дете, без инвентар, няма данни за ковчег (Дневник на Обект 5 за 1967 г., 60).

Северно от църквата има 8 гроба (Обр. 3.): **Гроб № XXIV** – първичен, неопределен, разрушен, няма данни за инвентар и ковчег, остава в източната част на притвора (Дневник на Обект 5 за 1966 г. – I, 95); **Гроб № XXV** – първичен, неопределен, инвентар: 22 медни копчета, няма данни за ковчег (Дневник на Обект 5 за 1966 г. – I, 135); **Гроб № XXVI** – първичен, неопределен, ръцете са скръстени на корема, инвентар: 3 медни копчета около гръбнака, няма дан-

ни за ковчег (Дневник на Обект 5 за 1968 г., 28); **Гроб № XXVII** – първичен, дете (?), няма данни за инвентар и ковчег (Дневник на Обект 5 за 1969 г. – I, 73); **Гроб № XXVIII** – първичен, възрастен, лявата ръка е на рамото, дясната ръка е на гърдите, няма данни за инвентар и ковчег (Дневник на Обект 5 за 1969 г. – I, 85); **Гроб № XXIX** – първичен, възрастен, няма данни за инвентар и ковчег (Дневник на Обект 5 за 1969 г. – I, 86 – 87); **Гроб № XXX** – първичен, неопределен, запазена е долната половина на скелета, няма данни за инвентар и ковчег (Дневник на Обект 5 за 1970 г. – I, 32, 35, 38 – 39); **Гроб № XXXI** – първичен, жена, лявата ръка е под таза, дясната ръка е на гърдите, инвентар: 1 златен пръстен (от електрон) с малко бяло камъче, няколко медни копчета, 1 медна посребрена пластина с латински букви, 1 железен пергел над колена-та, златосърмен текстил, няколко гвоздеа от ковчег, остава в западната част на притвора (Дневник на Обект 5 за 1972 г., 72 – 73) (Обр. 4.2., 7.3.). До южната стена на църквата се намират 2 гроба: **Гроб № XXXII** – първичен, неопределен, няма данни за инвентар и ковчег (Дневник на Обект 5 за 1966 г. – II, 14) и **Гроб № XXXIII** – първичен, дете, няма данни за инвентар и ковчег (Дневник на Обект 5 за 1966 г. – II, 16).

Датировката на този некропол не може да се определи със сигурност. Не е изключено той да е създаден в последните години от столичния период на Търновград или дори по време на обсадата през лятото на 1393 г., но е възможно да е възникнал и непосредствено след превземането на града от османската армия. Засега некрополът на Църква № 10 се датира в края на XIV в. – на границата между края на Второто българско царство и началото на Османската епоха.

Некропол от XVII в. (Обр. 3.)

След разрушаването и изоставянето на Църква № 10 в края на XIV в. или през XV в. терените около нея по традиция, както и заради осветеното вече пространство, отново се използват за погребване (Обр. 3.). Така се оформя малък следстоличен християнски некропол от времето на Османското владичество. От него са проучени общо 7 гроба. От изток на църквата остават: **Гроб № XXXIV** – първичен, възрастен, лявата ръка е на корема, дясната ръка е на гърдите, инвентар: 1 медно копче, няколко гвоздеа от ковчег, ограден с малки камъни (Дневник на Обект 5 за 1968 г., 29); **Гроб № XXXV** – първичен, неопределен, няма данни за инвентар и ковчег (Дневник на Обект 5 за 1969 г. – II, 26); **Гроб № XXXVI** – първичен, неопределен, няма данни за инвентар и ковчег (Дневник на Обект 5 за 1969 г. – II, 26); **Гроб № XXXVII** – разхвърляни кости, дете, няма данни за инвентар и ковчег (Дневник на Обект 5 за 1968 г., 29). Северно от църквата се намират: **Гроб № XXXVIII** – първичен, неопределен, инвентар: 1 медно копче, няма данни за ковчег (Дневник на Обект 5 за 1966 г. – II, 8); **Гроб № XXXIX** – първичен, неопределен, няма данни за инвентар и ковчег (Дневник на Обект 5 за 1966 г. – II, 13); **Гроб № XL** – първичен, неопределен, няма данни за инвентар и ковчег (Дневник на Обект 5 за 1966 г. – II, 3).

Гробовете са вкопани в пласт от XV – XVII в. от нивото на горния край на запазената зидария на отдавна съборените стени на Църква № 10, чиято вътрешност заедно с криптата по това време вече е била запълнена с дебел до 2,50 м насип, датиран с монети в XV в. Те принадлежат на християнско население, най-вероятно българи, обитавали квартал на западния склон на хълма (Джамбов, Станчева 2006, 125 – 133). Малкият брой гробове показва, че става въпрос за съвсем ограничено по време използване на този некропол през втората половина на XVII в. до очертаващите се все още над терена зидове на църквата.

Данните от разкопките доказват, че разрушената и изоставена Църква № 10 впоследствие не е била нито отчасти, нито изцяло възстановявана, поради което тя не е действала като християнски храм през Османската епоха. По-различно е положението при Църква № 12 до Южната крепостна стена на хълма Царевец, в чиито очертания е бил изграден малък параклис (Вълов 1992, 156 – 157). Този параклис е функционирал от втората четвърт на XVII в. до към 1686 г., а от изток и запад е разкрит синхронен с него некропол с 13 гроба (Вълов 1992, 157). Още един некропол е ситуиран в северозападната част на хълма точно до Западната крепостна стена и от него са проучени над 30 гроба край Църква № 18, която е функционирала през XV – XVII в. (Вълов 1992, 163, 167; Дерменджиев 2005, 370, Бел. 1). Така в крепостта на Търнов са локализирани вече най-малко 3 християнски некропола от началните столетия на Османското владичество, които очертават местоположението на няколко български махали от това време на хълма Царевец.

Градоустройство (Обр. 3., 9., 10., 11., 12., 13., 14., 15., 16.)

Представените данни от разкритите в очертанията на Обект 5, Обект 5с, Обект 8, Обект 15 и Обект 21 сгради, подпорни и оградни стени и некрополи позволяват да се покаже цялостната картина на застрояването в централната част на западния склон на столичната цитадела на хълма Царевец, където се намира Църква № 10 (Обр. 3.).

От първите десетилетия на столичния период на Търновград (края на XII в. – началото на XIII в.) датират само 2 сгради – Сграда № 6А и Сграда № 7 (Долмова–Лукановска 2007, 18 – 21) (Обр. 9.). Няма данни за улица, преминаваща край това място (Долмова–Лукановска 2007, 18). Може обаче да се предположи, че тя е била трасирана източно от сградите, защото това е най-удобното място за пътна комуникация по дължината на западния склон на цитаделата.

През втората четвърт на XIII в. е преизградена Западната крепостна стена, като е направена потерната и е трасирана Западната главна улица (Обр. 10.). По-ранните Сграда № 6А и Сграда № 7 са съборени, а улицата преминава над техните разрушения. Построени са Сграда № I, Сграда № 8 (№ II), Сграда № III и Сграда № 5 (Долмова–Лукановска 2007, 20 – 21; Отчет 1969, 3 – 4). Най-вероятно Сграда № 5 и Сграда № III са имали военно предназначение (казарми),

свързани с охраната на Потерната, до която се намират, и може би на Северо-западната порта, отстояща на 70 м южно от тях, близо до която няма сгради с такива функции. Северно от Сграда № 5 и Сграда № III остава малък квартален площад, а разположените в северния му край Сграда № I и Сграда № 8 (№ II), изглежда, са имали жилищни функции.

През втората половина на XIII в. се появява некрополът с 25 гроба, който заема източната част на площада (Отчет 1970, 2; Дерменджиев 2013, 85) (Обр. 11.). Практиката да се създават градски некрополи върху терени, където няма изградена църква, не е необичайна за столичния Търнов, а точно такива случаи са засвидетелствани в непосредствена близост – в северния и южния край на големия площад от другата страна на Западната главна улица (Дерменджиев 2009 – 2010, 166, 173) и в северния край на хълма (Алексиев 1979, 152).

В края на XIII в. или в началото на XIV в. е построена Сграда № IV (Обр. 12.). Преди нейното изграждане или във връзка с него е разрушена Сграда № I. Некрополът вече не се използва. Издигнати са подпорни (оградни) стени край трасето на Западната главна улица както и Северната оградна стена. Сграда № 8 (№ III, Сграда № III и Сграда № 5 продължават да функционират. Старите и новопостроените сгради и оградни стени вече позволяват оформянето на самостоятелен архитектурен комплекс.

През първата половина на XIV в. е изградена Църква № 10 (I-и строителен период) (Дерменджиев 2013, 76 – 79) (Обр. 13.). Тогава край църквата са вкопани само Гроб № XIII и Гроб № XIV. В Помещение 3 на Сграда № IV е извършено преустройство. По това време продължава да съществува комплексът със Сграда № I, Сграда № 8 (№ II), Сграда № III, Сграда № 5 и оградните стени, в двора на който е издигната Църква № 10.

През втората половина или края на XIV в. Сграда № 8 (№ II) и Сграда № IV са били изгорени и изцяло разрушени (Обр. 14.). Църква № 10 също е съборена. Не е изключено пожарът в Сграда № IV да е една от причините за това, но преки данни за опожаряване на църквата няма. Тогава би трябвало да са съборени Сграда № III и Сграда № 5. Околният терен е повдигнат с около 1 м. Следва основното преизграждане на Църква № 10 и превръщането ѝ в църква – гробница с полуподземна крипта (Дерменджиев 2013, 79 – 82). Върху останките на засипаното с пръст Помещение 1 на съборената Сграда № IV е изграден притворът на Църква № 10 (Отчет 1968, 2 – 3; Нурков 1973, 76). Построена е нова Сграда № 6 (№ V) (Долмова–Лукановска 2007, 20 – 21). Може да се предположи, че комплексът е бил отчасти възстановен.

Още по-късно е създаден и некрополът край църквата с 19 гроба (Обр. 15.).

В самия край на XIV в. или през XV в. Църква № 10 и Сграда № 6 (№ V) са били разрушени. През втората половина на XVII в. около руините на отдавна съборената църква възниква малък следстоличен християнски некропол със 7 гроба (Обр. 16.).

Комплексът край църква № 10 (Обр. 3., 12., 13.)

Данните за строителството в края на XIII в. и първата половина на XIV в. показват, че има 4 сгради, които заедно с Църква № 10 биха могли да се свържат в комплекс (Обр. 13.). Те се намират съвсем близо до нея, обособени са спрямо околното пространство чрез оградни и подпорни стени, имат преки функционални връзки една с друга, а откритият в тях археологически материал е с еднороден характер. От север на Църква № 10 са разположени Сграда № IV (на 3 м) и Сграда № 8 (№ II), на разстояние 10,50 м. На изток, на 6,60 м от абсидата, остава подпорната стена на Западната главна улица. Сграда № III е на 2 м от юг на църквата. Най-далеч е Сграда № 5 – на 12 м южно от църквата.

От запад комплексът опира по цялата си дължина до западната крепостна стена на цитаделата, към която са долепени Сграда № IV, Църква № 10, Сграда № III и Сграда № 5, а от изток остава висока над 2 м подпорна стена, която ограничава трасето на Западната главна улица. Тази подпорна стена трябва да се е издигала с още около 2 м над нивото на улицата, вече като оградна стена, за да се ограничи достъпът до вътрешността на комплекса. Той е затворен и от север с отделна Северна оградна стена.

В южния край на комплекса, между Сграда № 5 и подпорната стена на Западната главна улица, остава разстояние от 4,40 м. На това място се е намирал единственият вход на комплекса. Срещу североизточния ъгъл на Сграда № 5 е разкрит малък участък каменна зидария от неговата източна страница. За страница на входа от запад е използвана стената на сградата. Самият вход, чиято ширина е била около 2,70 м, не е оформен със специално съоръжение във вид на масивна порта, а е бил затварян само с двукрила врата и вероятно над нея е имало керемиден покрив.

Така очертан, комплексът има издължен в посока север – юг почти трапецовиден план с дължина 53 м, ширина 14 м от юг и 21 м от север. Сградите са наредени по неговата периферия, като между тях остава обширен вътрешен двор с неправилна форма и площ около 610 м².

Характерът и функциите на този столичен комплекс могат да се определят от планировката и откритите находки в неговите очертания.

Манастир? Планът на комплекса край Църква № 10 (Обр. 13.) е характерен за средновековните манастири, изградени в очертанията на укрепените български градове и техните подградия (Чангова 2006, 76 – 80, Нешева 2008, 221 – 278). В Търнов такива например са: манастирът при Църква № 14 в цитаделата на хълма Царевец (Нурков, Писарев 1979, 42 – 49) (Обр. 17.), манастирът при Църква № 8 (Алексиев 2010, 488 – 492) (Обр. 18.) и манастирът край Църква № 2 (Тотев, Дерменджиев, Караилиев 2015, 641) в другата столична цитадела на хълма Трапезица, манастирът при църквата „Св. Димитър“ (Николова, Робов, 2005, 70 – 88) (Обр. 19.) и царската Велика лавра „Св. 40 мъченици“ в подградието между двете цитадели (Тотев, Дерменджиев 1998, 89 – 91; Тотев 2002, 507 – 509).

При вариант за манастир (Алексиев 1995, 77, 80; Алексиев 2009а, 257 – 258) може да се допусне, че в Сграда №IV са били разположени монашеските килии, в близката Сграда №8 (№II) – магерницата и трапезарията, в Сграда №III – игуменарницата, а в Сграда №5 – складове и помещения за гости (Обр. 13.). Важно е обаче да се подчертае, че по това време Църква №10 не е имала притвор, задължителен за манастирските храмове (Тотев, Дерменджиев 1998, 89). Освен това в църквата все още не е била изградена полуподземната крипта с гробниците, за да може тя да се използва за манастирска костница (Дерменджиев 2013, 76 – 79, 82 – 85).

Тук непременно трябва да се има в предвид и фактът, че самата Църква №10 е построена по-късно от всички останали сгради (Нурков 1973, 76; Дерменджиев 2013, 85). Това показва, че преди нея вече съществува някакъв комплекс, който явно не е манастирски, а е бил военен или частен (Обр. 12.). В такъв случай с изграждането на църквата трябва да е била направена пълна промяна на характера и функциите на комплекса, за да се превърне в градски манастир.

Откритите около и в сградите находки не могат категорично да подкрепят предположението за манастир. Сред характерните и обичайни за всички проучени обекти в столичната цитадела на хълма Царевец битови предмети (фрагменти от сграфито и кухненски съдове, части от оръжие, инструменти, пособия и накити) има само няколко находки, свързани с християнския култ. Единствено в Сграда №8 (№II) са открити 2 малки кръстчета (желязно и бронзово) и 1 бронзова закопчалка за книга (Долмова–Лукановска 2007, 20, Табл. XXXI – 21, №142, №267 и №270 от каталога), а от юг пред нея – друго бронзово кръстче (Долмова–Лукановска 2007, 51, №267 от каталога). От разкопките на Обект 5 произхождат само 3 медни звънчета, открити в двора източно от Сграда №IV (Инвентарна книга на Обект 5 за 1968 г., инв. №704 и №743) и в насипа на Църква №10 (Инвентарна книга №3 на сбирка „Средновековие“, инв. №3806с/ТОМ).

Военен комплекс? Вариантът за Военен комплекс с казарми за част от столичния гарнизон се подкрепя от сериозни доказателства (Обр. 12.). Изтъкнатите вече данни за общата планировка могат да се приложат и за подобен комплекс с военен характер. Такива са проучени и в други средновековни български градове, но без в тях да има църква: столичния Търнов (Дерменджиев 2000, 71 – 72; Дерменджиев 2005, 367 – 368) (Обр. 20., 21.), Червен (Димова 1985, 37 – 38) (Обр. 22.1.), Мелник (Нешева 2008, 73 – 74) и Шумен (Антонова 1995, 53, 66). За комплекса в столичната цитадела на хълма Царевец обаче трябва отново да се подчертае, че сградите в него (№IV, №8, №III и №5) вече са съществували преди строежа на Църква №10 (Обр. 12.).

Този Военен комплекс би трябвало да е завършен в края на XIII в. – началото на XIV в. със строежа на Сграда №IV, включването на съществуващите от преди това Сграда №8 (№II), Сграда №III и Сграда №5 в неговия план, направата на оградните стени и оформянето на голям вътрешен двор (плац)

между тях (Обр. 12.). По това време все още не е изградена Църква №10. Важна особеност в неговата планировка се явява малката ширина на първия етаж на Сграда №IV (от 0,50 м до 3,20 м) и несъмненото разполагане на втория ѝ етаж върху цялата ширина на Западната крепостна стена, включвайки парапета със зъберите и бойната пътека. Това архитектурно решение ясно показва, че достъпът и придвижването по бойната пътека на западната крепостна стена, която защитава по цялото протежение трасето на улицата от Северозападната порта към подградията, преминаващ точно под нея (Обр. 1.), са били изцяло прекъснати. При положение обаче, че Сграда №IV е служила за казарма със спални и караулни помещения на втория етаж, то бойната пътека на крепостната стена остава в нейната вътрешност и при непосредствена опасност или атака войниците, разквартирувани в нея, биха заели веднага местата за отбрана, защото бойниците всъщност ще са отвори (прозорци) в нейната западна стена. Може да се допусне, че по същия начин са били разположени вторите етажи на Сграда №III и Сграда №5, които са долепени към Западната крепостна стена.

Находките от Обект 5, открити в сградите на комплекса и в неговия двор, които могат пряко да се свържат с присъствието на команден състав и войници от столичния гарнизон, са няколко: оръжие – железен връх на стрела (в двора южно от Сграда №I) и железен нож (в двора източно от Сграда №IV) (Инвентарна книга на Обект 5 за 1969 г. – I, инв. №107 и №236); снаряжение – костена застязка на колчан (в двора южно от Сграда №8 (№II) (Инвентарна книга на Обект 5 за 1969 г. – I, инв. №86) и желязна подкова (от помещение 5 на Сграда №IV) (Инвентарна книга на Обект 5 за 1969 г. – II, инв. №429, Инвентарна книга №4 на сбирка „Средновековие“, инв. №4648с/ТОМ); облекло – бронзова катарاما за колан (от Сграда №I) (Инвентарна книга на Обект 5 за 1969 г. – II, инв. №423, Инвентарна книга №4 на сбирка „Средновековие“, инв. №4431с/ТОМ), желязна катарاما за колан (от притвора на Църква №10) (Инвентарна книга №3 на сбирка „Средновековие“, инв. №3786с/ТОМ), медна апликация за колан (от юг на Църква №10) (Инвентарна книга на Обект 5 за 1966 г., инв. №56), 2 железни налчета (от насипа в Църква №10 и от Сграда №IV) (Инвентарна книга на Обект 5 за 1967 г., инв. №29 и №241); лични предмети – желязно огниво (от насипа в църква №10) (Инвентарна книга на Обект 5 за 1967 г., инв. №30).

Строеж на църква в очертанията на ограден със стени и изцяло обособен военен комплекс засега не е пряко засвидетелстван в градовете и крепостите на Второто българско царство. Могат обаче да се посочат примери за църкви, които са издигнати в непосредствена близост или в директна връзка с военни сгради, като: Църква №4 от първата половина на XIII в. в цитаделата на Червен (Димова 1985, 62 – 64, 68 – 71, 104 – 109) (Обр. 22.2., 22.3.); Църква №2 от първата половина на XIV в., с цялостно преизграждане в края на XIV в., също в цитаделата на Червен (Димова, 1985, 64 – 68, 111 – 116) (Обр. 22.2., 22.3.); Църква №5 в Ловеч от края на XIII в. (Чангова 2006, 71 – 74, 104 – 111) (Обр. 23.), а също така и военни сгради, които са строени до вече съществуваща църква:

военните сгради до Църква №9 от края на XIII в. – началото на XIV в. в южния край на столичната цитадела на хълма Царевец в Търновград (Дерменджиев 2011, 452 – 454) (Обр. 24.).

От важно значение е да се припомни и една характерна особеност, която отличава търновската Църква №10. Двата западни входа, които водят към нейния наос, са достъпни единствено откъм бойната пътека на Западната крепостна стена, затваряща комплекса от запад (Дерменджиев 2013, 74, 80 – 81) (Обр. 13.). Входовете остават само на 3 м южно от Сграда №IV и на 2 м северно от Сграда №III. Освен това между тези входове и коридора със стълбищата на Църква №10, водещи към тях, и парапета със зъберите и бойниците на Западната крепостна стена, която тук е широка 3,10 м, остава проходната бойна пътека с ширина около 1 м. Коридорът и стълбищата с ниско разположените входове обаче е налагал тяхното покриване над нивото на бойната пътека, за да не влизат атмосферни води в църквата. Това покриване е било най-лесно да се осъществи чрез полуцилиндричен свод, който е започвал от западната фасада на църквата, а отпред е стъпвал върху аркада над парапета със зъберите и бойниците на Западната крепостна стена. По този начин пространството пред западната фасада на Църква №10 е било изцяло покрито, а бойната пътека остава свободна за движение на войниците от гарнизона.

Задължително е да се вземе в предвид и фактът, че Църква №10 несъмнено е построена с ясна цел точно на това място, между вече съществуващите сгради, по предварително изготвен план. Така непосредствената и специфична връзка на църквата с крепостните съоръжения и военните сгради наоколо очертава нейния военен характер и показва, че тя трябва да има пряко отношение към обслужването на офицерите и войниците от столичния гарнизон. Възможността да се определи Църква №10 като гарнизонен храм, също подсказва, че е твърде вероятно комплексът да е изпълнявал конкретни функции, свързани с охраната и защитата на цитаделата.

Страноприемница? В самата столична цитадела на хълма Царевец има открити два комплекса, които могат да се идентифицират като градски страноприемници⁷. Първата от тях отстои на 85 м южно от Църква №10 и е разположена от източната страна на Западната главна улица – точно срещу Северозападната порта (Овчаров 1985, 90 – 102; Овчаров 2005, 112 – 136) (Обр. 25.). Има данни, които показват, че северно от Страноприемницата, изглежда, е съществувала църква с малък некропол (Овчаров 2005, 131 – 134). Втората Страноприемница се намира в центъра на цитаделата, на север от Царския дворец и на 85 м североизточно от Църква №10 (Николова 1973, 111 – 120; Дерменджиев 2007, 18) (Обр. 26.). До външния югозападен ъгъл на Страноприемницата остава малката Църква №6, край която също е открит градски некропол (Николова 1973, 114).

Друга страноприемница е проучвана край Асеновград (Морева 1981, 338). В преустроен вид тя съществува и до днес като метох на Бачковския манастир (Цончев 1960, 99 – 102). Църквата „Св. Георги Метوشки“, която най-вероятно

е обслужвала отсядащите в странноприемницата поклонници, е била издигната в непосредствена близост.

Планът на тези странноприемници е обичаен (няколко сгради, застроени около ограден вътрешен двор) (Тулешков 1994, 61) и не се различава от планировката на посочените вече по-горе военни комплекси. В очертанията на странноприемниците не е изградена църква, но в близост до тях обаче е имало такава.

Откритите битови находки в сградите и в двора на комплекса при Църква № 10 могат да се свържат с функционирането на странноприемница: фрагменти от сграфито и кухненски съдове, части и детайли от различни инструменти, пособия и накити.

Имение? Данни или предположения за такива големи неукрепени частни имения има за няколко български средновековни града. В столичния Търнов първоначално това бяха двете „болярски жилища“ в цитаделата на хълма Царевец (Николова 1973, 111 – 120; Овчаров 1985, 90 – 102) (Обр. 25., 26.), за които впоследствие бяха изказани основателни предположения за идентифицирането им като градски странноприемници (Дерменджиев 2007, 18; Овчаров 2005, 134 – 136). Други два комплекса, но разположени на втората по големина столична цитадела на хълма Трапезица, все още са в етап на проучване. Първият от тях, определен като резиденция на висш болярин или царски родственик, се намира в средата на южния склон. В неговия план е включена Църква № 11, около която има малък некропол (Долмова 2010, 498 – 499). Подобен комплекс, в който влиза и Църква № 3 с некропол от 35 гроба, се проучва и на югоизточния склон (Робов, Дочев 2008, 689; Робов 2014, 492 – 493; Робов 2015, 645 – 646) (Обр. 27.). Двата комплекса имат план, подобен на плана на ансамбъла при Църква № 10 – ограден със стени вътрешен двор, в който се влиза през представителна порта, една или няколко големи сгради и църква с некропол.

Граждански комплекс, обитаван от светско или духовно лице, е локализиран в цитаделата на Ловеч, южно от Митрополията. Предполага се, че в неговия план е била включена и съвсем близо разположената Църква № 2 (Чангова 2006, 80 – 82) (Обр. 23.). Жилищен комплекс с малка фамилна църква заедно с известната „Болярска къща“, определен като Градски дом на управителите на Мелник, е проучен в подградието на този средновековен град (Нешева, 2008, 303 – 307).

Комплексът край Църква № 10 в столичната цитадела на хълма Царевец също има възможност да е подобно частно имение. Откритите битови находки и предмети могат да се свържат с живота на неговите обитатели: фрагменти от сграфито и кухненски съдове, части и детайли от различни инструменти, пособия и накити. Първоначално в имението не е имало църква (Обр. 12.), а впоследствие такава е била построена (Обр. 13.). Може дори да се допусне, че Гроб № XIII на Теодор Филантри и Гроб № XIV край южната ѝ фасада принадлежат на някои от неговите собственици или гости.

Предназначение и характер на комплекса край Църква № 10. Комплексът, оформен край Църква № 10, е съществувал няколко десетилетия около средата на XIV в. при вариант за манастир (Обр. 13.) или от края на XIII в. до втората половина на XIV в., ако това са гарнизонни казарми, странноприемница или частно имение (Обр. 12., 13.). След това, по някое време през втората половина или края на XIV в., Сграда № 8 (№ II) и Сграда № IV са опожарени, Сграда № III и Сграда № 5 – съборени, а на тяхното място не са изградени други постройки. Църква № 10 също е разрушена и след това основно преустроена с полуподземна крипта, а после е пристроен и притвор от север. Единствено от юг на църквата е изградена нова Сграда № 6 (№ V). Така от първоначалния комплекс не остават никакви сгради, а с новопостроените Църква № 10 и Сграда № 6 (№ V) е значително по-трудно да се оформи нов ансамбъл (Обр. 14.).

Представените сгради около Църква № 10 показват, че край нея несъмнено е имало комплекс – манастирски, военен или частен. Изложените данни и направените изводи дават по-голямо основание да се предположи, че това е Военен комплекс с казарми, функционирал от края на XIII в. до края на XIV в., пряко свързан с отбраната на столичната цитадела (Обр. 12., 13., 14.). По време на неговото съществуване през първата половина на XIV в. е построена Църква № 10 (Обр. 13.). Подобни по местоположение, план и развитие са военните комплекси в Червен, Ловеч и Търнов (Обр. 22., 23., 24.).

Военните сгради от втората четвърт на XIII в. край Западната порта в цитаделата на Червен са долепени до Западната и Северната крепостни стени, а откъм главната улица са оградени с дебела каменна стена с широк вход (Димова 1985, 62 – 63) (Обр. 22.1.). През първата половина на XIV в. с тази оградна стена вече е укрепено единствено малко пространство северно от Западната порта, в което е била построена само една Военна сграда (Димова 1985, 63) (Обр. 22.2.). Същевременно край Северната крепостна стена е издигната нова голяма двуделна Военна сграда VI, а от североизток – друга военна сграда VII (Димова 1985, 68 – 69).

Така военните сгради затварят от три страни обширна площ, която всъщност представлява голям вътрешен двор, отворен към Главната улица, преминаваща от изток край него по цялата му дължина. По-късно в средата на двора е построена Църква № 2, а голяма обществено-административна сграда е вменена между укрепената военна сграда и Военна сграда VI (Димова 1985, 39, 111 – 112, 86 – 88) (Обр. 22.2.).

В края на XIV в. този военен комплекс претърпява основни изменения, но със запазване на основната градоустройствена идея: преизградени са западната порта, Западната кула и Западната крепостна стена, в укрепеното пространство са построени няколко военни сгради: Сграда I, Сграда II и Сграда III (Димова 1985, 63 – 64) (Обр. 22.3.). Обществено-административната сграда е разрушена, а на нейно място е издигната нова Военна сграда, отново е изградена Църква № 2 (Димова 1985, 39 – 41, 55 – 62, 63 – 64, 112 – 116).

По това време и по същия начин е оформено и пространството от юг на Западната порта на цитаделата на Червен, ограничено от Западната крепостна стена, отвесните скали от юг, Главната улица от север и фасадата на замъка от изток, където вече се е издигала Църква №4 (Димова 1985, 104 – 109) (Обр. 22.1., 22.2., 22.3.). Край Западната крепостна стена са построени Военна сграда IV и Военна сграда V, за последната от които се предполага, че е жилището на началника на градския гарнизон (Димова 1985, 64 – 68; Дерменджиев 2015, под печат) (Обр. 22.3.).

Двете военни сгради от изток на Западната порта в цитаделата на Ловеч не са били оградени или укрепени с отделна стена (Чангова 2006, 70 – 73) (Обр. 23.). В края на XIII в. – началото на XIV в. западното помещение на голямата Военна двуделна сграда е било отчасти разрушено и върху неговите останки е построена Църква №5, която има полуподземна крипта (Чангова 2006, 104 – 105). По всичко изглежда, че източната половина на тази Военна сграда, както и втората Военна сграда до нея продължават да функционират.

Военният комплекс при южния край на столичната цитадела на Търновград на хълма Царевец е изграден в края на XIII в. – началото на XIV в. в пространството, където се срещат Южната и Източната крепостни стени (Дерменджиев 2011, 452 – 453) (Обр. 24.). Той се състои от 2 големи казармени сгради, долепени до вътрешните лица на крепостните стени; Южната ъглова бойна кула и втора голяма кула, разположена на скалната тераса под нея; Предно укрепление с порта; Западна напречна крепостна стена; Бойна платформа; Потерна с охраняваща кула; Укрепено водоснабдително съоръжение със стълбище и кула кладенец. В средата на допълнително укрепления сектор при южния край на цитаделата, която освен Военния комплекс включва югозападната порта и Междинна крепостна стена, се намира Църква №9 (Дерменджиев 2011, 453). Комплексът е бил построен от южната страна на вече функциониращата от края на XII в. – началото на XIII в. Църква №9 (Вълов 1992, 96).

Предложените примери от Червен, Ловеч и Търнов показват, че строежът на църква в очертанията на военни комплекси или край самите военни сгради може да се приеме за обичайна практика в големите градове (Обр. 13., 22., 23., 24.). Така най-вероятно Църква №10 се явява гарнизонен храм, който е обслужвал не само този военен комплекс в цитаделата, а и други военни части, разположени в столичния Търнов. Това предполага допускането, че в нея са съхранявани бойни знамена, военни хоругви и кръстове и са извършвани служби (литургии, молебени и помени), свързани с бойните походи и сражения на царската войска и с отбраната на столицата. В такъв случай Църква №10 би трябвало да е посветена на някой от военните светци: св. Архангели Михаил и Гавраил, св. Димитър, св. Георги, св. Теодор Тирон, св. Теодор Стратилат или св. Мина.

За външния вид на отделните сгради на Военния комплекс край Църква №10 не са посочени конкретни данни от разкопките. Може обаче да се предположи, че те са имали поне два етажа, най-вероятно каменни, и керемидени

покриви. Такава е била и Военната сграда до Северната порта на другата столична цитадела, издигната на хълма Трапезица (Караилиев 2011, 128). Данни за дървен чардак с външна стълба за изкачване до втори етаж има единствено за Сграда №IV. Вторите етажи на Сграда №IV, Сграда №III и Сграда №5 са били надстроени над относително ниската (до около 2,60 м) спрямо вътрешните терени в този участък Западна крепостна стена, като бойната пътека и парапетът със зъберите са вградени в техните западни фасади. Така чрез достъп през вътрешността на сградите е бил решен и проблемът с изкачването на войниците до бойната пътека на Западната крепостна стена, защото по цялото ѝ протежение от 340 м от Северозападната порта на юг до Лобната скала на север не е открито нито едно външно каменно крепостно стълбище (Обр. 1.). По същия начин като при военните сгради е била изградена и аркадата пред западната фасада на Църква №10 и пред добавения по-късно притвор. С тази аркада и издигането на вторите етажи на сградите върху бойната пътека участъкът от Западната крепостна стена в очертанията на Военния комплекс на практика се оказва изцяло закрит и защитен, защото е включен в очертанията на техните помещения.

Предназначението на отделните сгради на Военния комплекс не може да се установи с точност. Откритите находки също не дават сигурни насоки за това. За голямата Сграда №IV е най-логично предположението, че е изпълнявала функциите на казарма със спални и караулни помещения на втория етаж. Помещенията на първия етаж са малки, тесни и нямат входи откъм двора и помежду си. Това показва, че те трябва да са складове, хранилища или затвор (карцер) с достъп единствено от горния етаж. По същия начин са направени някои от помещенията във Военната сграда до северната порта на столичната цитадела, издигната на съседния хълм Трапезица (Караилиев 2011, 128). Не е изключено малкото помещение 3А да е изпълнявало ролята на отходна шахта на санитарен възел, разположен на втория етаж. Такива хигиенни съоръжения за открити в Страноприемницата при Северозападната порта (Овчаров 2005, 116) и в Царския дворец в столичната цитадела на хълма Царевец (Георгиева, Николова, Ангелов 1973, 85).

На вторите етажи на Сграда №III и Сграда №5, от които е имало пряк достъп до Западната крепостна стена, също може да се допусне, че са били настанили офицери или войници от столичния гарнизон. Широкият вход на първия етаж на Сграда №III подсказва, че не е изключено там да е бил устроен обор или склад за особено големи и обемни военни материали, въоръжение и снаряжение. За склад може да е използвано и просторното помещение на първия етаж на Сграда №5. За представителните и административните функции на Сграда №8 (№II), която остава във вътрешността на двора (канцелария, приемна, жилище на началника на военния комплекс), подсказват хоросановите мозайки по фасадите и вътрешните стени (Отчет 1969, 3), настилка от каменни плочи (Дневник на Обект 5 за 1969 г., 61) и откритите в нея 2 малки кръстчета

и 1 закопчалка за книга (Долмова-Лукановска 2007, 20, Табл. XXXI – 21, № 142, № 267 и № 270 от каталога на находките).

Засега не може да се каже защо Военният комплекс не е бил изцяло възстановен през втората половина или края на XIV в. след опожаряването на Сграда № 8 (№ II) и Сграда № IV и разрушаването на Сграда № III, Сграда № 5 и Църква № 10 (Обр. 14.). Това би трябвало да се направи, особено във време, когато опасността от нашествия и обсади от османските турци е била по-вече от реална, свидетелство, за което са предприетите в тази връзка допълнителни дейности по укрепяването на столицата като цяло (Дерменджиев 2000, 75; Дерменджиев 2011а, 61 – 62) и в частност на Царския дворец (Георгиева, Николова, Ангелов 1973, 64 – 65; Дерменджиев 2006, 207 – 208).

Видно е, че теренът край Църква № 10, която вече има нова функция на църква-гробница, продължава да се използва от военните. Свидетелство за това са: съхраняването на първоначалната площ на комплекса, без да е допуснато някакво гражданско строителство; възстановяването на църквата; строежа на новата Сграда № 6 (№ V); запазването на вътрешния двор, Северната оградна стена и подпорната стена на Западната главна улица (Обр. 14.). При този нов план обаче е малко трудно Църква № 10 и Сграда № 6 (№ V) да се свържат в нов комплекс, но такъв вариант не трябва да се изключва напълно. Засега може да се приеме, че Военният комплекс е продължил да действа, макар и доста ограничен по отношение на застроената площ и броя на сградите. Появата на първите гробове от некропола явно трябва да се отнесе към 1393 г. – месеците на обсадата или непосредствено след това, във време, когато комплексът вече не е изпълнявал конкретни военни функции (Обр. 15.).

Особен интерес предизвиква изграждането на полуподземна крипта с 9 каменни гробници и 2 камери за препогребване на кости при преизграждането на Църква № 10 (Дерменджиев 2013, 75 – 76). Засега могат да се посочат два подобни примера от българските земи на църкви-гробници, които не са манастирски крипти: Църква № 5 при Главната порта на крепостта Перник от началото на XII в. има полуподземен етаж с 2 гробници (Чангова 1983, 67 – 79, Обр. 84. – 89.; Василева 1983, 97 – 100, Обр. 11. – 16.); а Църква № 5 до Главната порта на цитаделата на Ловеч от края на XIII в. – началото на XIV в. също е с полуподземна крипта, но гробниците в нея не са запазени (Чангова 2006, 104 – 110, Обр. 106. – 115.) (Обр. 23.). Допуска се, че криптата е била предназначена за погребение на стратега на Ловеч (Чангова, 2006, 110).

Факт е, че и след преустройството и изграждането на криптата Църква № 10 в Търновград продължава да има пряка връзка с бойната пътека на Западната крепостна стена на цитаделата (Дерменджиев 2013, 80 – 81) (Обр. 14.). Всъщност единственият достъп до самата крипта е точно откъм крепостната стена. Това показва, че нейният характер се запазва и Църква № 10 продължава да се използва от военните.

С новопостроената крипта обаче военната църква придобива и друго поспециално предназначение. Нейната нова функция дава основание да се пред-

положи, че тя вече е гробнична църква на определен кръг боляри и пълководци, свързани с царската армия, владетелската охрана и отбраната на столичния Търновград. Това може да са военни управители и командири с изключителни заслуги, които са получили привилегията да бъдат погребани в гарнизонната църква, носеща името на някой от военните светци – покровители на армията. С подобно предположение е обяснено и изграждането на Църква № 5 с крипта в цитаделата на Ловеч (Чангова 2006, 110). По същите причини може да са били погребани и хората, един от които е Теодор Филантри (Тотев 2010, 105 – 107), край южната стена на църквата още в етапа след нейното строителство, когато тя е включена в плана на Военния комплекс (Обр. 13.).

Голяма е вероятността обаче погребаните в гробниците в криптата на Църква № 10 да са били от виден болярски род (или дори царски роднини), приближени на царя и пряко свързани с командването на царската войска, които в определен момент я превръщат в своя фамилна гробница. Тук трябва да се отбележи, че специално построени в столичния Търнов са само 2 фамилни църкви – мавзолеи: царската църква „Св. 40 мъченици“ (Дерменджиев 2002а, 24 – 39) и църквата в Царския дворец (Дерменджиев 2001, 197 – 199; Дерменджиев 2002, 253 – 262). В тези църкви са погребвани представители на двете владетелски династии, управлявали Второто българско царство – Асеневци и Тертеровци (Дерменджиев 2001, 198 – 199). Може би именно в тази връзка е била направена богатата интериорна декорация от мраморни архитектурни детайли и мраморна мозаечна подова настилка в наоса на Църква № 10 и добавен големият притвор от север (Дерменджиев 2013, 81).

След превземането на Търновград през лятото на 1393 г. Военният комплекс, включващ Църква № 10 и Сграда № 6 (№ V), е разрушен, а теренът никога повече не е бил използван за военни цели.

БЕЛЕЖКИ

1. Монетите от Обект 5 са определени от доц. К. Дочев от НАИМ – БАН, Филиал Велико Търново, който ми предостави информацията за тях.
2. Разпределението на монетите от Обект 5 по пластове е направено от мен според данните в полевите дневници и инвентарните книги.
3. Сградите, проучени в рамките на Обект 21, са номерирани от М. Долмова с арабски цифри. Сградите в Обект 5 и Обект 8 са отбелязани условно с римски цифри от мен, защото нямат първоначална номерация. При сградите, които са разкопавани от двама проучватели по различно време, номерата са дублирани с арабски и римски цифри.
4. Номерацията на гробовете с римски цифри от Обект 5 е въведена от мен за улеснение при представянето на некропола.
5. В полевия дневник е записано, че Църква № 10 е построена след разрушаването на Сграда № IV. Това обаче е направено, преди да се установи, че притворът от север е изграден известно време след строежа на църквата и не е част от нейния първоначален план.
6. Разпределението на гробовете от Обект 5 в 3 нива е направено от мен според данните в полевите дневници на обекта. Дълбочината на погребване от съвременното ниво, която

е в зависимост от наклона на терена, разположението и съотношението на гробовете спрямо средновековните сгради, е следната: 1,10 м – 1,40 м за гробовете от следстоличния некропол и след разрушаването на Църква № 10; 1,70 м – 2,30 м за гробовете, синхронни с II-ия строителен период на Църква № 10; 2,50 м – 2,80 м за гробовете от юг, синхронни с I-ия строителен период на Църква № 10; 3,00 м – 3,60 м за гробовете преди Църква № 10. Гробовете № XIII, № XIV, № XXV, № XXVI, № XXVII, № XXVIII, № XXIX, № XXX, № XL са означени върху плановете според посочените координати в полевите дневници на обекта, а гробовете № I, № II, № III, № IV, № V, № VI, № VII, № VIII, № X, № XI, № XII, № XV, № XVI, № XVII, № XVIII, № XIX, № XX, № XXI, № XXII, № XXIII, № XXIV, № XXXI, № XXXII, № XXXIII, № XXXIV, № XXXV, № XXXVI, № XXXVII, № XXXVIII, № XXXIX са поставени от мен според номера на квадрата и данните за разположението им спрямо разкритите сгради.

7. Първоначално тези два комплекса са идентифицирани като „болярски жилища“, но впоследствие са определени като градски странноприемници. (Овчаров 2005, 134 – 136; Дерменджиев 2007, 18).

ЛИТЕРАТУРА

Алексиев 1979: Й. Алексиев. Археологически разкопки на обект Царевец 13 – терасата южно от Лобната скала. – В: Археологически открития и разкопки през 1978 г. София, 1979, 152 – 153.

Алексиев 1985: Й. Алексиев. Манастирите на Царевец. – В: Величието на Търновград. София, 1985, 350 – 352.

Алексиев 1993: Й. Алексиев. Бележки за ранната история на търновските манастири. – *Studia protobulgarica et mediaevalia europensia*. В чест на професор Веселин Бешевлиев. Велико Търново, 1993, 189 – 198.

Алексиев 1995: Й. Алексиев. Търновските манастири. Манастирите на Царевец. – В: Годишник на музеите в Северна България, XX, 1995, 73 – 90.

Алексиев 2009: Й. Алексиев. За средновековните църкви-гробници от столичния Търнов. – В: Иванка Акрабова-Жандова. *In memoriam*. София, 2009, 271 – 283.

Алексиев 2009а: Й. Алексиев. Църква № 10 на Царевец. – В: *Laurea*. In honorem Margaritae Vaklinova. кн. II, София, 2009, 255 – 259.

Алексиев 2010: Й. Алексиев. Археологически разкопки на Трапезица – сектор „Югозападен“ (манастир „Св. Йоан Рилски“). – В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 488 – 492.

Ангелов, Попов 1985: Н. Ангелов, А. Попов. Царевград Търнов (пътеводител). София, 1985.

Антонова 1995: В. Антонова. Шумен и Шуменската крепост. Шумен, 1995.

Василева 1983: Д. Василева. Реконструкция на черквите. – В: Крепостта Перник VIII – XIV в. Перник. - Т. 2, София, 1983, 89 – 119.

Вълков 1992: В. Вълков. – Царевград Търнов. Археологически разкопки и проучвания на крепостните стени на хълма Царевец (1966 – 1969 г.). Т. 5, София, 1992.

Георгиева, Николова, Ангелов 1973: С. Георгиева, Я. Николова, Н. Ангелов. Архитектурата на двореца. – В: Царевград Търнов. Дворецът на българските царе през Втората българска държава. Т. 1, София, 1973, 39 – 167.

Дерменджиев 2000: Е. Дерменджиев. Към фортификацията на главния вход на средновековната крепост върху хълма Царевец във Велико Търново. – Археология, XLI, 2000, 3 – 4, 69 – 78.

Дерменджиев 2001: Е. Дерменджиев. Строителна периодизация на Дворцовата църква в Търновград. – Трудове на катедрите по история и богословие. Шуменски университет „Св. Епископ Константин Преславски“, 2001, 4, 192 – 202.

Дерменджиев 2002: Е. Дерменджиев. Реконструкция на царския саркофаг от Дворцовата църква в Търновград. – Трудове на катедрите по история и богословие. Шуменски университет „Св. Епископ Константин Преславски“, 2002, 5, 253 – 262.

Дерменджиев 2002а: Е. Дерменджиев. Царските гробници в църквата „Св. 40 мъченици“ в Търновград. – Минало, IX, 2002, 4, 24 – 39.

Дерменджиев 2005: Е. Дерменджиев. Северозападната порта на средновековната крепост на хълма Царевец във Велико Търново. – В: Проф. дин Станчо Ваклинов и средновековната българска култура. Велико Търново, 2005, 366 – 372.

Дерменджиев 2006: Е. Дерменджиев. Водохранилището на Царския дворец в столичния Търновград. – Археология, XLVII, 2006, 1 – 4, 201 – 210.

Дерменджиев 2007: Е. Дерменджиев. Водоснабдяване и отводняване на столичния Търновград (от края на 12 в. до края на 14 в.). Автореферат на дисертация за присъждане на образователна и научна степен „доктор“. София, 2007.

Дерменджиев 2009 – 2010: Е. Дерменджиев. Площад на западния склон на средновековната крепост на хълма Царевец във Велико Търново. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXIV – XXV, 2009 – 2010, 159 – 182.

Дерменджиев 2011: Е. Дерменджиев. Укрепено водоснабдително съоръжение в столичната цитадела на хълма Царевец във Велико Търново. – В: България, българите и Европа – мит, история, съвремие. Т. IV, Велико Търново, 2011, 440 – 468.

Дерменджиев 2011а: Е. Дерменджиев. Северна кула и Северна порта. – В: Археологически проучвания на средновековния град Трапезица. Сектор „Север“. Т. I, Велико Търново, 2011, 17 – 116.

Дерменджиев 2013: Е. Дерменджиев. Църква № 10 на хълма Царевец във Велико Търново (архитектура, строителна периодизация, датирание). – Археология, LIV, 2013, 1, 71 – 88.

Дерменджиев 2015: Е. Дерменджиев. Средновековна баня в цитаделата на град Червен. – В: Сборник в чест на 70-годишнината на проф. В. Нешева. София, 2015, под печат.

Джамбов, Станчева 2006: И. Джамбов, М. Станчева. Сградостроителство и занаяти в столичния и следстоличен Търнов. – Научни трудове на Пловдивски университет „Павел Хилендарски“, Философско-исторически факултет. Т. 1, кн. 1, 2006, 125 – 133.

Димова 1985: В. Димова. Градоустройство и архитектура на цитаделата на Червен през XII – XIV в. – В: Средновековният Червен. Т. 1, София, 1985, 33 – 132.

Димова 2008: В. Димова. Църквите в България през XIII – XIV в. София, 2008.

Дневник на Обект 5 за 1966 г. – I: Дневник на археологическите разкопки на Обект 5 на хълма Царевец през 1966 г., ръководител Хр. Нурков. – Научен архив на РИМ – В. Търново, инв. № 100/1966 г.

Дневник на Обект 5 за 1966 г. – II: Дневник на археологическите разкопки на Обект 5 на хълма Царевец през 1966 г., ръководител Хр. Нурков. – Научен архив на РИМ – В. Търново, инв. № 102/1966 г.

Дневник на Обект 5 за 1967 г.: Дневник на археологическите разкопки на Обект 5 на хълма Царевец през 1967 г., ръководител Хр. Нурков. – Научен архив на РИМ – В. Търново, инв. № 107/1967 г.

Дневник на Обект 5 за 1968 г.: Дневник на археологическите разкопки на Обект 5 на хълма Царевец през 1968 г., ръководител Хр. Нурков. – Научен архив на РИМ – В. Търново, без. инв. №.

Дневник на Обект 5 за 1969 г. – I: Дневник на археологическите разкопки на Обект 5 на хълма Царевец през 1969 г., ръководител Хр. Нурков. – Научен архив на РИМ – В. Търново, инв. № 131/1969 г.

Дневник на Обект 5 за 1969 г. – II: Дневник на археологическите разкопки на Обект 5 на хълма Царевец през 1969 г., ръководител Хр. Нурков. – Научен архив на РИМ – В. Търново, инв. № 132/1969 г.

Дневник на Обект 5 за 1969 г. – III: Дневник на археологическите разкопки на Обект 5 на хълма Царевец през 1969 г., ръководител Хр. Нурков. – Научен архив на РИМ – В. Търново, инв. № 184/1969 г.

Дневник на Обект 5 за 1970 г. – I: Дневник на археологическите разкопки на Обект 5 на хълма Царевец през 1970 г., ръководител Хр. Нурков. – Научен архив на РИМ – В. Търново, инв. № 157/1970 г.

Дневник на Обект 5 за 1970 г. – II: Дневник на археологическите разкопки на Обект 5 на хълма Царевец през 1970 г., ръководител Хр. Нурков. – Научен архив на РИМ – В. Търново, инв. № 158/1970 г.

Дневник на Обект 5 за 1970 г. – III: Дневник на археологическите разкопки на Обект 5 на хълма Царевец през 1970 г., ръководител Хр. Нурков. – Научен архив на РИМ – В. Търново, инв. № 159/1970 г.

Дневник на Обект 5 за 1972 г.: Дневник на археологическите разкопки на Обект 5 на хълма Царевец през 1972 г., ръководител Ат. Писарев. – Научен архив на РИМ – В. Търново, инв. № 160/1972 г.

Долмова–Лукановска 2007: М. Долмова–Лукановска. Археологически проучвания на средновековна улица по северозападния склон, квартал при Трета порта на Главния вход, източна крепостна стена и квартал при Френкхисарската порта на Царевец. Велико Търново, 2007.

Долмова 2010: М. Долмова. Археологически разкопки на средновековна крепост Трапезица, сектор „Югоизток“. – В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 498 – 499.

Долмова, Илчева 1986: М. Долмова, В. Илчева. Археологически проучвания на обект Царевец – средновековна улица. – Годишник на музеите от Северна България, XII, 1986, 55 – 70.

Инвентарна книга на Обект 5 за 1966 г.: Инвентарна книга на археологическите разкопки на Обект 5 на хълма Царевец през 1966 г., ръководител Хр. Нурков. – Научен архив на РИМ – В. Търново, инв. № 103/1966 г.

Инвентарна книга на Обект 5 за 1967 г.: Инвентарна книга на археологическите разкопки на Обект 5 на хълма Царевец през 1967 г., ръководител Хр. Нурков. – Научен архив на РИМ – В. Търново, инв. № 106/1967 г.

Инвентарна книга на Обект 5 за 1968 г.: Инвентарна книга на археологическите разкопки на Обект 5 на хълма Царевец през 1968 г., ръководител Хр. Нурков. – Научен архив на РИМ – В. Търново, инв. № 114/1968 г.

Инвентарна книга на Обект 5 за 1969 г. – I: Инвентарна книга на археологическите разкопки на Обект 5 на хълма Царевец през 1969 г., ръководител Хр. Нурков. – Научен архив на РИМ – В. Търново, инв. № 130/1969 г.

Инвентарна книга на Обект 5 за 1969 г. – II: Инвентарна книга на археологическите разкопки на Обект 5 на хълма Царевец през 1969 г., ръководител Хр. Нурков. – Научен архив на РИМ – В. Търново, инв. № 156/1969 г.

Инвентарна книга №3 на сбирка „Средновековие“: Инвентарна книга №3 на сбирка „Средновековие“ на отдел „Архология“. – Научен архив на РИМ – В. Търново, инв. №3.

Инвентарна книга №4 на сбирка „Средновековие“: Инвентарна книга №4 на сбирка „Средновековие“ на отдел „Архология“. – Научен архив на РИМ – В. Търново, инв. №62.

Караилив 2011: П. Караилив. Военна сграда, Западна крепостна стена, железарска работилница. – В: Археологически проучвания на средновековния град Трапезица. Сектор „Север“. Т. I, Велико Търново, 2011, 117 – 190.

Морева 1981: Р. Морева. Средновековният град Стенимахос. – В: Средновековният български град. София, 1981, 337 – 342.

Нешева 2008: В. Нешева. Мелник. Богозиданият град. София, 2008.

Николова 1973: Я. Николова. Жилищната архитектура в Търново през XII – XIV век. – Трудове на Великотърновския университет „Кирил и Методий“. Т. VIII, кн. 2, Факултет по история, 1970 – 1971, София, 1973, 64 – 129.

Николова 1986: Я. Николова. Градоустройство и архитектура. – В: История на Велико Търново. Т. 1, София, 1986, 231 – 282.

Николова, Робов, 2005: Я. Николова, М. Робов. Храмът на първите Асеневци. Църквата „Св. Димитър“ във Велико Търново. Велико Търново, 2005.

Нурков 1973: Хр. Нурков. Разкопки на Царевец – Обект V. – Археологически разкопки и открития през 1972 г. София, 1973, 75 – 76.

Нурков, Писарев 1979: Хр. Нурков, А. Писарев. Манастирски комплекс на хълма Царевец. – Годишник на музеите в Северна България, V, 1979, 42 – 49.

Овчаров 1985: Т. Овчаров. Болярското жилище на Царевец. – В: Царстващият град Търнов. София, 1985, 90 – 102.

Овчаров 2002: Т. Овчаров. Средновековните манастири (XII – XIV в.) в археологическата карта на Великотърновския край. – В: Търновска книжовна школа. Т. 7. Велико Търново, 2002, 669 – 683.

Овчаров 2005: Т. Овчаров. Археологически проучвания на терасата източно и югоизточно от Патриаршията, до Малката порта и на южния склон на Царевец. Велико Търново, 2005.

Отчет 1968: Отчет за археологическите разкопки на Обект 5 на хълма Царевец през 1968, ръководител Хр. Нурков. – Научен архив на РИМ – В. Търново, инв. № 998.

Отчет 1969: Отчет за археологическите разкопки на Обект 5 на хълма Царевец през 1969, ръководител Хр. Нурков. – Научен архив на РИМ – В. Търново, инв. № 998.

Отчет 1970: Отчет за археологическите разкопки на Обект 5 на хълма Царевец през 1970, ръководител Хр. Нурков. – Научен архив на РИМ – В. Търново, инв. №998.

Отчет 1973: Отчет за археологическите разкопки на Обект 5 на хълма Царевец през 1973, ръководител Хр. Нурков. – Научен архив на РИМ – В. Търново, инв. №998.

Попов 1973: Ат. Попов. Разкопки на Царевец: Обект XV. – Археологически разкопки и открития през 1972 г. София, 1973, 77 – 78.

Попов 1977: Ат. Попов. Разкопки на Царевец: Обект XV. – Археологически разкопки и открития през 1976 г. София, 1977, 117.

Робов 2014: М. Робов. Проучвания на средновековната крепост Трапезица, сектор „Югоизточен“. – Археологически разкопки и проучвания през 2013 г. София, 2014, 490 – 493.

Робов 2015: М. Робов. Археологически разкопки на средновековна крепост Трапезица – сектор „Югоизточен“. – Археологически разкопки и проучвания през 2014 г. София, 2015, 645 – 648.

Робов, Дочев 2008: М. Робов, К. Дочев. Археологически разкопки на Трапезица, сектор „Югоизточен“ (Църква №3). – В: Археологически разкопки и проучвания през 2007 г. София, 2008, 685 – 689.

Съкровищата на Средновековна България 2007: Съкровищата на Средновековна България. Каталог на изложба. Варна, 2007.

Тотев 2002: К. Тотев. Царската църква „Св. 40 мъченици“ и манастирът „Великата лавра“ в столичния Търновград след новите археологически разкопки (1992 – 2000 г.). – В: Търновска книжовна школа. Т. 7. Велико Търново, 2002, 495 – 517.

Тотев 2010: К. Тотев. Златни пръстени-печати от времето на Второто българско царство 1185 – 1396 г. Велико Търново, 2010.

Тотев, Дерменджиев 1998: К. Тотев, Е. Дерменджиев. Нови данни за екзонартекса на църквата „Св. 40 мъченици“ във Велико Търново. – Трудове на катедрите по история и богословие. Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“, 1998, 2, 81 – 104.

Тотев, Дерменджиев, Караишев 2015: К. Тотев, Е. Дерменджиев, П. Караишев. Археологически разкопки на обект средновековен град Трапезица – Сектор „Север“ (дворцови сгради). – Археологически разкопки и проучвания през 2014 г. София, 2015, 639 – 641.

Тулешков 1994: Н. Тулешков. Крайпътната архитектура на Късното средновековие. – В: Българско архитектурно наследство. София, 1, 1994, 28 – 74.

Цончев 1960: Д. Цончев. Строежи на Григорий Бакуриани в Асеновград и околността. – Известия на Археологическия институт, XXIII, 1960, 99 – 110.

Чангова 1983: Й. Чангова. Градоустройство и архитектура. – В: Крепостта Перник VIII – XIV в. Перник. Т. 2. София, 1983, 12 – 88.

Чангова 2006: Й. Чангова. Ловеч. Цитаделата на средновековния град XII – XIV в. София, 2006.

Чокоев 2006: И. Чокоев. Текстил от средновековни археологически обекти в България. Постигания и проблеми на проучванията. Велико Търново, 2006.

METROPOLITAN COMPLEX № 10 NEAR THE CHURCH ON THE MEDIEVAL CITADEL HILL IN VELIKO TARNOVO

Evgeni Dermendzhiev

(Abstract)

This study presents the results, data, observations and conclusions from the archaeological excavations of the buildings and the cemeteries in church No 10 located on the western slope of the capital citadel (Fig. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8). For the first time the different construction stages were identified; a large medieval complex was localized, which was supposed to be a monastery in town; arguments were offered as to its identification and role; a specific construction periodization has been offered and the dating of the various buildings has been established.

The stratigraphic observations and the 180 coins found on the spot outline cultural layers of different thickness: a 18th – 19th c. layer, a 15th – 17th c. layer, a mound from the second half of the 14th c., a 13th – 14th c. layer, a 13th c. layer, a 5th – 7th c. layer, a layer from the 1st millennium BC.

The overall picture of the development of the central part of the western slope of the capital citadel of Tsarevets, where church No 10 is situated, is as follows: there are two buildings from the first decades of the period when Tarnovo was the capital city (the end of the 12th – the beginning of the 13th c.) – Building No 7 and Building No 6A (Fig. 9). The West main street was laid out in the first quarter of the 13th c., while the earlier building No 6A and Building No 7 were destroyed. Residential Building No I, Building No III, Building No 5 and Building No 8 were constructed on either side of a small square (Fig. 10). In the second half of the 13th c. a cemetery with 25 graves appeared in the square (Fig. 11). At the turn of the 14th c. Building No IV was constructed, however, Building No I had been demolished meanwhile (Fig. 12). The cemetery was no longer used. Building No III, Building No 5 and Building No 8 were still in use. These four buildings formed a large metropolitan complex. Church No 10 was built in the middle of the complex in the first half of the 14th c. (Fig. 13). At that time only two graves were dug near the church. Building No III, Building No IV, Building No 5 and Building No 8 were still there at that time. In the second half of the 14th c. Building No IV and Building No 8 were set on fire, and Building No 5 and Building No III were completely destroyed. Church No 10 was also destroyed. Then Church No 10 was reengineered and transformed into a church-sepulchre with a semi-underground crypt (Fig. 14). A narthex was appended to the northern wall of the church. A new Building was constructed – Building No 6. Still later a necropolis with 19 graves was made (Fig. 15). Church No 10 was destroyed at the very end of the 14th c. or in the 15th c., and around its ruins a Christian necropolis with 7 graves emerged in the post-capital period of the city, more precisely in the second half of the 17th c. (Fig. 16).

Similar complexes from Tarnovo, Cherven and Lovech (Fig. 20, 21, 24, 22, 24), the localised finds and the subsequent conclusions provide grounds to believe that the buildings near Church No 10 formed a large military complex that existed from the late 13th to the end of the 14th c. Initially it consisted of Building No III, Building No IV, Building No

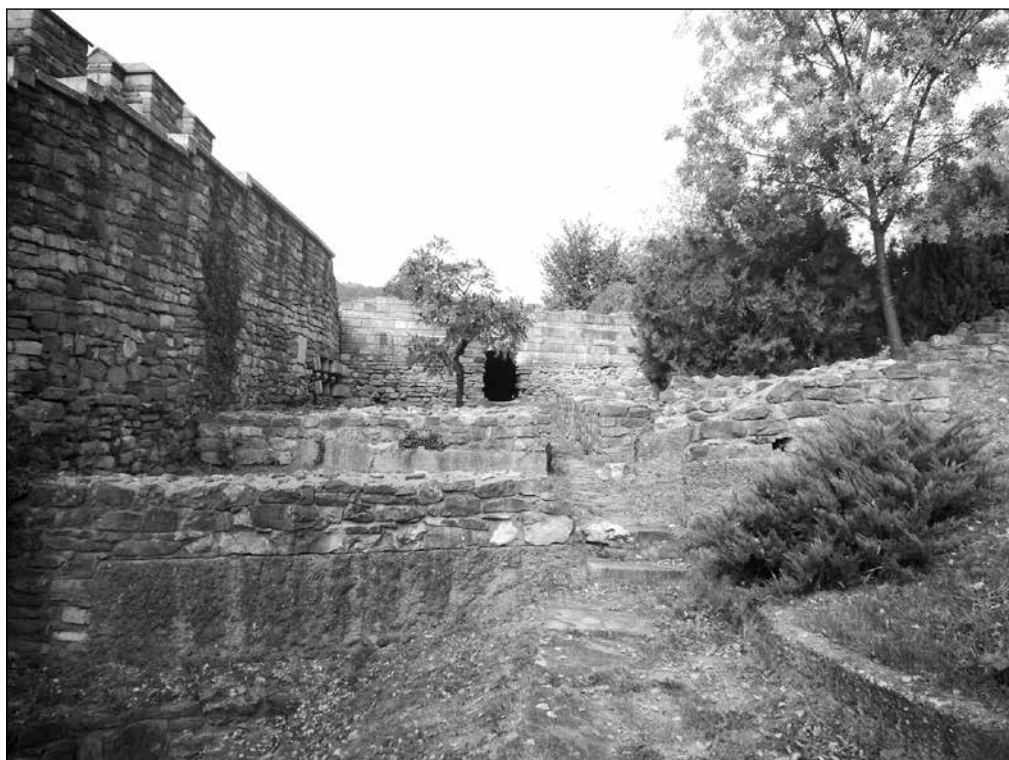
5 and Building No 8, flanking a large courtyard (Fig. 12). Afterwards Church No 10 was built, which was used as a garrison church (Fig. 13). In the second half of the 14th c., for reasons unknown, the complex was completely destroyed. It was subsequently redeveloped with the construction of Building No 6; Church No 10 was completely rebuilt, but this time it had a semi-underground crypt and functioned as a church-sepulchre (Fig. 14). Apparently military governors, generals and commanders of exceptional merits to the royal army, royal guards and the defence of the capital Tarnovo, must have been buried in the church-sepulchre. They might as well have been from prominent boyar families or relatives of the royal family appointed commanders of the Bulgarian army in the late 14th c.

The graves in the necropolis near Church No 10 must be dated to 1393 or shortly thereafter when Tarnovo was captured by the Ottoman troops, at a time when the complex obviously did not perform any specific military functions (Fig. 15). Afterwards the military complex was razed to the ground and the plot was no longer used for military purposes (Fig. 16).

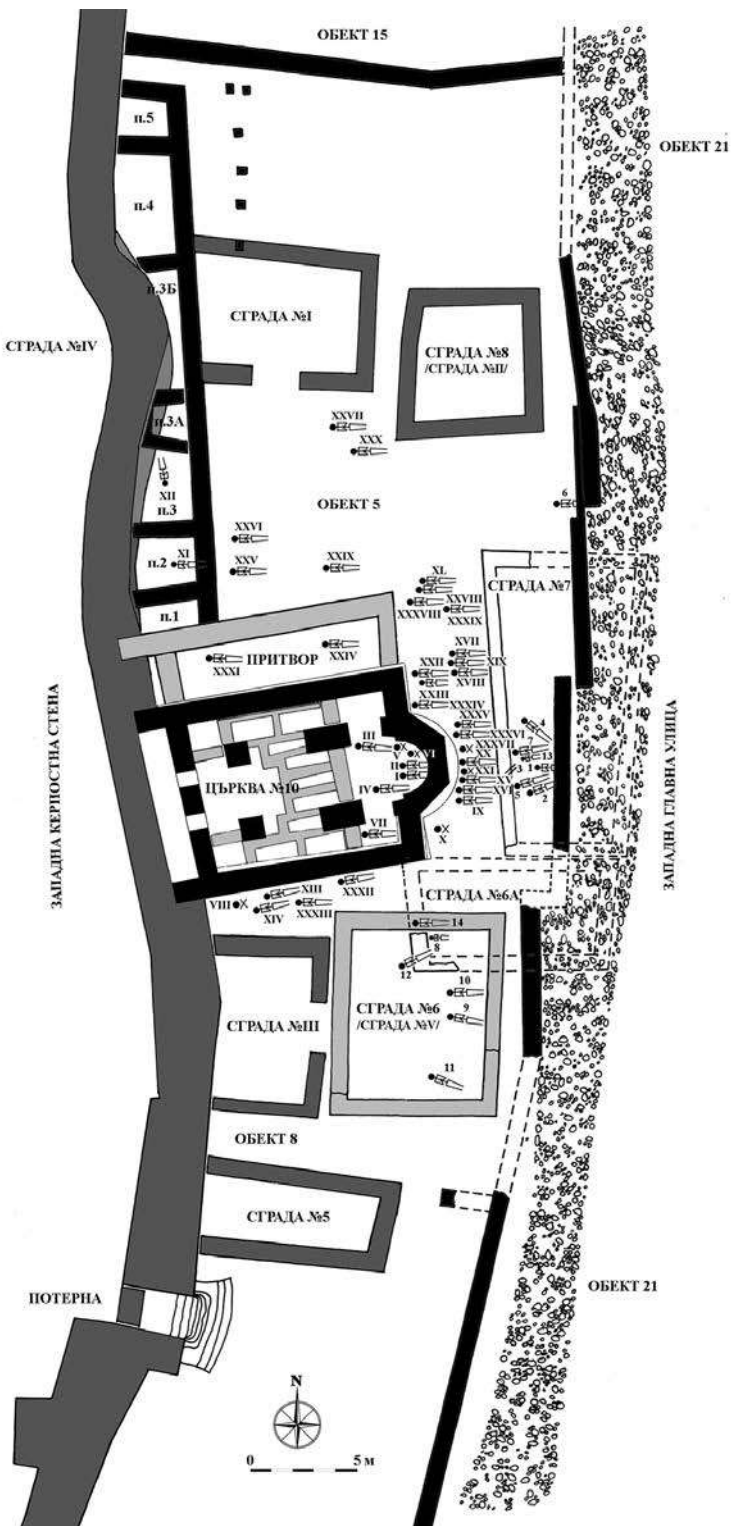
Обр. 1. План на столичната цитадела на хълма Царевец с местоположението на Църква № 10 и сградите около нея.

Fig. 1. Plan of the capital citadel on the Hill of Tsarevets with Church No 10 and the buildings around it.

Обр. 2. Съвременен вид на Църква № 10 и сградите южно от нея след консервация и реставрация – поглед от юг.

Fig. 2. Modern view of Church No 10 and the buildings south of it after conservation and renovation – view from the south.

Обр. 3. Общ план на сградите и гробовете край Църква №10 (реконструкция Е. Дерменджиев).
 Fig. 3. General plan of the buildings and graves around Church No 10 (reconstructed by E. Dermendzhiev).

1.

2.

Обр. 4. Археологически разкопки на Обект 5 през 1970 г. и 1972 г. (по Хр. Нурков). Сграда №I (на преден план), Сграда №IV (отдясно) и Църква № 10 (на заден план) – поглед от север.

Притвор на Църква № 10 – поглед от изток.

Fig. 4. Archaeological excavations on site 5 in 1970 and 1972 (after Hr. Nurkov). Building No 1 (in the foreground), Building No IV (right) and Church No 10 (in the background) – view from the north.

The narthex of Church No 10 – view from the east.

Обр. 5. Археологически разкопки на Обект 21 през 1976 – 1979 г.
(по М. Долмова–Лукановска).

Църква № 10 и сградите южно от нея – поглед от юг.

Сграда № 7 от края на XII в. – началото на XIII в.

Сграда № 8 (№ II) от първата половина на XIII в. – втората половина на XIV в.

Подпорна стена на Западната главна улица, източно от Сграда № 8 (№ II), от XIV в.

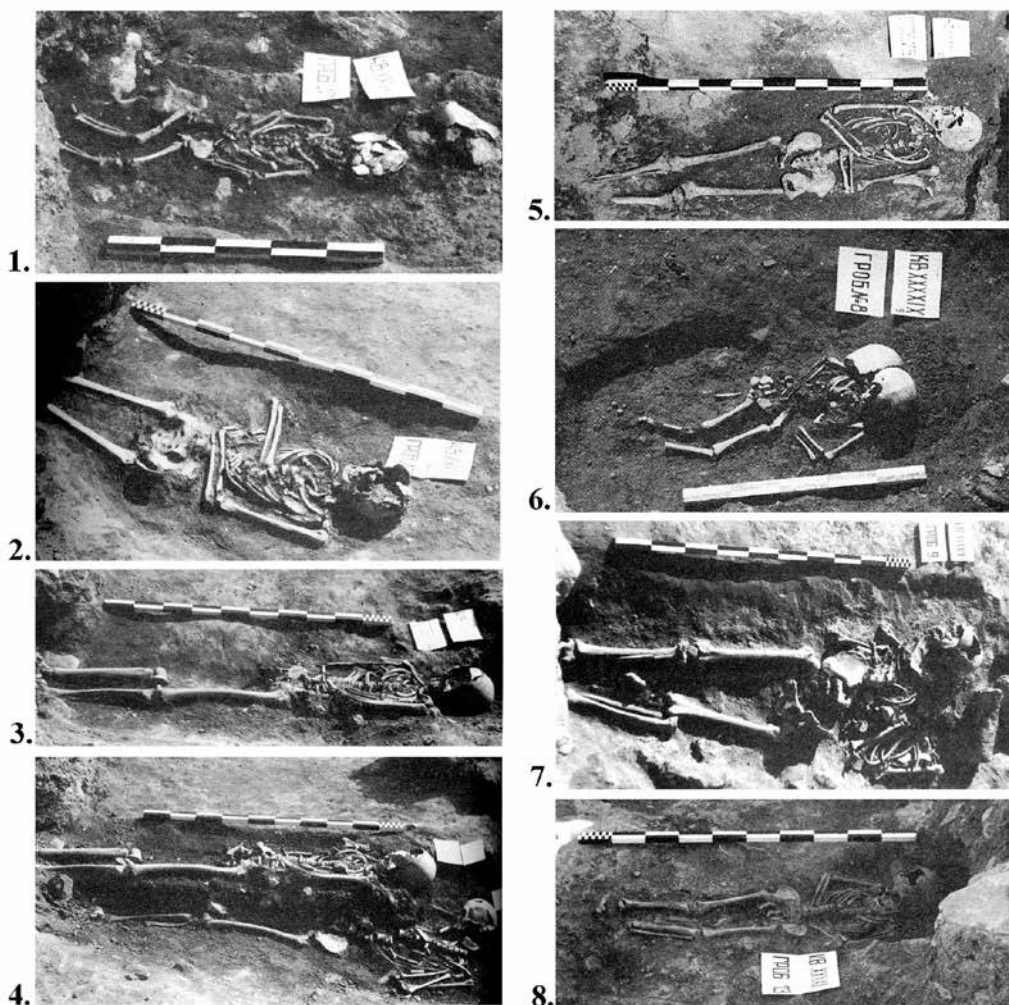
Fig. 5. Archaeological excavations on Site 21 in 1976 – 1979
(after M. Dolmova-Lukanovska).

1. Church No 10 and the buildings south of it – view from the south.

2. Building No 7 from the end of the 12th – the beginning of the 13th c.

3. Building No 8 (No II) from the first half of the 13th – the second half of the 14th c.

4. Supporting wall of the West main street, east of Building No 8 (No II), from the 14th c.

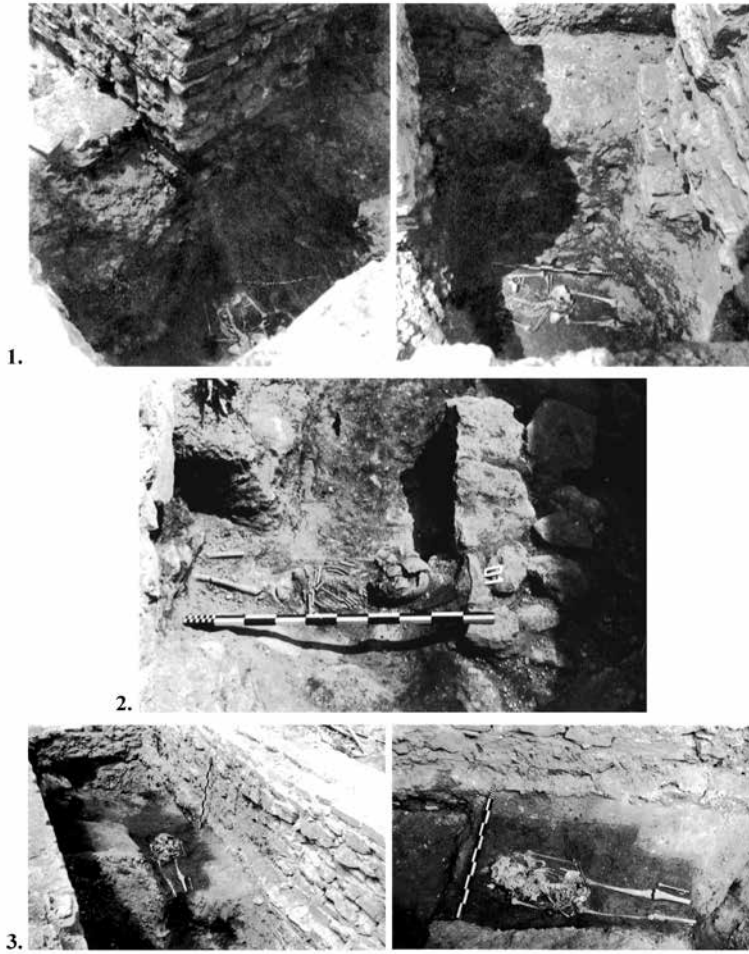

Обр. 6. Археологически разкопки на Обект 21 през 1976 – 1979 г. – гробове от некропола преди строежа на Църква № 10, през първата половина на XIV в. (по М. Долмова–Лукановска).

Гроби № 1; Гроби № 2; Гроби № 4; Гроби № 4 и Гроби № 7; Гроби № 5; Гроби № 8; Гроби № 9; Гроби № 13

Fig. 6. Archaeological excavations on Site 21 in 1976 – 1979 – graves from the necropolis in front of the building of Church No 10, during the first half of 14th c. (after M. Dolmova–Lukanovska).

Grave No 1; Grave No 2; Grave No 4; Grave No 4 and Grave No 7; Grave No 5; Grave No 8; Grave No 9; Grave No 13

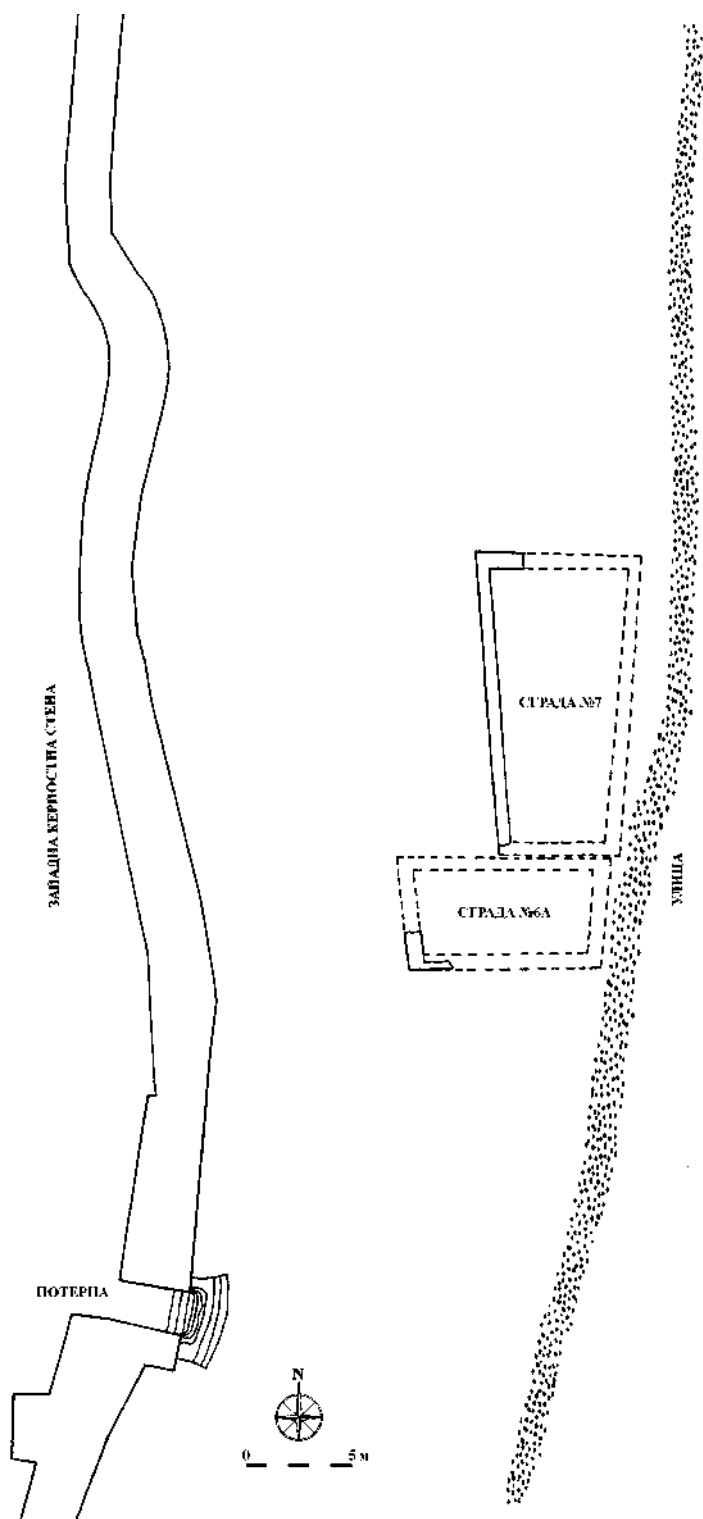
Обр. 7. Археологически разкопки на Обект 5 през 1970 г. и 1972 г. – гробове от некропола преди и след строежа на Църква № 10 (по Хр. Нурков).
 Гроб № 3 от некропола преди строежа на Църква № 10 през първата половина на XIV в. (в абсидата на Църква № 10) – поглед от изток и юг.
 Гроб № 11 от некропола преди строежа на Църква № 10 през първата половина на XIV в. (под източната стена на Сграда № IV) – поглед от север.
 Гроб № 31 от некропола на Църква № 10, от края на XIV в. (в притвора на Църква № 10) – поглед от изток и юг.

- Fig. 7.** Archaeological excavations on Site 5 in 1970 and 1972 – graves from the necropolis in front of the building of Church No 10 (after Hr. Nurkov).
1. Grave No 3 from the necropolis in front of the building of Church No 10 during the first half of the 14th c. (in the Apse of Church No 10) – view from the east and the south.
 2. Grave No 11 from the necropolis in front of the building of Church No 10 during the first half of the 14th c. (under the east wall of Building No 4) – view from the north.
 3. Grave No 31 from the necropolis of Church No 10, from the end of the 14th c. (in the narthex of Church No 10) – view from the east and the south.

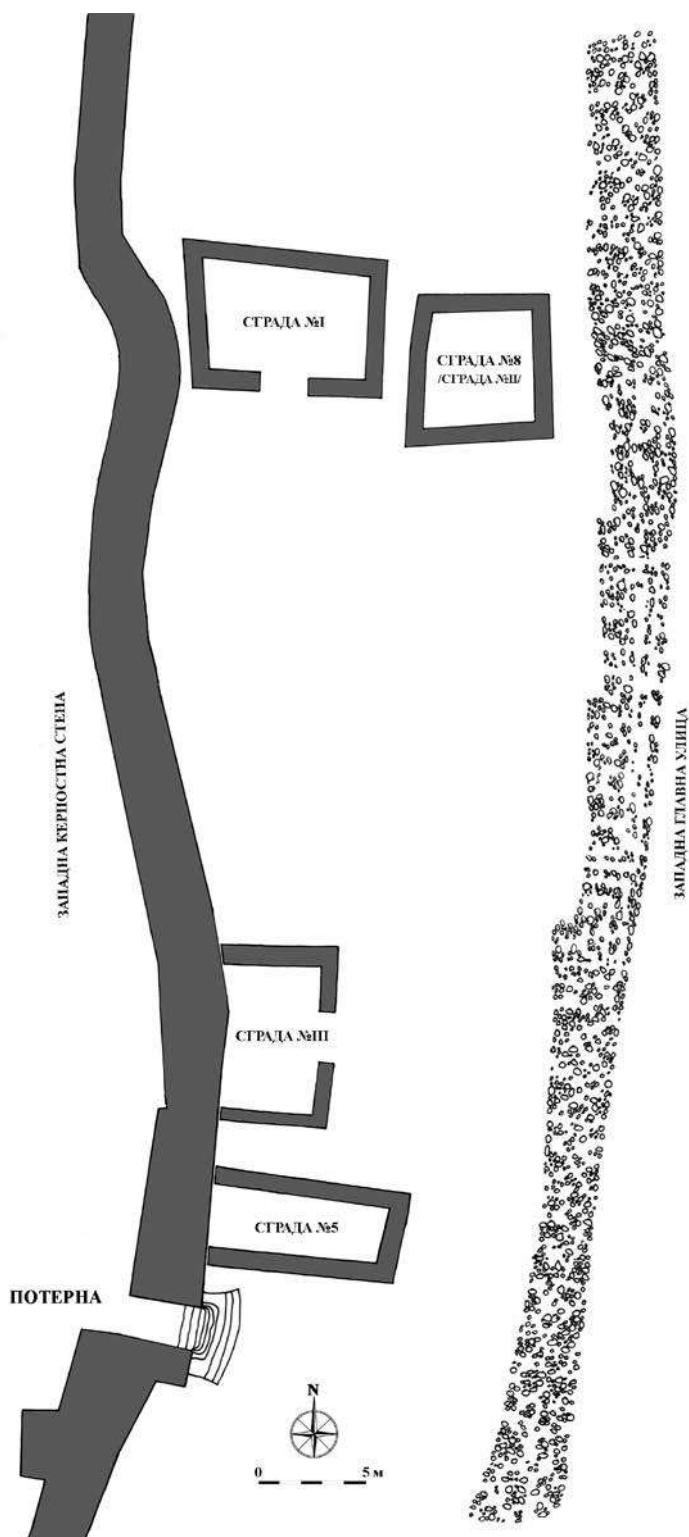
Обр. 8. Археологически разкопки през 1966 – 1967 г. на Църква № 10 – поглед от изток (по Хр. Нурков)/.

Fig. 8. Archaeological excavations during 1966 – 1967 of Church No 10 – view from the east (after Hr. Nurkov).

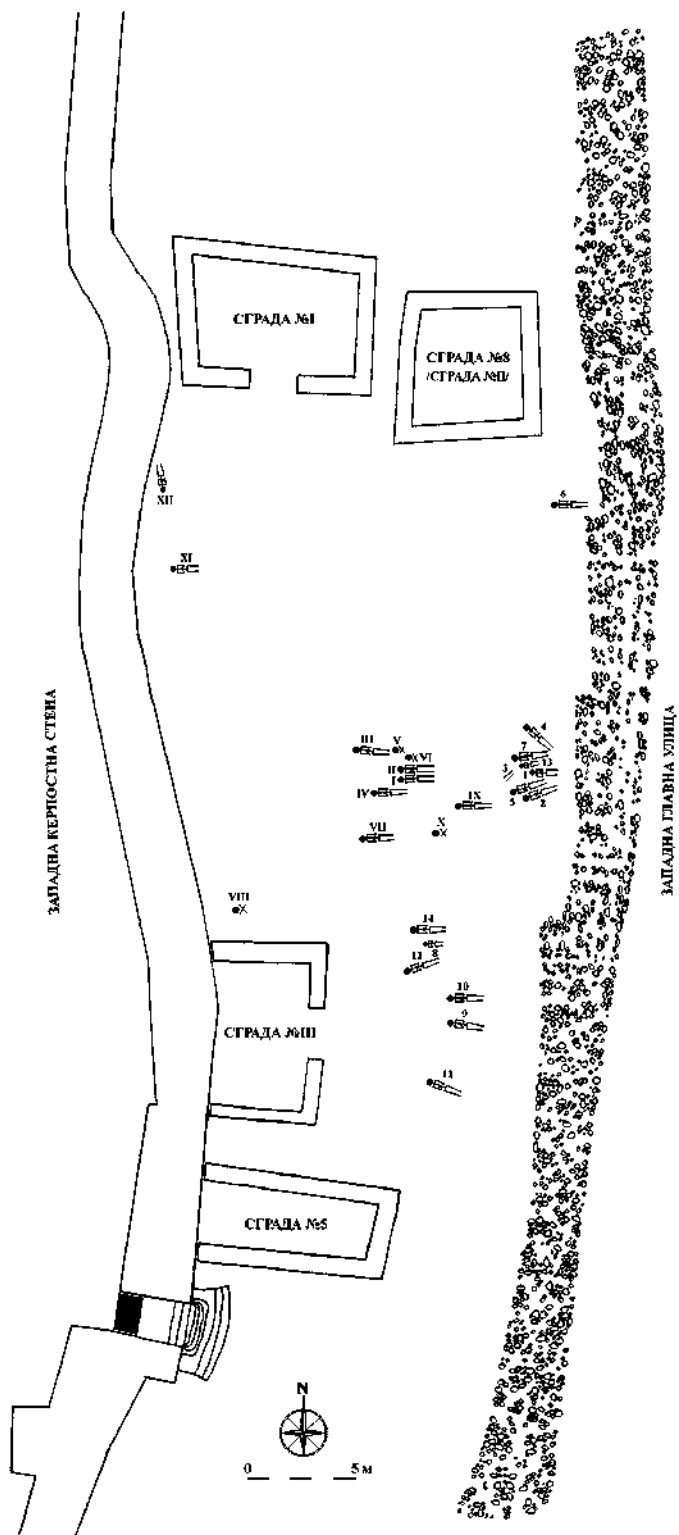
Обр. 9. План на Сграда № 6А и Сграда № 7 от края на XII в. – началото на XIII в. (реконструкция Е. Дерменджиев).

Fig. 9. The plan of Building No 6A and Building No 7 from the end of the 12th – the beginning of the 13th c. (reconstructed by E. Dermenzhiev).

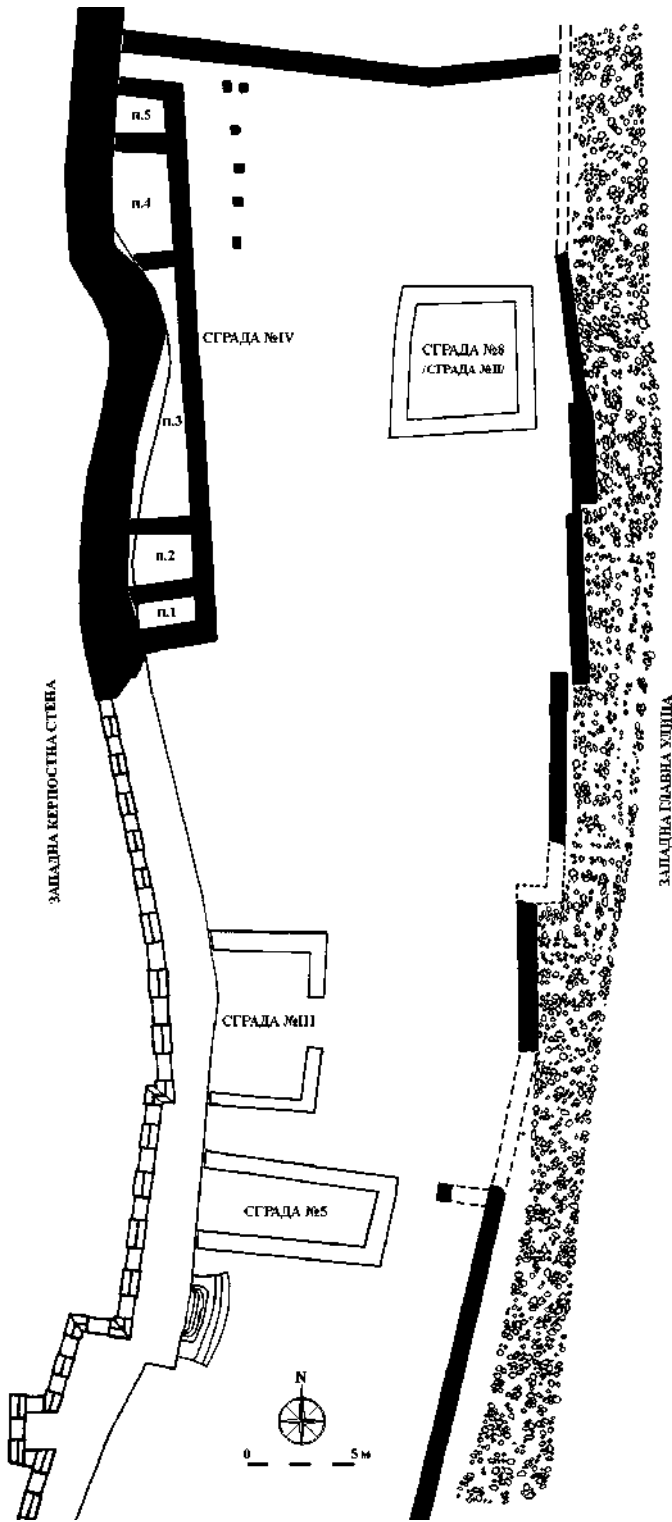
Обр. 10. План на Сграда № I, Сграда № 8 (№ II), Сграда № III и Сграда № 5 от първата половина на XIII в. (реконструкция Е. Дерменджиев).

Fig. 10. The plan of Building No I, Building No 8 (No II), Building No III and Building No 5 from the first half of the 13th c. (reconstructed by E. Dermendzhiev).

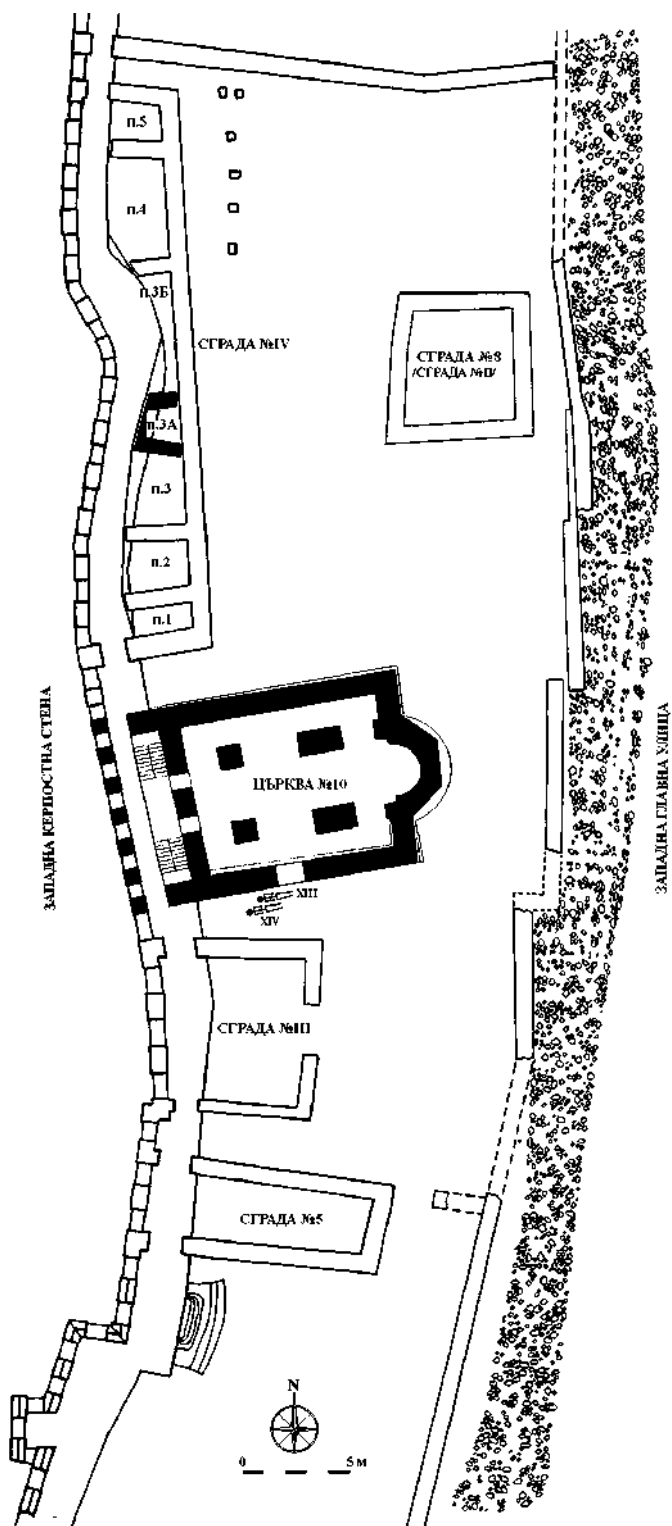
Обр. II. План на Сграда № I, Сграда № 8 (№ II), Сграда № III, Сграда № 5 и некропола от втората половина на XIII в. (реконструкция Е. Дерменджиев).

Fig. II. The plan of Building No I, Building No 8 (No II), Building No III, Building No 5 and the necropolis from the second half of the 13th c. (reconstructed by E. Dermendzhiev).

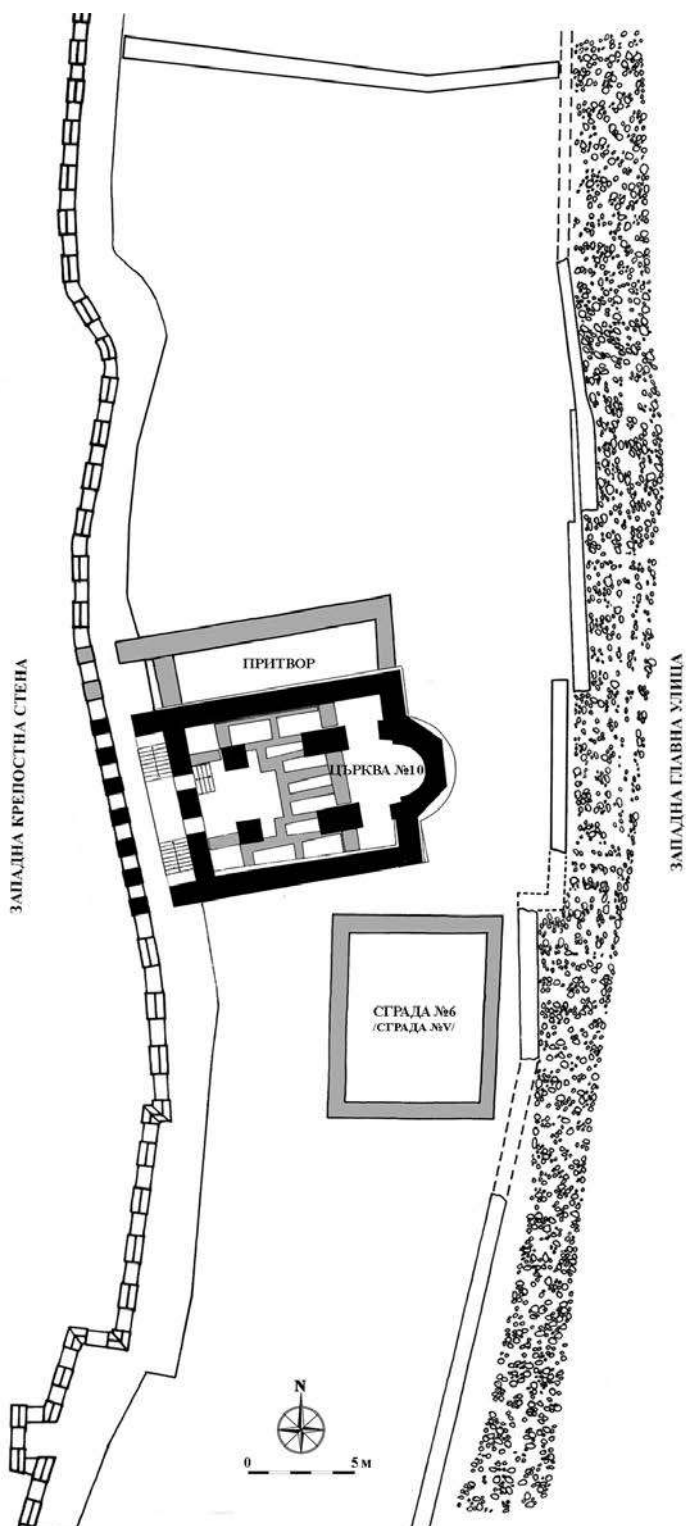
Обр. 12. План на комплекса (Сграда № 8 (№ II), Сграда № III, Сграда № IV и Сграда № 5) от края на XIII в. – началото на XIV в. (реконструкция Е. Дерменджиев).

Fig. 12. The plan of the Complex (Building No 8 (No II), Building No III, Building No IV and Building No 5) from the end of the 13th – the beginning of the 14th c. (reconstructed by E. Dermendzhiev).

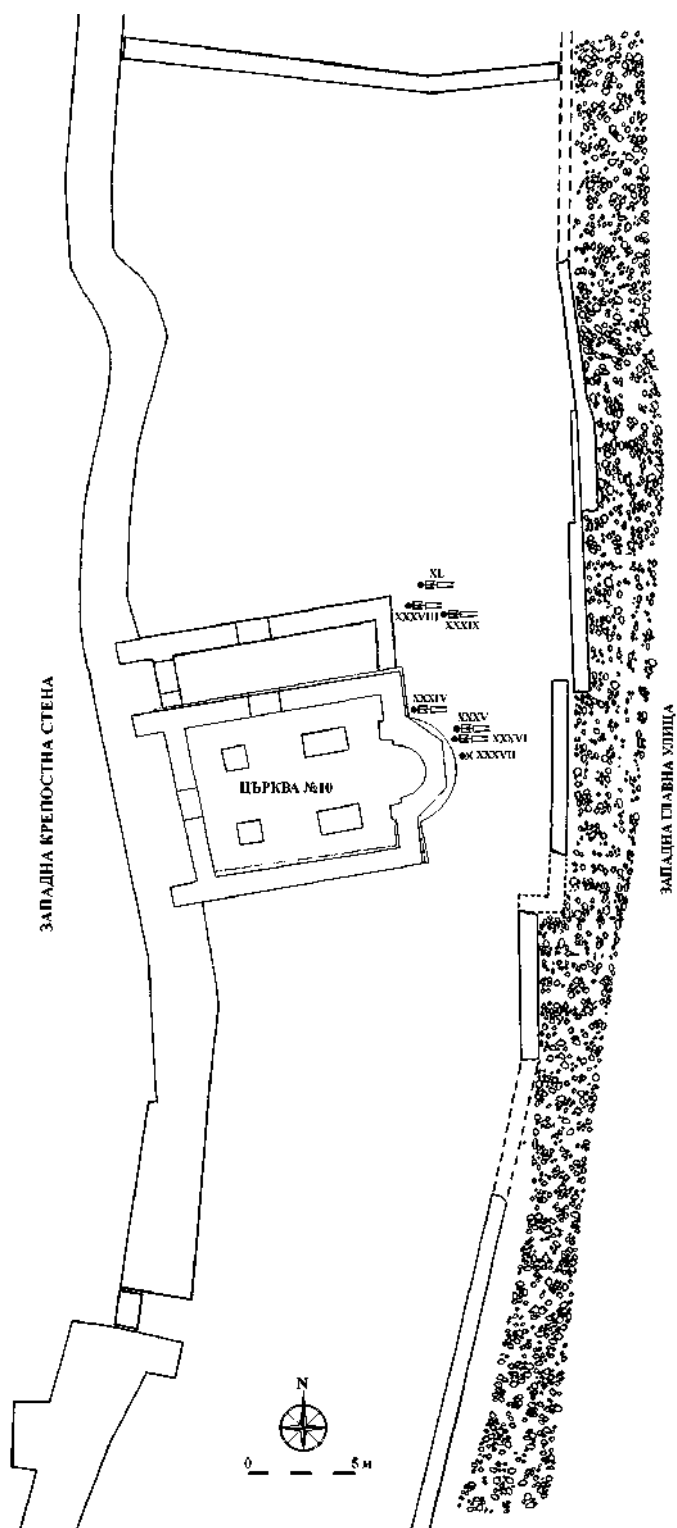
Обр. 13. План на комплекса (Сграда № 8 (№ II), Сграда № III, Сграда № IV, Сграда № 5 и Църква № 10) през първата и втората половина на XIV в. (реконструкция Е. Дерменджиев).

Fig. 13. The plan of the Complex (Building No 8 (No II), Building No III, Building No IV, Building No 5 and Church No 10) during the 1st and 2nd halves of the 14th c. (reconstructed by E. Dermendzhiev).

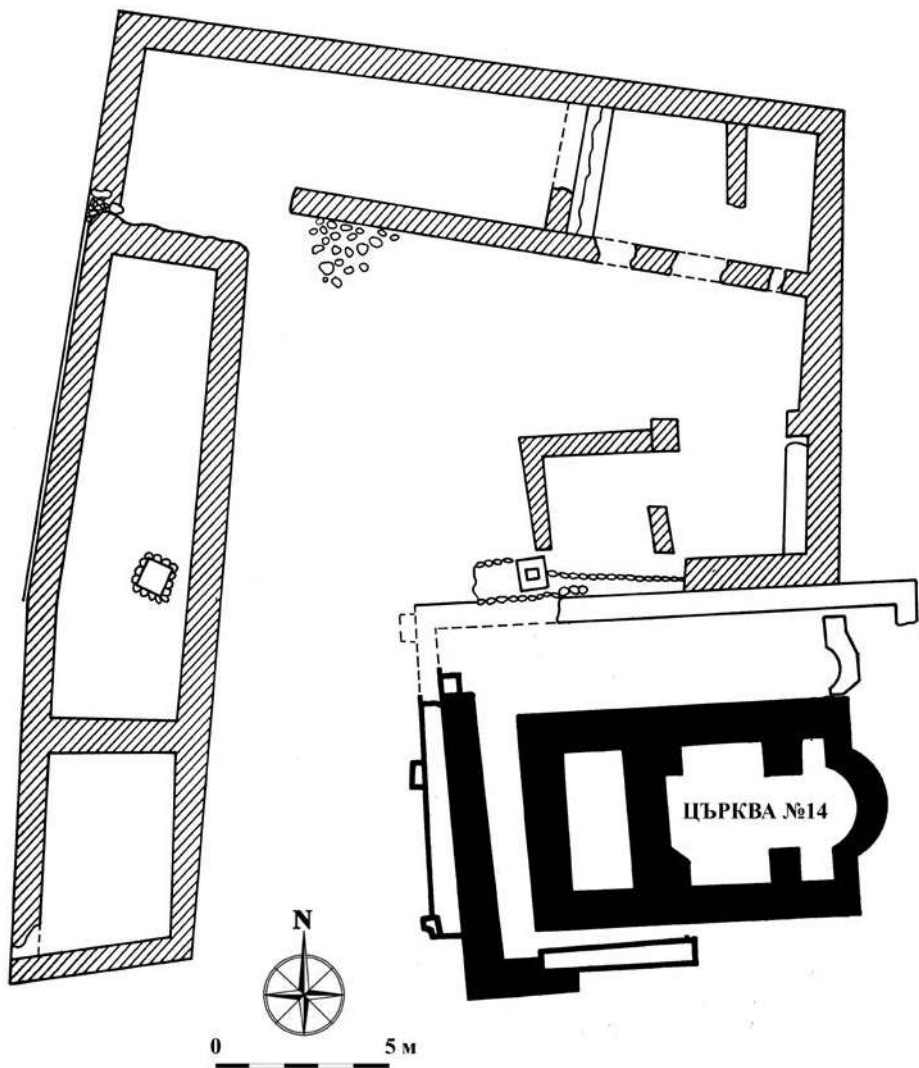
Обр. 14. План на комплекса (Църква №10 и Сграда №6 (№ V) през втората половина или края на XIV в. (реконструкция Е. Дермендзиев).

Fig. 14. The plan of the Complex (Building No 10, Building No 6 (No V) during the second half and the end of the 14th c. (reconstructed by E. Dermendzhiev).

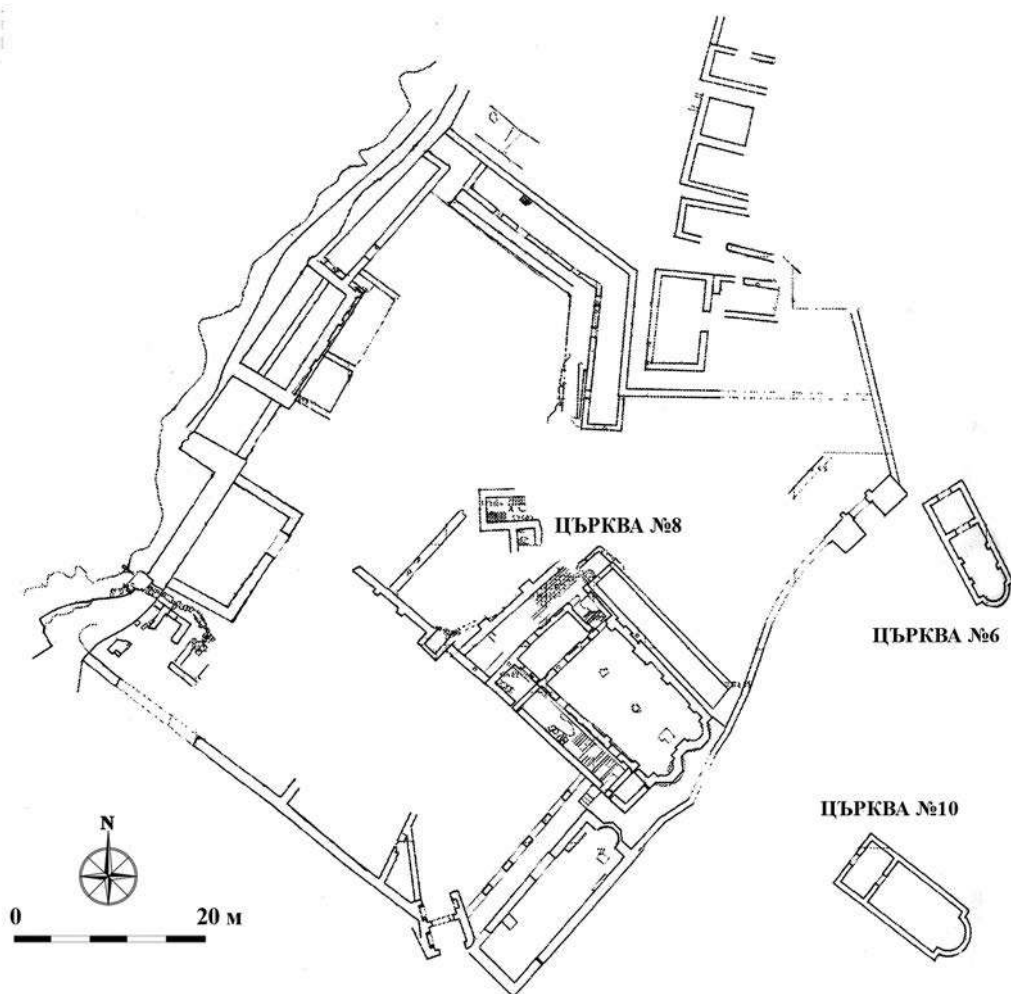
Обр. 16. План на следстоличния некропол от втората половина на XVII в. край разрушената Църква № 10 (реконструкция Е. Дерменджиев).

Fig. 16. The plan of the post-capital necropolis from the second half of the 17th c. near the destroyed Church No 10 (reconstructed by E. Dermenzhiev).

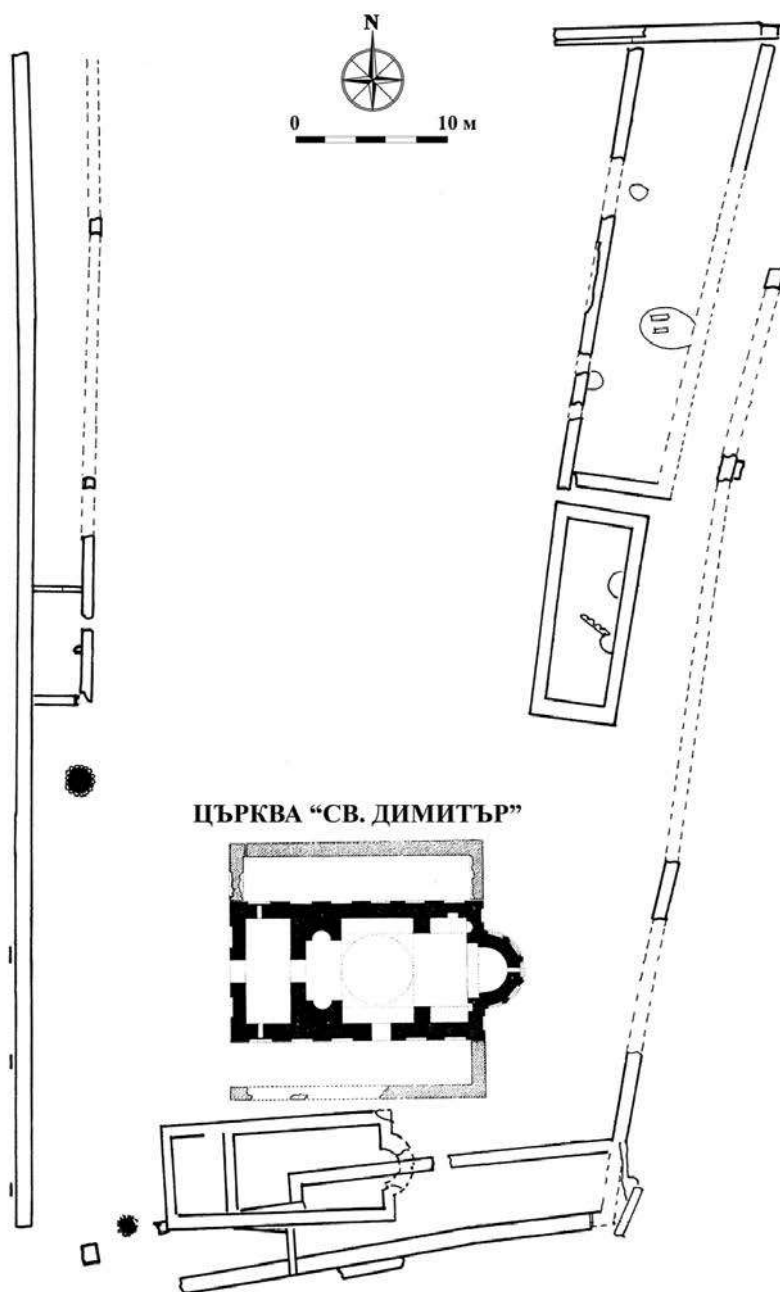
Обр. 17. План на манастира при Църква № 14 в цитаделата на столичния Търнов на хълма Царевец от втората половина на XIV в. (по Хр. Нурков и Ат. Писарев).

Fig. 17. The plan of the monastery at Church No 14 in the citadel of the capital city, Tarnov, on the Hill of Tsarevets from the second half of the 14th c. (after Hr. Nurkov and At. Pissarev).

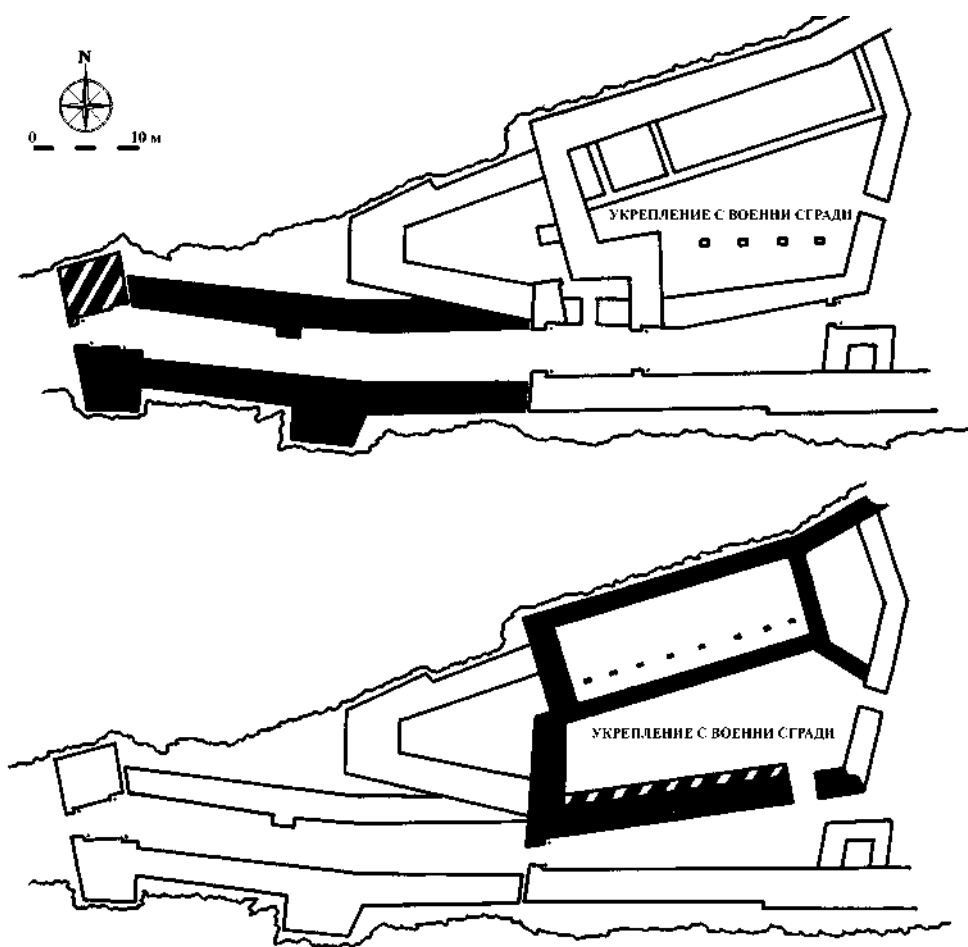
Обр. 18. План на манастира при Църква №8 в цитаделата на столичния Търнов на хълма Трапезица от XIII – XIV в. (по Й. Алексиев).

Fig. 18. The plan of the monastery at Church No 14 in the citadel of the capital city, Tarnov, on the Hill of Trapezica from the 13th – 14th c. (after I. Aleksiev).

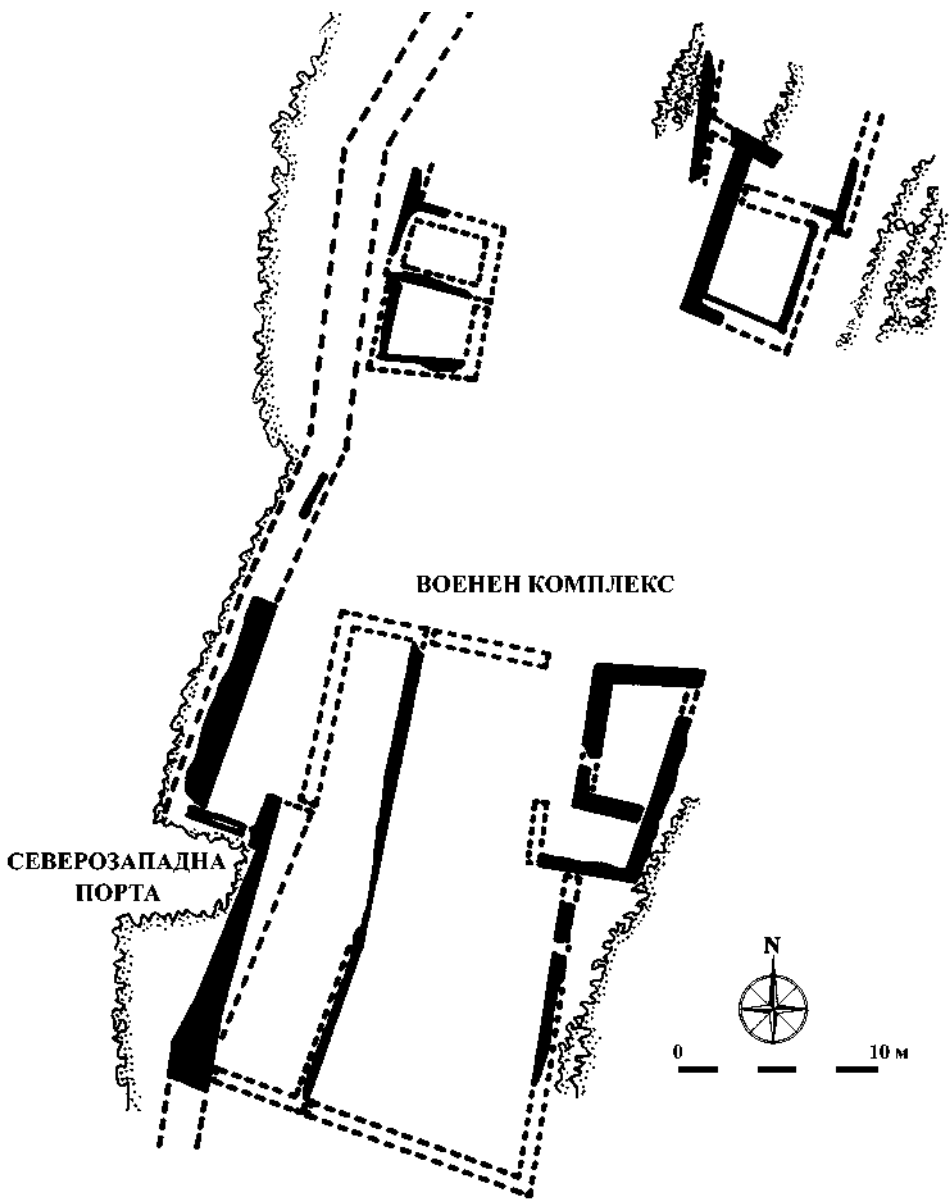
Обр. 19. План на манастира при църквата „Св. Димитър“ в подградието на столичния Търнов в източното подножие на хълма Трапезица от XIII в. (по Я. Николова и М. Робов).

Fig. 19. The plan of the monastery at “St. Dimitar” Church in the suburb of the capital city, Turnov, on the eastern slope of the Hill of Trapezica from the 13th c. (after J. Nikolova and M. Robov).

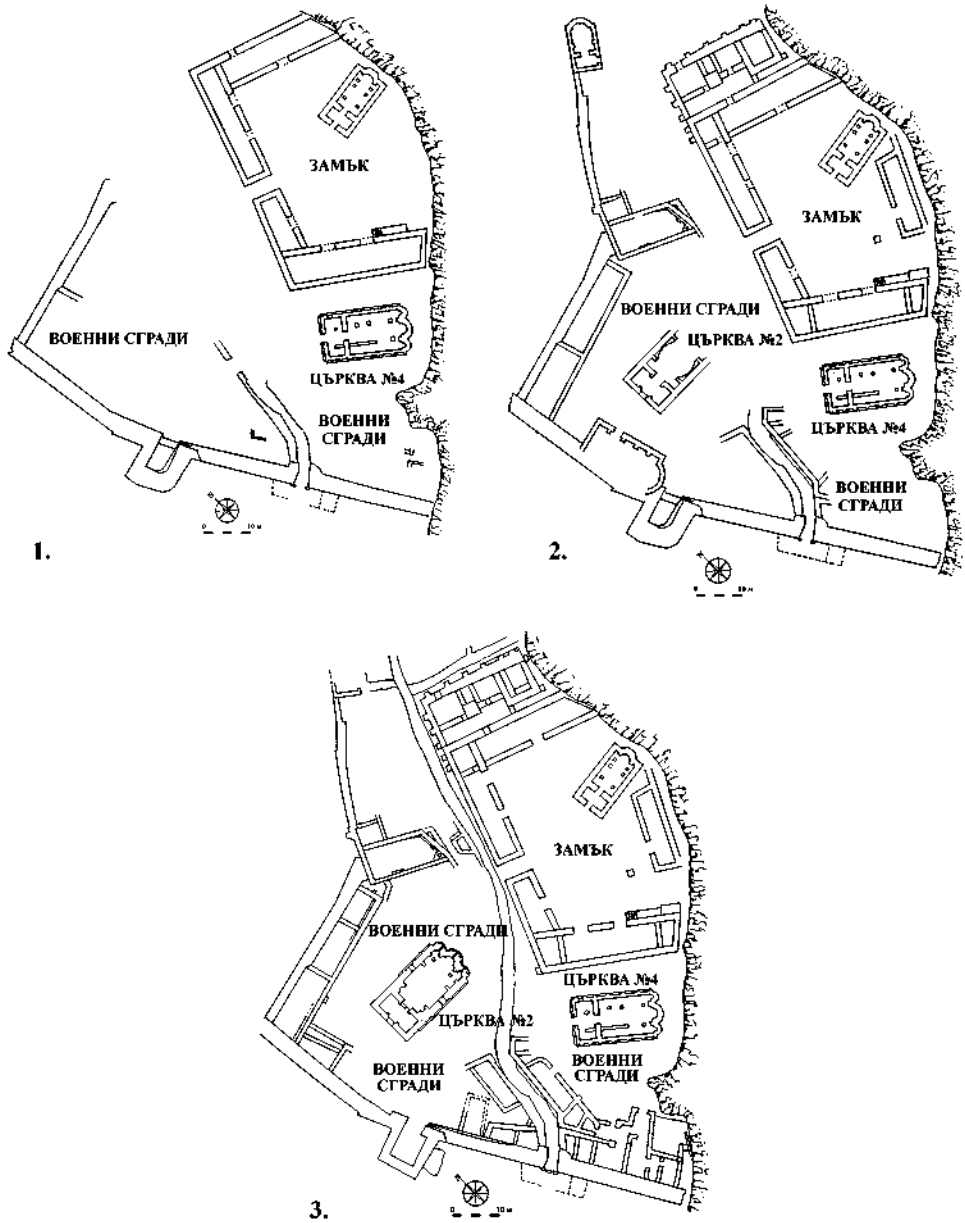
Обр. 20. План на Укреплението с военните сгради при Главния вход на цитаделата на столичния Търнов на хълма Царевец (реконструкция Е. Дерменджиев).
 Втори строителен период, 1-и етап – началото на XIV в.
 Втори строителен период, 2-и етап – средата на XIV в.

Fig. 20. The plan of the Fortification with the military buildings at the Main Gate of the citadel of the capital city, Turnov, on the Hill of Tsarevets (reconstructed by E. Dermendzhiev).
 Construction period 2, phase 1 – the beginning of the 14th c.
 Construction period 2, phase 2 – the mid-14th c.

Обр. 21. План на Военния комплекс при Северозападната порта на цитаделата на столичния Търнов на хълма Царевец от края на XII в. до втората четвърт на XIII в. (реконструкция Е. Дерменджиев).

Fig. 21. The plan of the Military complex at the Northwest Gate of the citadel of the capital city, Turnov, on the Hill of Tsarevets from the end of the 12th c. to the second quarter of the 13th c. (reconstructed by E. Dermendzhiev).

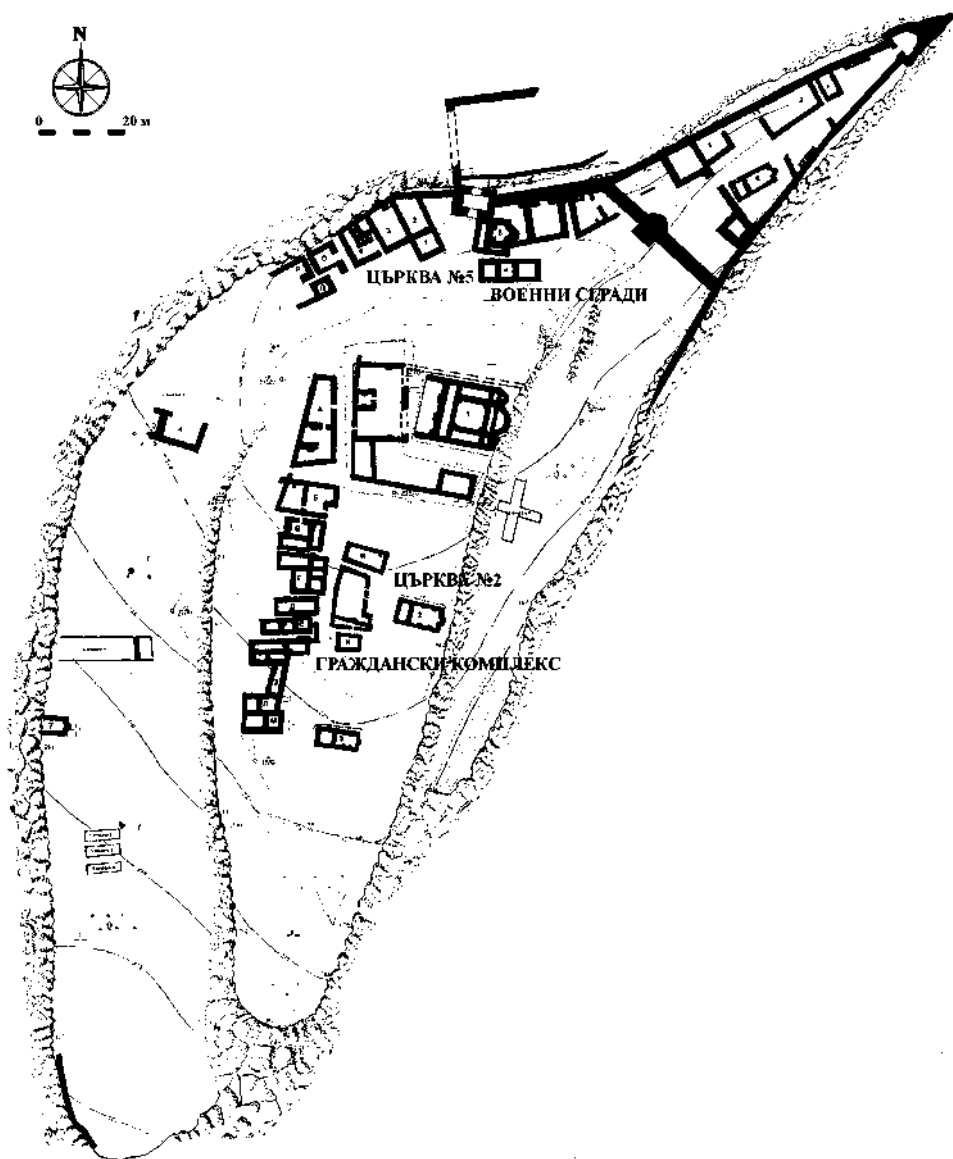

Обр. 22. План на западната част на цитаделата на Червен с военните сгради (по В. Димова).

Втори строителен период – втората четвърт на XIII в.; Трети строителен период – първата половина на XIV в.; Четвърти строителен период – края на XIV в.

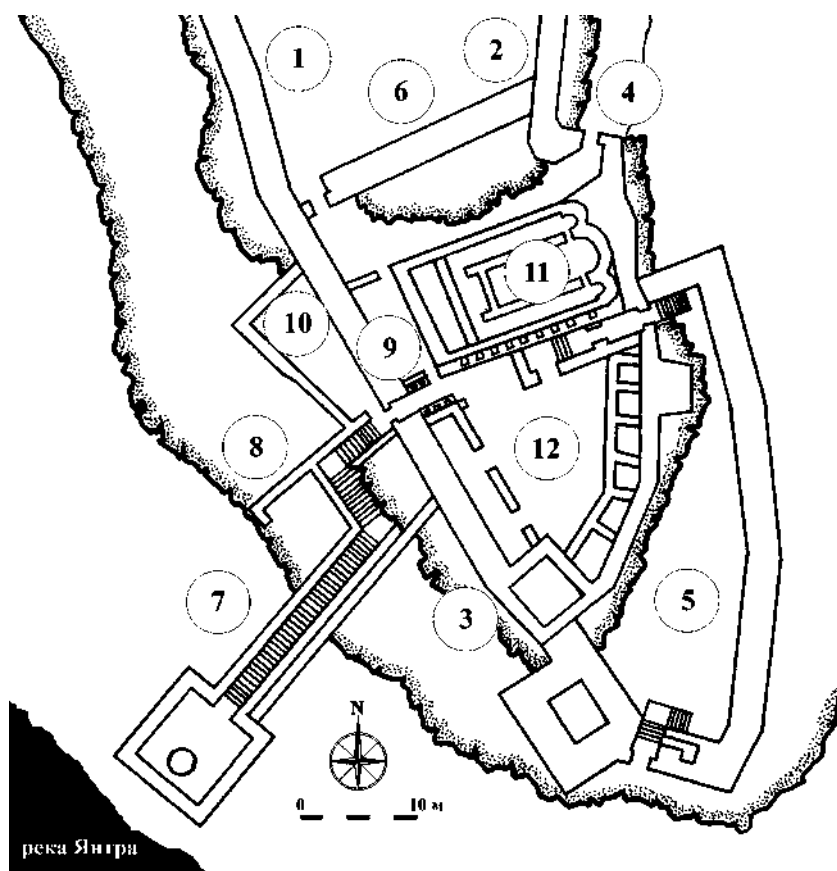
Fig. 22. The plan of the western part of the citadel in Cherven with the military buildings (after V. Dimova).

Construction period 2 – the second quarter of the 13th c.; Construction period 3 – the first half of the 14th c.; Construction period 4 – the end of the 14th c.

Обр. 23. План на цитаделата на Ловеч с военните сгради, Църква №5 и гражданския комплекс от XIII – XIV в. (по Й. Чангова).

Fig. 23. The plan of the citadel in Lovich with the military buildings, Church No 5 and a civil complex from the 13th – 14th c. (after I. Changova).

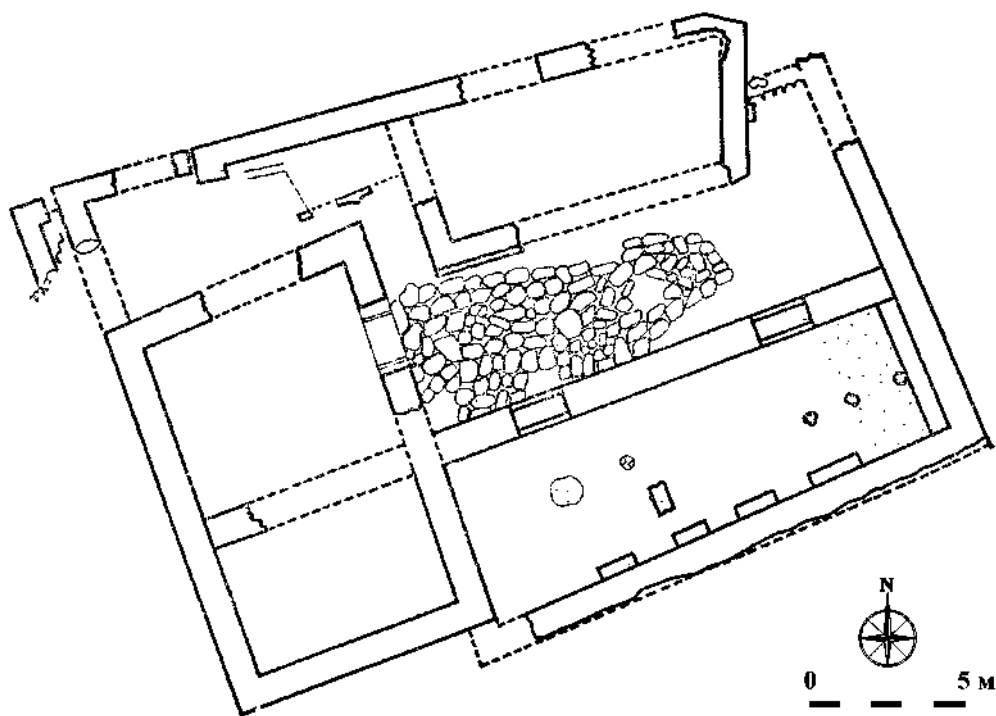

Обр. 24. План на Военния комплекс с Църква №9 при южния край на цитаделата на столичния Търнов на хълма Царевец от края на XIII в. – края на XIV в. (реконструкция Е. Дерменджиев).

1. Южна крепостна стена; 2. Източна крепостна стена; 3. Южна ъглова кула;
4. Югоизточна порта; 5. Предно укрепление с бойна кула и порта; 6. Междинна крепостна стена; 7. Укрепено водоснабдително съоръжение; 8. Западна напречна крепостна стена; 9. Потерна с надвратна кула; 10. Бойна платформа; 11. Църква №9; 12. Сгради и вътрешен двор на военния комплекс

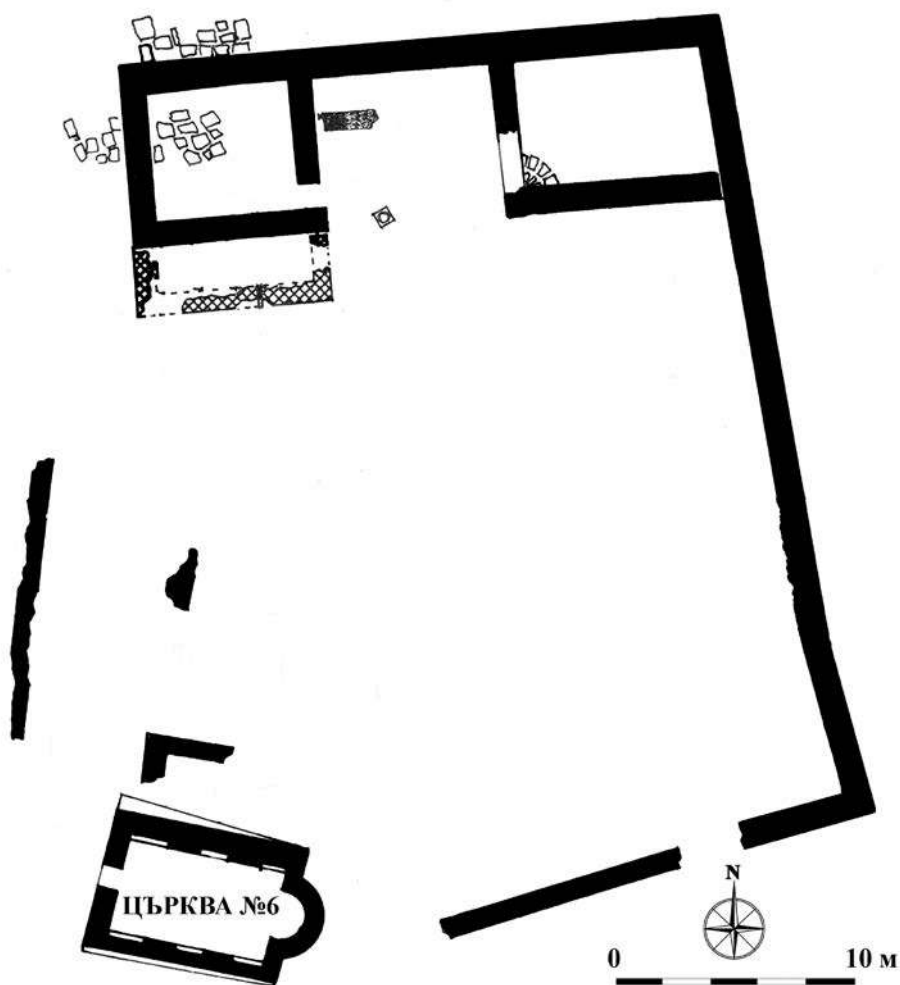
Fig. 24. The plan of the Military complex with Church No 9 at the south end of the citadel in the capital city, Turnov, on the Hill of Tsarevets from the end of the 13th – the end of the 14th c. (reconstructed by E. Dermendzhiev).

1. The Southern fortification wall; 2. The Eastern fortification wall; 3. The Southern corner tower; 4. The Southeastern Gate; 5. Front fortification with a battle tower and a gate;
6. Partitioning fortification wall; 7. Fortified water supply facility; 8. Western transverse wall; 9. Postern with a watch tower on top; 10. Battle platform; 11. Church No 9; 12. Buildings and the inner court of the military complex.

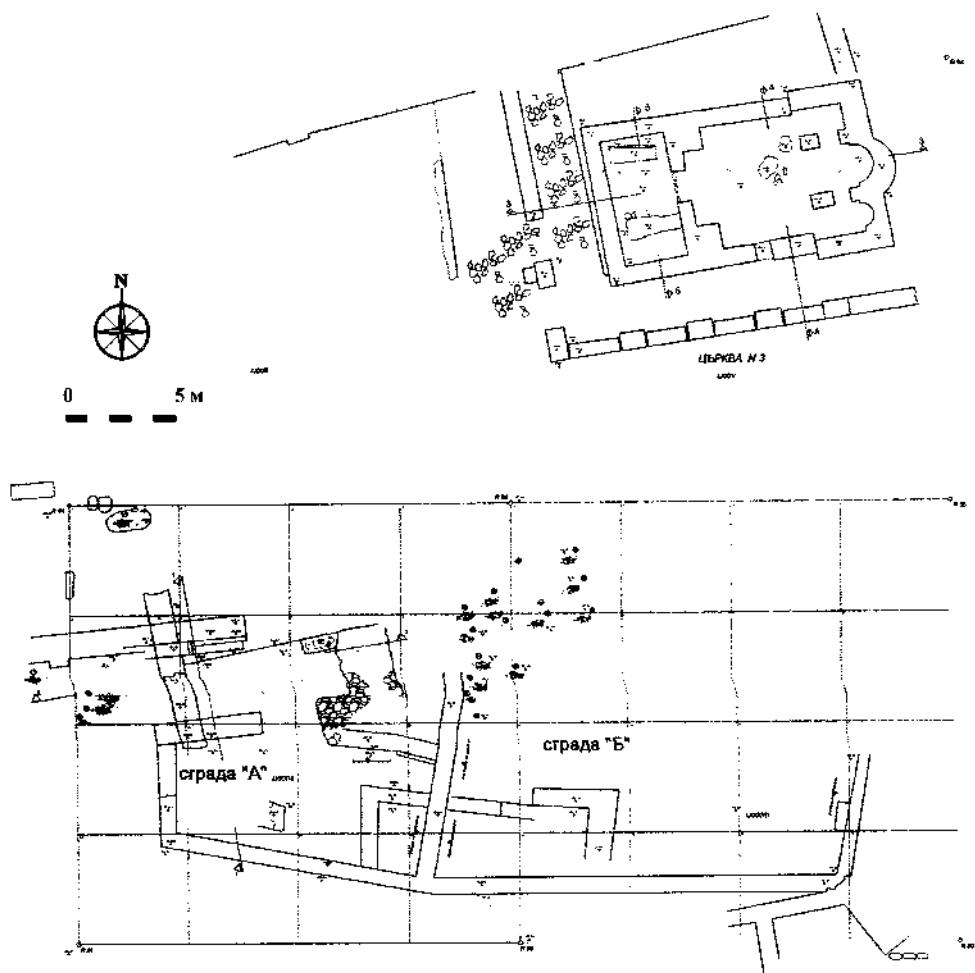
Обр. 25. План на Страноприемницата (Болярско жилище) до Северозападната порта в цитаделата на столичния Търнов на хълма Царевец от втората четвърт на XIII в. – края на XIV в. (по Т. Овчаров).

Fig. 25. The plan of the Guesthouse (Boyar's mansion) near the Northwestern Gate in the citadel of the capital city, Turnov, on the Hill of Tsarevets from the second quarter of the 13th – the end of the 14th c. (after T. Ovcharov).

Обр. 26. План на Страноприемницата (Болярско жилище) до Църква №6 в цитаделата на столичния Търнов на хълма Царевец от втората половина на XIII в. – XIV в. (по Я. Николова).

Fig. 26. The plan of the Guesthouse (Boyar's mansion) near Church No 6 in the citadel of the capital city, Turnov, on the Hill of Tsarevets from the second half of the 13th – 14th c. (after J. Nikoliva).

Обр. 27. План на Болярското имение при Църква № 3 в цитаделата на столичния Търнов на хълма Трапезица от средата на XIII в. до края на XIV в. (по М. Робов).

Fig. 27. The plan of the Boyar's mansion near Church No 3 in the citadel of the capital city, Turnov, on the Hill of Trapezica from the mid-13th until the end of the 14th c (after M. Robov).

ИЗСЛЕДВАНЕ НА ТЕКСТИЛНИ МАТЕРИАЛИ ОТ РАЗКОПКИТЕ НА КЪСНОСРЕДНОВЕКОВЕН НЕКРОПОЛ В ЛЯСКОВЕЦ

Иван Чокоев

През юли 2014 г. археологически екип от РИМ – Велико Търново, с ръководител Евгени Дерменджиев, извършва спасителни археологически разкопки на обект „Некропол в местността „Светицата“ в град Лясковец, област Велико Търново. Проучената площ е едва около 45 м², но са локализирани 37 гроба, от които са разкрити изцяло или частично 31 гроба (Дерменджиев и кол. 2015, 738 – 742).

В два от гробовете – № 11 и 25, са намерени монети, сечени в Османската империя. За съжаление те са силно обезличени, но по форма и тегло могат да се отнесат към XVI – XVIII век. Със сигурност е определена само една сребърна монета – на султан Сюлейман I Великолепни (1520 – 1566). Откритите находки датират от периода XVI – XVIII век. Както отбелязват проучвателите, същите или подобни по вид предмети са известни от най-близко разположените християнски некрополи от XVI – XVIII век в Търново – на църквите „Св. Димитър“ (Николова, Робов 2006, 95 – 96, 100 – 108), „Св. апостоли Петър и Павел“ (Овчаров и кол. 2012, 424), „Св. Иван Рилски“ (Овчаров и кол. 2011, 450), на параклиса южно от църквата „Св. 40 мъченици“ (Тотев и кол. 2012, 426) и арменската църква „Св. Богородица“ (Вачев 2012, 50 – 66, 72 – 86), и в Арбанаси – църквите „Рождество Христово“ и „Св. архангели Михаил и Гавраил“ (Вачев 2008, 96 – 126, 165 – 169) и „Св. Димитър“ (Дерменджиев, Томанова *под печат*).

В три от разкопаните гробове – № 18, 25, 28, проучвателите попадат на малки фрагменти от текстилни материали, които ми бяха предоставени за изследване¹.

Гроб № 18 (Обр. 2.; Ил. 1. – 6.)

Пробата, която бе донесена за проучване, съдържа сърмени нишки, открити върху черепа на погребаната (Ил. 1. – 2.)². Сърмените нишки са с дебелина – 0,3 – 0,35 мм (Ил. 3.). Почти нищо не е останало от тяхната сърцевина. Малкото съхранени участъци подсказват, че тя е била копринена без сук (Ил. 4.). Широчината на металната лентичка на сърмата е 0,3 мм. Тя е от позлатено сребро, обвита е около коприненото ядро в посока S. Металът е сравнително

добре съхранен, тъй като сърменото изделие е попаднало в глинест земен слой. Повърхността на метализираните нишки е много потъмняла – почерняла, поради сулфидирането на среброто. То е резултат на деструктирането на околните органични материали, както и на самата копринена сърцевина на сърмата (Ил. 2.).

В литературата, касаеща историята на текстила, са отбелязани два способа за получаването на металните лентички, предназначени за сърмените нишки. При по-стария лентичките са изрязвани от изчукана фина позлатена пластина, а много по-късно започва сплескване, валцуване на позлатени сребърни жички, получени чрез изтегляне (Bock 1884; Falke 1921; Weibel 1952; Braun-Ronsdorf 1961, 2 – 16; Schuette, Müller-Christensen 1963; Geijer 1979; László 1983, 293 – 306; Wilckens 1991; Járó 2005). Позлатата на разглежданите сърмени нишки от Лясковец е двустранна (Ил. 3.), което показва, че металните лентички са получени чрез сплескване на позлатени сребърни жички. За този метод на изработване подсказва и равномерната им в общи линии широчина (Ил. 5.). Металните лентички, изготвени чрез нарязване, обикновено имат неравномерна широчина, каквато например наблюдаваме при сърмата в текстилната част на един пояс от XIV век, съхраняван във Варненския археологически музей (Обр. 1.) (Чокоев 2011, 481 – 494).

Проучванията на М. Járó са довели до извода, че сърмени нишки, в които са вложени двустранно позлатени сребърни лентички, т.е. получени чрез сплескване на телчици, се появяват в текстилите през втората половина на XVI век (Járó 2005, 67 – 89). От това време нататък рядко се използва сърма, в която е вложена едностранно позлатена сребърна лентичка. Все пак тя се среща, макар и спорадично, и в тъканите от XVII век (Bergstrand, Hedhammar, Nord, Tronner 1999, II, 623; Járó 2003, 27 – 58; Járó 2005).

Сърмените нишки са били разположени на ивици върху черепа (Ил. 1.). Явно те са оставили тъмните следи по него. Носещата тъкан не е запазена.

Пробата, донесена в лабораторията (Ил. 2.), е от заплетени нишки, но се наблюдават чести преплитания, като широчината на получената сърмена ивица е около 5 – 6 мм (Ил. 2., 5. – 6.). Частично е запазен участък от около 40 мм и други няколко фрагмента по около 10 мм (Ил. 2., 6.). Възстановяването на преплитанията подсказва, че вероятно се касае за много фино плетиво – дантела (?), в случая „златна“ (Ил. 5., Обр. 2.). Тя е била или само сърмена, или оплетена от неметализирана и метализирана прежда, което е доста вероятно, но вследствие на деструкцията в земята са се съхранили само част от сърмените нишки. Тъмните следи по черепа имат широчина около 35 мм (Ил. 1а), което свидетелства, че тази е била и широчината на сърменото изделие.

При част от изследваните сърмени нишки като че ли липсват гъстите накъдряния (Ил. 2.). От друга страна, нишките са много разтеглени и огледът показва, че и при тях се забелязват бримки.

Установеното сърмено изделие е украсявало вероятно шапка или някаква по-сложна украса за глава. Находката може да се датира най-общо от XVII век нататък.

Гроб № 25 (Обр. 3. – 4., Ил. 7.)

Пробата съдържа органична материя – три по-големи фрагмента, които са тъмнокафяви-черни на цвят, като най-големият е с размери 15 x 12 мм (Обр. 3.). Те са открити полепнали по гривна от стъклена мъниста и твърде обезличени монети, едната от които е на султан Сюлейман I Великолепни (1520 – 1566). Монетите са били ситуирани върху и около левите подраменни кости (Ил. 7.). Оказа се, че съхранените материали не са останки от текстил, а от деструктирала органична материя – кожа. По кожата се наблюдават корени от растения и дупчици от пришиване. Отворите са разположени на около 2 мм един от друг. Забелязва се и припокриване на пришитите едно към друго парчета кожа (Обр. 4.). Евентуално тя е била подложката, върху която са били пришити мънистата и монетите.

Гроб № 28 (Ил. 8. – 12.)

Пробата представлява фрагмент от текстил (12 x 10 мм), открит покрай ковчега (Ил. 8.). Сплитката на текстила е лито, а цветът е бял, жълтеникав. Интересното за тази тъкан е, че в нея са вложени ленени (Ил. 9.) и памучни (Ил. 10.) прежди. И двете прежди имат добре изявен Z-сук, а гъстотата им е 18 н./см (Табл. 1.). По-тънките (ленените) са приети условно за основни, а по-дебелите (памучните) – за вътъчни. Дебелините на двете системи от нишки доста варират (Табл. 1.).

Тъкан с вложени в нея памучна и ленена прежда бе открита през 2011 г. при разкопките на крепостта „Кастрици“, намираща се на територията на резиденция „Евксиноград“ край Варна. Фрагменти от тази тъкан бяха полепнали по монети, укрита в края на XIV – началото на XV век.³ Вероятно от тъканта е била ушита торбичка за монети.

Параметрите на вложените прежди в двата текстила – от Лясковец и от „Кастрици“, са сравнително близки, но може да се каже, че тъканта от „Кастрици“ е по-фина, тъй като нейната гъстота на натъкаване е малко по-голяма – 22 x 19 н./см, докато тази на тъканта от Лясковец е 18 x 18 н./см. Трябва да се подчертае, че находката от „Кастрици“ е хронологически доста отдалечена от лясковската.

Засега условно може да се допусне дълга употреба на този тип смесена тъкан – с вложена ленена и памучна прежда, по българските земи. Ясно е, че за доказването на едно такова предположение са нужни и други подобни текстилни находки от XV век нататък.

Върху изследвания текстил от Лясковец е била изпълнена везба, от която са останали силно корозирала медна лентичка и сърмена нишка (Ил. 8., 11. – 12.). Медната лентичка е с широчина 1,4 – 1,5 мм. Тя е зелено-сива на цвят: частично е покрита със зелени корозионни продукти – медни карбонати (Ил. 11а). Под зелените корозионни продукти на фрагментирана част от лентичката се показва кафяв куприт (меден окис). Сивият цвят (Ил. 11б) подсказва за калайдисване на медта, т.е. в първоначалния си вид лентичката е имала бял метален цвят.

С медната лентичка са извезани хиксчета (размери 5 x 4 мм), едно от които се е съхранило почти изцяло. До него се виждат три дупчици в носещата тъкан, които подсказват за друго хиксче (Ил. 8.).

Везбата и с медната лентичка, и със сърмената нишка върху текстила е изпълнена в техниката „през тъканта“ (Ил. 8., 11.). При този способ на работа сърмата лежи от двете страни на бродираната тъкан.⁴ Използваната техника на везане, в случая „през тъканта“, не може да послужи за датиращ фактор. Тя е прилагана и през XIII – XIV век, и много по-късно – през XVII – XVIII век (Чокоев 2006, 117 – 120, 147 – 152; Чокоев 2010, 575 – 580).

От сърмената нишка, използвана за везане, е останала почти единствено кафявата *копринена* сърцевина със зелени соли по нея (Ил. 8., 12.). Тя е с дебелина 0,25 мм и без видим сук. Корозиралите останки от металната лентичка, силно трошливи, са опаднали при разкриването. Запазена е само една витка от лентичката, която спираловидно е покривала копринената сърцевина в посока S. Широчината на металната лентичка е 0,45 мм, а дебелината ѝ заедно с корозионните натрупвания е 0,045 мм. Дебелината на сърмената нишка е 0,6 мм. Останките от лентичката са напълно корозирали и са със сиво-зелен цвят. Т.е. тя е била медна, най-вероятно покрита с калай. И в този случай цветът на сърмата трябва да е бил бял и да е имитирал сребърно изделие. Не може да се каже какви фигурки е образувал сърменият конец.

Участъците, в които е опаднала корозиралата лентичка, подсказват, че витките ѝ са били разредени. Т.е. виждала се е и обагрената сърцевина, която е придавала нюанс на цвета на метала. Сърмените нишки, с които се преследвал този ефект, носели названието *хрисонима* (Jonston 1967, 68) (Ил. 12.). Такива златни нишки например са използвани във везби от X – XII век. Цветът на тяхното копринено ядро варира от жълт, бледожълт, бледобежев до розовеещ, оранжеворозовеещ и червен (Bock 1884; Wilckens 1991; Baumgartel-Fleischman 1983, 10 – 27; Járó 2005, 67 – 89). Подобен подход бе забелязан и в сърмените нишки на споменатия по-горе средновековен копринен пояс от XIV век, съхраняван във Варненския музей. Металната обвивка на използваната сърма е от позлатено сребро и не обвива плътно коприненото ядро, което днес е със златист цвят (Обр. 1.) (Чокоев 2011, 481 – 484, 491).⁵

Употребата на оцветено ядро е намерила много широко приложение по-нататък във времето. P. Jonston, изследвала византийската и поствизантийската везба, отбелязва, че през XV – XVI век в сърмените нишки се използва все

повече коприна и по-малко злато, по-точно позлатени сребърни лентички. За нашия случай е много важна констатацията, че през XVII век тези сърмени нишки (*хрисонима*) вече не са на мода, но стилът се възражда отново през XVIII век (Jonston 1967, 69). Смята се, че медната сърма се появява в Късното средновековие (Инкова, Драганова 1978, 33), но такава бе открита в некрополите край с. Янтра, Горнооряховско, датирани в средата на XIV век (Чокоев 1993, 150, 153). От друга страна, за това време не е известна везба с метална, в случая медна, лентичка. Медна лентичка, позлатена или покрита с бял метал, започва по-масово да се използва за метализирането на сърмени нишки през XVIII – XIX век.⁶ От XVIII век нататък може да се отнесе и разглежданият тук текстилен фрагмент с везба, открит в Гроб №28.

Таблица 1. Данни за нишките, вложени в тъканта от Гроб №28.

	естество	сук	Дебелина мм	Гъстота н./см
основа	лен	Z	0,2 – основно, но и 0,3	18
вътък	памук	Z	0,3 – 0,35, но и 0,4, рядко 0,25	18

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Благодаря на доц. д-р Евгени Дерменджиев за предоставянето на материалите за изследване, на информацията, касаеща откриването на текстила, и на резултатите от проучването на некропола преди тяхното публикуване, както и за възможността да публикувам получените резултати.
- ² Фотографиите и схемите с неотбелязан автор са на Иван Чокоев.
- ³ Благодаря на проф. д-р В. Плетньов за възможността да изследвам тъканта. За разкопките на „Кастрици“ вж. ежегодните отчети в АОР за отделните години, напр.: **Плетньов, В., Пр. Пеев, И. Лазаренко.** Археологически разкопки на крепостта „Кастрици“, „Евксиноград“ – Варна. – В: Археологически открития и разкопки за 2012 г. С., 2013, 419 – 421.
- ⁴ За различните техники на везане със сърмени нишки вж.: **Инкова, В., К. Драганова.** Методи за идентифициране на археологически тъкани. – МПК, 1978, 4, с. 33, обр. 9; **Чокоев, И.** Текстил от средновековни археологически обекти в България. Постижения и проблеми на проучванията. В. Търново, „Фабер“, 2006, 117 – 120.
- ⁵ Поясът е бил изтъкан с кори и богато украсен с позлатени сребърни елементи (**Чокоев** 2011, 481 – 494).
- ⁶ Изследванията на В. Инкова (**Инкова, Драганова** 1978, 33) се потвърждават и от наблюденията на автора върху текстил от гробове в църквата „Св. Димитър“ в с. Арбанаси и гробове от XIX век във В. Търново.

ЛИТЕРАТУРА

Вачев 2008: Х. Вачев. Арбанаси. Некрополите при църквите „Рождество Христово“ и „Св. архангели Михаил и Гавраил“. В. Търново, 2008.

Вачев 2012: Х. Вачев. Един храм, един некропол, две религиозни общности. В. Търново, 2012.

Дерменджиев и кол. 2015: Е. Дерменджиев, Ст. Михайлов, М. Томанова, Й. Стефанова. Некропол в м. „Светицата“ в гр. Лясковец, област Велико Търново. – В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 738 – 742.

Дерменджиев, Томанова под печат: Е. Дерменджиев, М. Томанова. Некропол от XVI – XVIII век в град Лясковец (*под печат*).

Инкова, Драганова 1978: В. Инкова, К. Драганова. Методи за идентифициране на археологически тъкани. – МПК, 1978, 4, 26 – 34.

Николова, Робов 2006: Я. Николова, М. Робов. Храмът на първите Асеневци. Църквата „Св. Димитър“ във Велико Търново. В. Търново, 2006.

Овчаров, Вачев 2011: Н. Овчаров, Х. Вачев. Археологически проучвания на манастира „Св. св. Петър и Павел“ и храма „Св. Иван Рилски“ във Велико Търново. – В: Археологически открития и разкопки през 2010 г. София, 2011, 448 – 451.

Овчаров и кол. 2012: Н. Овчаров, Х. Вачев, В. Георгиева, Ил. Петракиев. Археологически проучвания на манастирския комплекс при храма „Св. св. Петър и Павел“ във Велико Търново. – В: Археологически открития и разкопки през 2011 г. София, 2012, 424 – 425.

Плетньов, Пеев, Лазаренко 2013: В. Плетньов, Пр. Пеев, И. Лазаренко. Археологически разкопки на крепостта „Кастрици“, „Евксиноград“ – Варна. – В: Археологически открития и разкопки за 2012 г. С., 419 – 421.

Тотев и кол. 2012: К. Тотев, Е. Дерменджиев, П. Караилиев. Археологически разкопки на обект „Църква и баня южно от манастира „Св. 40 мъченици“. – В: Археологически открития и разкопки през 2011 г. София, 2012, 425 – 428.

Чокоев 1993: И. Чокоев. Някои наблюдения върху текстилните материали от проучените некрополи при село Янтра. Приложение в: **Бъчваров, И.** Янтрени некрополи. (Два средновековни некрополя от XIV век при село Янтра, Горнооряховско). В. Търново, 1993, 147 – 167.

Чокоев, И. 2006: И. Чокоев. Текстил от средновековни археологически обекти в България. Постижения и проблеми на проучванията. В. Търново, „Фабер“, 2006.

Чокоев 2010: И. Чокоев. Текстил от средновековен некропол край с. Крепча – 35 години след разкопките. – Във: Великотърновският университет „Св. св. Кирил и Методий“ и българската археология. В. Търново, 2010, 575 – 580.

Чокоев 2011: И. Чокоев. Метализиран текстил от представителен средновековен пояс (IV 5050, РИМ – Варна). Сборник в чест на Александър Минчев. Международна конференция. Варна 23.02.2007, Варна, 2011 (=Acta musei Varnensis, VIII–1), 481 – 494.

Baumgartel-Fleischman 1983: Baumgartel-Fleischman, R. Ausgewählte Kunstwerke aus dem Diözesanmuseum Bamberg. Bamberg, 1983.

Bergstrand, Hedhammar, Nord, Tronner 1999: М. Bergstrand, Е. Hedhammar, А. G. Nord, К. Tronner. All that Glitters is not Gold: An Examination of Metal Decorations on

Ecclesiastical Textiles. – In: Preprints of the 12th Triennial Meeting of the ICOM CC. Lyon, 1999, II, p. 623.

Bock 1884: F. Bock. Goldstickerei und Webereien in alter und neuer Zeit und das dazu verwandte Goldgespinnst, Nürnberg, 1884.

Braun-Ronsdorf 1961: M. Braun-Ronsdorf. Gold and Silver Fabrics from Medieval to Modern Times. Ciba Review, 1961, 3, 2 – 16.

Falke 1921: O. v. Falke. Kunstgeschichte der Seidenweberei. Berlin, 1921.

Geijer 1979: A. Geijer. A History of Textile Art. Leeds, 1979.

Járó 2003: M. Járó. On the history of a 17th-century nobleman's dolman and mantle, based on the manufacturing techniques of the ornamental metal threads. Or de Milan, or de Lyon and silver of clay ornamentations on a ceremonial costume from the Esterházy treasury. – Ars Decorativa, 22, 2003, 27 – 58.

Járó 2005: M. Járó. The Gold Threads in the Hungarian Coronation Mantle. – In: I. Bardoly (ed.) The Coronation Mantle of the Hungarian Kings. Hungarian national Museum, Budapest, 2005, 67 – 89.

László 1983: E. László. Művészi szövetneműek [Artistic textiles]. Régiségek könyve. P.Voit (ed.) Budapest, 1983, 293 – 306.

Schuette, Müller-Christensen 1963: M. Schuette, S. Müller-Christensen. Das Stickereiwerk. Tübingen, 1963.

Weibel 1952: A. Weibel. Two Thousand Years of Textiles. New York, 1952.

Wilckens 1991: L. v. Wilckens. Die textilen Künste. Von der Spätantike bis um 1500. München, 1991.

A STUDY OF TEXTILE FINDS FROM THE EXCAVATIONS OF THE LATE MEDIAEVAL NECROPOLIS IN THE TOWN OF LYASKOVETS

Ivan Chokoev

(Abstract)

In 2014 a late mediaeval necropolis from the 16th – 18th c. was localized in the town of Lyaskovets, Veliko Tarnovo district. While unearthing three of the graves the archaeologists found organic materials as well. There were metal threads on the skull in grave No 15 (Pic. 1 – 6, Fig. 1 – 2) – a silver яшицз gilded on both sides was wound around a silk core. The metal threads were part of knitted ware, and probably the non-metal threads were also part of the knitted ware. It might have decorated a hat or any other more elaborate headgear. The find can be generally dated from the 17th c. onwards.

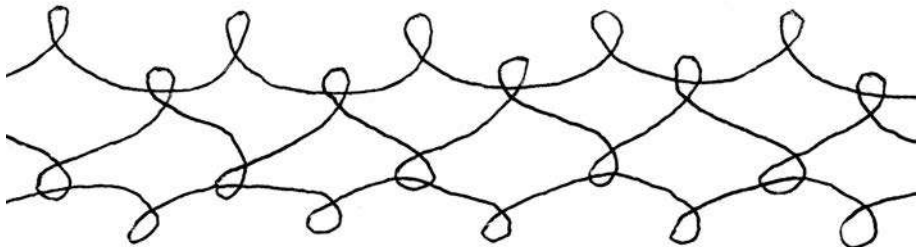
Several leather fragments were found on a bracelet in grave No 25 (Pic. 7; Fig. 3 – 4). It exhibits small holes from stitches.

A small fragment of plain-woven fabric was found near the coffin in grave No 28 (Pic. 8 – 13). The fabric contains linen and cotton yarn. The fabric was embroidered, however, only a heavily corroded tinned copper strip and a metal thread – a copper strip woven around a silk core – have survived. The copper strip was woven in ‘x’-like patterns. Copper strip coated with a white metal, used to metalize the threads, became popular in the 18th – 19th c.

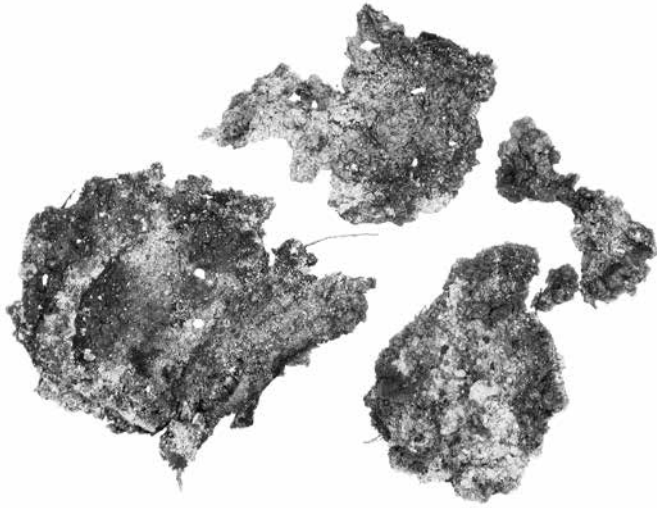
Обр. 1. Сърмени нишки, вложени в текстилната част на пояс от Варненския археологически музей (инв. №IV 5050). Металните лентички са с неравномерна широчина (макро).

Fig. 1. Metal threads woven in the textile part of the belt from the Museum of Archaeology in Varna (inv. No IV 5050). The metal strips are of uneven width (macro).

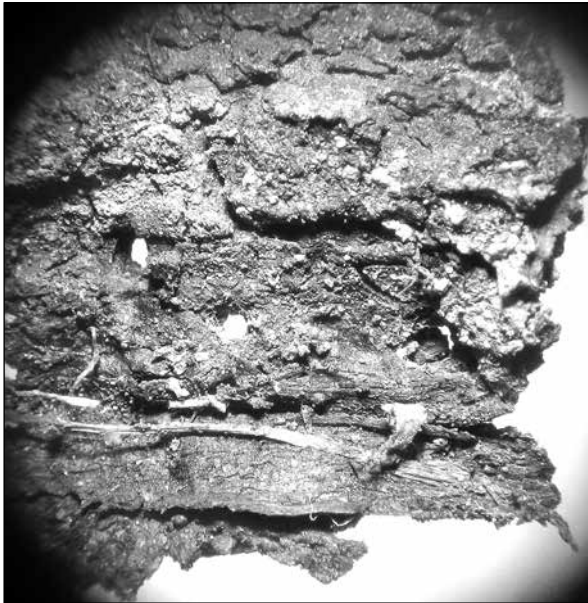
Обр. 2. Схема на плетеното изделие от Гроб № 18.

Fig. 2. Drawing of the knitted ware from Grave No 18.

Обр. 4. Фрагменти от кожа, Гроб № 25. Наблюдават се отвори, корени от растения и припокриване на пришитите едно към друго парчета кожа (микро).

Fig. 4. Leather fragments, Grave No 25. There are openings, plant roots and the stitched up leather patches overlap (micro).

Обр. 3. Фрагменти от деструктурирала материя – кожа, полепнала по гривна от Гроб № 25 (макро).

Fig. 3. Fragments of destroyed matter – leather stuck on a bracelet from Grave No 25 (macro).

СЪДБАТА НА КНИГАТА В БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ ПРЕЗ XVI – XVII ВЕК (ФИНАНСОВА И ДУХОВНА СТОЙНОСТ)

Атанаска Стамболийска

През периода на османската власт в българските земи книгата е символ на вярата, на народността, на духовната свобода за християните. Тя играе роля на невидима нишка, която свързва българина с Бога, към който с надежда се отправят молитви за здраве и спасение. Книгата е пазена като съкровище, макар често пъти в трудни години за манастирите или църквите да е била дарявана от духовниците срещу милостиня за суми, много по-ниски от стойността ѝ. Историята пази сведения и за безценни ръкописи, които са оставяни като залог срещу взети парични заеми. Независимо по какви пътища достига до вярващите, тя е изпълнила целите си – да съхранява и разпространява християнството както в местния храм, така и далеч от българските земи.

Настоящата работа ще представи съдбата на книгата в етническите територии на българите през XVI – XVII в., разглеждайки нейната финансова и духовна стойност. Ще се направи опит за сравнение между стойността ѝ с цените на имоти, зърнени храни, добитък, роби, дори и с цената на вероотстъпничеството, както и с размера на данъците, които християните са плащали към Османската империя и църквата. По този начин би се открило мястото на книгата на фона на материалните потребности, покупко-продажбите и финансовите задължения на християнското население в империята. За изграждането на тази картина е необходимо да се вземат предвид разнородни по вид писмени извори – приписките, даващи богата представа не само за книжовния живот по българските земи през тези векове, но свидетелстващи и за военни действия, съпътствани от тежки данъци и бедност, за години на мир и богата реколта; официалните османски документи – регистри и сиджили, издадени от централната власт, документи, регламентиращи пазарните цени, както и молбите за приемане на исляма от християни. Сред изворите своето място заемат и сведенията на пътеписците, които представят една различна гледна точка на ежедневието по българските земи.

За да се достигне до готовия продукт – книгата, и да се плати на книжовника, който я е преписал и подвързал, се изминава дълъг път на подготовка – направа на хартията, оформяне на тетради, подготовка на инструментите за писане, направа на мастила, бои и подвързване.

В българските земи през Средновековието хартия не се е произвеждала. Първоначално тя е внасяна от Италийския полуостров. Наред с другите стоки генуезките, дубровнишките и венецианските търговци пренасяли и хартия. През XIV в. голяма част от италианската хартия се внасяла чрез посредничеството на Византия през Сяр и Солун. По време на османската власт българските книжовници използват хартия от различен произход, но голяма част от нея е отново италианска, правена за износ за Османската империя (Иванова 1983, 39 – 40). Към края на XVIII в. със западането на Венецианската република мястото ѝ в търговията с хартия се заема от Триест и Хабсбургската империя (Джурова 2007, 269).

По полетата на ръкописите са оставени немалко приписки, които показват трудностите, с които се е сблъсквал книжовникът в своята работа, по време на процеса на създаването на книги: „*Твърде криви са колите, от които се състои тази книга, та ми е мъка*“ (Христова, Караджова, Узунова 2003, 26, 90), „*Е, де лоши листа, отде се намериха. Незнаещият ще каже, че лошо бива мастилото, а не хартията.*“ (Христова, Караджова, Узунова 2004, 10, 129).

Видът на книгата определя и нейния формат. С изключение на Евангелието богослужебните книги обикновено имат малък формат (Богданов 1978, 91). Няколко сгънати листове са правели една тетрада (кола). След приготвянето на необходимия брой тетради се пристъпвало към линиране на страниците – разположението на текста, на орнаменталните, графичните и илюстративните елементи. За разчертаването на редовете се ползвал уред, наречен мастара – дървена дъска, върху която е опънат канап. При мастарата листовите се поставяли върху нея и с прокаране на пръстите са се отбелязвали линиите (Джурова 2007, 275). Пишело се на ниска масичка – пюпитър, или на колене. Пишело се е най-вече с гъше перо. За подостряне на перото се е използвал нож, който е служел и за изстъргване на грешките. За същата цел се е използвала и пемза, с която се е изстъргвала сгрешената дума или буква, измивана после с гъба или сунгер. За изписване на орнамента и миниатюрите са се използвали освен пера и каламос (тръстиково перо), така и пергел за нанасяне на кръговия орнамент или полусферите. Боите са се стривали между два камъка, т. нар. „търкачка“. След това са се поставяли в специални панички или в черупка от мида и с дървен или железен инструмент са се дообработвали (Джурова 2007, 278 – 280). След XV в. започват да се употребяват мастила от железни соли, които вследствие се оксидират и поради това написаното с тях след време добива ръждив цвят (Богданов 1978, 94). За попиване на мастилото се е ползвал речен пясък или дървесна пепел, които са се поставяли в специални съдове във формата на солници. Композицията на миниатюрата или украсената буква понякога са били очертавани на листа чрез използването на т. нар. копирки (шаблони). Контурите при тях се пробождали с шило и се налагали върху листа. След това с тампон със стрит въглен се минавало върху копирката и след вдигането ѝ отдолу са оставали контурите във вид на черни точки.

Мастилото обикновено се е приготвяло от шикалки или от отвара на някои дървесни кори. За оцветител се използвали черни сажди. Плътният черен цвят на мастилото се е получавал и от препечени маслини. За слепване на мастилото към листа се прибавяли смола от вишнево дърво, а по-късно гума арабикум. Цветните мастила – зелено, охра, жълто, са се приготвяли основно от минерални оцветители, а по-късно са се използвали и растителни оцветители, с които са се боядисвали тъкани (Джурова 2007, 280 – 281).

Книгата не се приема за завършена, ако не е подвързана. Книгописецът е трябвало да владее и книговезкото изкуство. Когато като книгописец е отбелязано едно лице, а като подвързвач друго, това означава, че книгата е преподвързана след похабяването на първоначалната подвързия. След приготвянето им тетрадите се пришиват към кожен ремък с помощта на дървен стан. Към така направеното книжно тяло отвън се поставят дървени капаци (корици), обвити в телешка, козя или свинска обработена кожа. Разновидност на подвързията са металните обковки с изчукани релефни образи или сцени от Светото Писание (Богданов 1978, 99 – 100; Иванова 1983, 68 – 72).

Подготовката за направата на книгата и впоследствие преписването ѝ изискват много умение, търпение и време на създателя ѝ. Самите материали – хартия, мастило, бои, кожи за подвързване, са скъпи. Владеещото на писаното слово е приоритет на малцина, предимно монаси и енорийски духовници. Всички тези фактори предполагат и високата ѝ цена (Богданов 1978, 100).

За финансовата стойност на книгите по време на османската власт би могло да се направи сравнение със засвидетелстваните в запазените документи цени на някои стоки, с размера на част от данъчните задължения на християните, с официално регламентираните цени на стоки по пазарите или със стойността на закупени или продадени имоти, отбелязани в кадийските документи за съответния период. Това сравнение би могло да покаже приблизително средствата, които отделя християнинът за данъчните си задължения всяка година и съответно как поръчаната и закупена книга намира място в бюджета на домакинството. Или по-скоро да се види каква е цената на книгата на фона на другите потребности и финансови задължения на християнското население в империята. Тук трябва да се има предвид, че както паричната стойност на книгите, така и тази на имотите, стоките или други обекти зависи от множество фактори – състояние на книгите (вид, украса), както и от състоянието и размера на имота, регламентираните цени и данъци.

На страниците на един Празничен миней е запазена приписка, от чийто текст се чете: „*И писа я поп Сав от село Лешница и купи я поп Койчо от село Белица за 430 (аспри). В лето 7068 (= 1560), месец април, 12-и ден*“ (Христова, Караджова, Узунова 2004, 16, 133). Също в текста на приписка в друг Празничен миней е записано: „...*И писа я духовникът йеромонах Гавраил, и купи я село Богданов дол за 430 аспри... Писа се в лето 7072 (= 1564) при царя султан Сюлейман и при софийския владика Диомидий...*“ (Христова, Караджова, Узунова 2004, 17 – 18, 134). От тези текстове може да се предположи, че макар и да не

съществува независима българска държава, е имало някакъв вид уеднаквяване на цените на един и същ вид богослужебни книги през периода по цялото българско етническо пространство.

Посредством запазени официални османски документи, съставени десет години по-рано, които дават сведения за имотни сделки, би могло да се направи сравнение между паричната стойност на закупената богослужебна литература и на недвижими имоти. В съдебен протокол за регистриране на продажба на нива се чете, че през 1550 г. трима християни продават общата си нива с площ около три дьонюма¹, намираща се в землището на село Бояна, спадащо към град София, за сто и десет сребърни акчета на мюсюлманина Мустафа, син на Абдуллах (Цветкова 1971, 106). От друг съдебен протокол за присъждане на неплатен наем от 1550 г. става ясно, че за наем на воденица за една година немюсюлманинът Павли, син на Марко, плаща на Мурад, син на Абдуллах, който събира средствата от вакъфа на Яхия паша сумата от 1200 акчета (Цветкова 1971, 110 – 111). Имотите и богослужебните книги, чиито цени са обект на сравнение, са от един и същ район, този на източните български земи. Тук трябва да се отчете разликата от десет години между представените данни и всички произтичащи от това последствия. Освен това при разгледаните имотни сделки трябва да се има предвид, че при първата купувачът е мюсюлманин, макар и първо поколение, а при сделката за воденицата наемът се плаща от християнин. Като се има предвид, че според османските разпоредби във финансово отношение мюсюлманите са облагодетелствани, може да се смята, че при първата сделка има намаляване на цената на имота, а при втората – плащане на по-висока сума за наем. Цитираните текстове дават възможност да се види, че паричната стойност на празничните минеи в първия пример надвишава цената на имота, а във втория разликата е значително по-голяма в полза на сделката за наем.

В Четвероевангелие от 1272 г. е запазена приписка, датирана от 1605 г., в която се съобщава, че книгата е била собственост на поп Кръстьо от влашка земя и е закупена от йеромонах Василия, живеещ на територията на Търновска епархия. Сумата, платена за нея, е 201 аспри (Начев, Ферманджиев 1984, 68; Стоянов, Кодов 1964, 5). Текстът на приписката дава сведения както за цената на богослужебната книга, така и за пътя, който тя извървява от Влашко до земите на Търновската епархия. Както вече се спомена, Евангелието е датирано от края на XIII в., което предполага, че е писано от български книжовник още по времето на свободната българска държава и вероятно след завладяването на българските земи е отнесено от книжовници във Влашко. Впечатлява дългият период от време – над три века, през които богослужебната книга се е запазила и отново се е върнала на родна земя. Сравнение за паричната стойност на посоченото Четвероевангелие с други стоки дава приписка в богослужебна книга от Крушедолския манастир „Благовещение“ в границите на Сремска епархия. Приписката е датирана също от 1605 г. В края ѝ авторът представя цените на някои продукти, включително и цените на робите: „*Оле, беда! Тогава беше*

роб по 5 гроша², а вол по 15 дуката³, кило жито по 5 гроша, пинт вино по дукат. Кои човеци от плен се бяха спасили, велико зло търпяха и велика нужда“ (Начев, Ферманджиев 1984, 69). Този текст отразява тежкото положение на населението, живеещо на територията на Темишварския вилает, част от който е Сремският санджак. „Великото зло и нужда“ са резултат от военните действия, които Османската империя води срещу Хабсбургската империя и Дунавските княжества в периода 1593 – 1606 г. Войната е предизвикана от опитите за въстание на населението на Темишварския вилает срещу османската власт. Приписката е датирана година преди края на войната и отразява опустошенията, глада, нарушения стопански и икономически живот, които водят и до високите цени на продуктите. Бедността и недоимъкът сред населението са в контраст на фона на дадената сума за закупуване на ценното старинно Четвероевангелие. Засвидетелстваните цени на роб и кило жито са два пъти по-високи от цената на книгата. Трябва да се отбележи, че макар сравнението да се прави за един и същ период от време, обстановката е коренно различна. Територията на Търновска епархия не е пряко засегната от войната, макар че често пъти централната власт налага принудителни изземвания на продукти за нуждите на армията от различни райони във връзка с предстоящи военни действия. Запазените документи от софийските кадийски книги също дават възможна база за сравнение за цената на тази книга, като свидетелстват, че през 1605 г. Мустафа ибн Мехмед продава чифлика си в село Бояна за 500 акчета. През същата година в село Мошино (днес квартал на Перник) една ливада била продадена за 1000 акчета (Мутафчиева 1993, 150). При сравнение се вижда, че цената, платена от йеромонах Василия за Четвероевангелието, е равна на стойността на половин чифлик и почти една четвърт от стойността на ливадата.

В друга приписка от 1626 г. на страниците на Миней от Тетовско е записано, че стойността на товар⁴ пшеница е равен на 60 аспри (Иванов 1970, 93). За сравнение Тълковното евангелие, преписано от йеромонах Данаил в „град Търнов“ през същата 1626 г. и купено от йеродякон кир Михаил от манастир на Света гора, е на стойност 1900 аспри (Цонев 1910, 243). От текста се вижда, че един товар пшеница се продава за 60 аспри, а цената на едно преписано Тълковно евангелие е в пъти по висока – 1900 аспри. Информацията за продавача, купувача и вида на книгата подсказва няколко неща, които могат да обясняват високата ѝ цена. Споменатият йеромонах Данаил по всяка вероятност е талантливият и продуктивен книжовник от Етрополския манастир „Света Троица“, чиито ръкописи се отличават с майсторско изписване и украса (Райков 1971, 263 – 287). Името, което си е извоювал, води и до по-високи цени на ръкописите, преписани от него. Освен за нуждите на манастира йеромонах Данаил работи и за други светски и висши духовни лица. Тълковното евангелие е продадено за нуждите на светогорски манастир и купено вероятно от дарените парични помощи на християните. И не на последно място е необходимо да се има предвид, че Евангелията са много по-скъпи от останалите богослужебни книги предвид съдържанието, размера и богатата им украса.

В приписка в Евангелие се чете: „...Изписах това евангелие аз, грешният и нищожният сред свещениците йерей Йоан, в богохранимото село Етрополе, в годината 7166 (=1658) и го купи кир Георги кожухар от село Осиковица... и купи го за 1200 аспри“ (Христова, Караджова, Узунова 2004, 59, 162). За цената на Евангелието може да се съди от информацията, съдържаща се в разпоредбата, касаеща „Определяне на пазарните цени“ в Русчук от 1657 г. От нея се вижда, че цената на 1 ока различни видове риба варира между 2 и 5 акчета, а цената на 1 ока восък е 16 акчета (Цветкова 1971, 139 – 140). От документ за „Съдебно регистриране на нормираните цени на русенския пазар“ за същата година (1657 г.) се вижда каква е официално определената цена на предлаганите продукти – 1 ока восък е 14 акчета, 1 киле⁵ ориз се продава за 52 акчета, сапун се продава по 10 акчета оката, медът също е по 10 акчета оката (Цветкова 1971, 142).

В приписка от страниците на Миней от XVII в. се чете, че поп Костадин продава богослужебната книга на Доброслав от село Лесидрен (Ловешко) през 1662 г. за 525 аспри. Минейт е дарен на църквата „Събор всех светих“ за помен на близките му (Цонев 1910, 97). За да се направи приблизително сравнение на паричната стойност на Миней с цената на друг вид стока, може да се използва информацията, която дава приписката от Служебник, датирана от същата 1662 г.: „... в лето 1662... вървяха овцете по 150, а малък вол по 180“ (Цонев 1923б, 113). От направеното сравнение се вижда, че парите, дадени за купуването на Миней, надвишават няколко пъти записаните цени на добитъка – стойността на книгата се равнява на цената на три овце и почти три „малки вола“.

Възможност за сравнение между цената на книгата с тези на зърнените култури от края на 80-те години на XVII в. дават и сведенията от приписка върху страниците на дамаскин от Пловдивско. Приписката е от 1686 г. и според нея дамаскинът е преписан от даскал Недялко и неговия син Филип от село Аджар (днешното село Свежен, Пловдивско). Купен е за 40 гроша от населението на село Панагюрище, след което е бил приложен в местната църква „Свети великомъченик Теодор Тирон“ (Начев, Ферманджиев 1984, 83 – 84). Приписката казва още, че: „Тогавя беше глад велик, беше кило тиеница 500, а кило ръж 380, а кило просо ходеше колкото ръж, а че го нямаше никакво. И продаде се в село Аджар един шиник⁶ просо за семе за цял грош. Който продаваше, пееше, а който купуваше, плачеше...“ (Начев, Ферманджиев 1984, 84). Това свидетелства, че дори във време на военни действия и тежки за християните години, когато данъчната тежест се е увеличила, българите отделят средства и за закупуване на книги. Този факт се потвърждава и от приписка на Миней от XVII в. В нея е отбелязано, че богослужебната книга е купена от Джука за 500 (вероятно акчета – б. м.) през 1623 г. Приложена е в църквата „Свети Никола“ в село Равно, Нишавско. Приписката информира и за военни действия, които империята води по това време на територията на Балканите и в Мала Азия: „В това време беше страх велик, и в това време умале род християнски от беззаконни агарене. В това време беззакони агаряне бяха се вдигнали и имаха война на Дунав

река и на изток през морето, и в то време беше възстанал цар на царя“ (Цонев 1910, 435). И тази приписка за пореден път свидетелства, че независимо от политическата и военната обстановка в империята, и в частност българските земи, купуването на книга и прилагането ѝ за вечен помен в църквата е символ на престиж и представлява своеобразен вътрешен подтик. Актът на купуването изразява както християнско благочестие, така и почитта към книгата.

Финансовата стойност на книгата би могла да се сравни и със сумата, равняваща се на стойността на комплект дрехи, която централната власт отпуска на всеки новоприел исляма. Облеклото се приема за един от основните белези за разграничение на отделните религиозни общности (Иванова 1995, 55 – 61; Минков 2003, 98 – 129; Мутафова 2008, 351). Според документите от запазените ведомости за раздадени суми за дрехи на новоприелите исляма за периода 1679 – 1680 г. се вижда, че за мъжете са отпуснати по 1200 акчета, за жените по 2170 акчета, за момчета по 700, а за момичета – по 1000 акчета (Калицин, Велков, Радусhev 1990, 105). Каква е стойността на една от книгите, написана през същия период, от който са и сведенията за отпусканите суми за дрехи? От приписка върху Апостол от Тетевен се чете: „*Написа се тази божествена книга, наречена Апостол, в лето 1689. И купи я тази книга Теодор Стойов за 1200, да служи за неговата душа...*“ (Начев, Ферманджиев 1984, 84). Така една и съща сума – 1200 акчета, носи различен смисъл и ценности – дава я християнинът за купуване на богослужебна книга, която дарява на църквата със стремеж за спасение на душата – получава я довчерашият християнин за това, че е сменил вярата си, със стремеж за по-добър живот в материално отношение.

Цената на книгите би могла да се сравни и с размера на ежегодните данъци, които християнското население плаща на местната и централната власт. Оттук да се проследи и как задължителните плащания биха се отразили финансово на християните, които имат желание да поръчат, купят или преподвържат книга. Посочени са само данъчни плащания, които са задължителни, без да се включват извънредните данъци от групата „авариз-и дивание текялиф и йорфие“, тъй като те се събират инцидентно. Важна част от събиранията на централната власт заемат поголовният данък „джизие“ и „испенче“. Въпреки че данъкът „джизие“ е шериатски, а не извънреден, размерът му не е строго установен. Според изследванията размерът му варира в широки граници: през 20-те години на XV в. е в размер на 25 акчета, по времето на управлението на султан Баязид II (1481 – 1512) е 26 акчета, при Мурад III (1574 – 1595) достига 40 акчета. Изворовите данни опровергават това твърдение, сочейки значително по-голям размер на джизие през разглеждания период. Според изчисления върху публикувани документи се вижда, че по време на управлението на султан Баязид II (1481 – 1512) поголовният данък възлизал на около 75 акчета. През 90-те години на XVI в. според Сремското кануннаме данъкът бил събиран по 70 – 80 акчета на глава от християнското население. За тежестта на данъка допринасяли различни надбавки, които държавата събирала към него (Мутафчиева 1993, 171 – 172). В началото на 90-те години на XVII в. в Османската империя

е извършена реформа в данъчното облагане на немюсюлманите с джизие. Промените се изразявали в това, че данъкът се е дължал от всички пълнолетни мъже, които съобразно имущественото си състояние били разделени на три категории – „висша“, „средна“ и „низша“ (Грозданова 1970, 82 – 84). Размерът на данъка „испенче“ (поземлено-личен данък) е определен на 25 акчета за всички женени и неженени пълнолетни „неверници“.

Запазените османски регистри дават богати сведения и за други видове задължителни парични данъци и принудителни държавни доставки (Калицин, Мутафова 2012, 99 – 107, 103, 341 – 346, 352 – 353; Мутафчиева 1993, 163 – 164, 209; Беров 1978, 111 – 124). Част от цитираните приписки за закупуване или преподаване на книги са именно от периоди на военни действия, когато принудителното изкупуване е действащо. То няма как да не окаже негативен ефект върху финансовото състояние на населението, като се имат предвид примитивното селско стопанство и фактът, че другите събирания – десятък и останалите натурални данъци, остават в сила (Мутафчиева 1993, 213). Съвкупността от данъчните вземания, държавните доставки и развитието на стопанството се отразява негативно на доходите, развитието на стоковите отношения и в крайна сметка на финансовите възможности на населението.

Размерът на данъчните плащания, който често пъти не е точно фиксиран, и сумите, отделяни за закупуване на продукти от пазара, илюстрират финансовата тежест, с която се справят християните. Още повече че по време на военни действия тя се е увеличавала многократно. На фона на плащанията към централната власт, тимариота или висшето духовенство, книги продължават да се преписват или преподават въпреки високата им финансова стойност. Съчетанието между данъчните задължения и желанието да се купи книга, неминуемо се е отразявала на бюджета на домакинството. Затова купуването на книга от по-заможните християни, група хора или цялото население на едно селище може да се приеме като добре обмислен, често пъти еднократен акт, символизиращ християнското благочестие, авторитет и престиж. Освен това трябва да се търси и практическо обяснение – купува се не каква да е книга, а такава, която е необходима на свещеника за водене на богослужение.

Текстовете на приписките добре илюстрират и това, кой продава и съответно кой купува книги. Продавачи в повечето случаи са самите книжовници, най-вече духовни лица, даскали или граматичи (Радославова 2011, 102 – 138). Чести са и случаите, при които книгата се продава между светски лица. Купувачи могат да бъдат отделни лица – светски или духовни, част от жителите или дори цялото население на дадено селище.

От приписките се чете, че голяма част от хората, купили книги, са енорийски свещеници. На страниците на Миней от XVI в. е записано: „Тази книга купи си я сам попът: да се знае, че си е негова до живота, който му остава.... Пък се купи за 650“. (Начев, Ферманджиев 1984, 28). Отново от редовете на приписка върху Служебен миней е отбелязано: „...завърших аз тази книга, наречена пролог, в лето 1636 и купи я поп Павел за 1180, и приложи я в храма на ар-

хистратега Михаил в богохранимото село Етрополе...“ (Начев, Ферманджиев 1984, 74; Стоянов, Кодов 1964, 289). Купените от свещеници книги са породени от необходимостта от богослужебна литература за нуждата на църквата, в която служат. Сведенията за цените на закупените книги от свещениците дава възможност да се направи финансов портрет на енорийското духовенство. Положението му не е конкретно фиксирано в официалните османски документи. Въпреки това въпросът за данъчния му статут отчасти е засегнат в отделни нормативни актове. От кануннаме на султан Сюлейман I (1520 – 1566), както и от Закона за земята от 1609 г. се разбира, че свещениците се облагат с испенче и харач (Цветкова 1971, 69, 142; Цветкова 1972, 497 – 523). Едновременно с данъците към османската държава низшето духовенство е задължено и с плащането на църковни данъци – патриаршески и митрополитски данък, воития, филотимон, емвотикия, сингилия. Размерът им не е точно определен, което разкрива възможността за финансов произвол пред висшето духовенство. Запазените митрополитски берати от втората половина на XVII и XVIII в. разкриват високите суми, плащани от свещениците (Дорев 1940, 19; Тодорова 1997, 109).

На фона на данъчните задължения се поставя въпросът откъде енорийското духовенство получава необходимите му приходи и как се издържа? Като се има предвид посочените сведения за облагането им с испенче, следва да се смята, че са обработвали „бащини“. Основните източници на приходи за енорийски свещеници остават таксите от различните треби. Сведения за тях и техните размери дават пътешествениците, минали през българските земи през XVI – XVIII в. Стефан Герлах през третата четвърт на XVI в. съобщава: „...*За кръщаване на дете те трябва да дадат на свещеника най-малко две или три аспри; за венчаване, ако невестата е мома, плащат 12 аспри, ако е вдовица – двадесет и четири... Когато някой умира, пак трябва да се дават пари на свещеника. Така от имота на умрелия се вземат пет, шест или осем талера, ако е бил заможен... Когато искаше да си замине [свещеникът], дойдоха при него, целунаха му ръката и му дадоха няколко хляба, които той взе със себе си за вкъщи... Видях също, че някои му даваха и аспри при причестяването*“ (Герлах 1976, 338 – 339, 349). Ханс Дерншвам, преминал през средата на XVI в., разказва: „*Когато им се роди дете, плащат на своя поп две аспри, а когато умре, шест аспри. За онова, което наричат „парастас“, молитви, може би за кръщение или по Великден дават по две аспри. През Страстната седмица сутрин и вечер дават по половин погача*“ (Йонов 1979, 267).

От запазените сведения става ясно, че финансовият размер на извършваните от свещениците „услуги“ бил съобразен с възможностите на миряните. За доходите на енорийското духовенство от значение е размерът на енорията, т.е. колкото по-голям е броят на паството, обслужвано от свещеника, толкова по-високи са доходите му. Отново от сведенията на пътешествениците се разбира, че енорийският свещеник не обслужва само едно село. По този въпрос Стефан Герлах пише: „...*Надвечер един българин ми каза, че един свещеник често трябва да служи на шест, осем и десет села; тогава близките села се*

събират заедно на църковна служба... Свещеникът не живееше в това село, но идваше тук от едно друго място...“ (Йоанов 1979, 338, 349). Като се има предвид рехавата енорийска мрежа, особено по селата, може да се смята, че общият размер на приходите, които свещеникът получава, са сравнително високи. Това, от една страна, свидетелства, че голяма част от енорийските свещеници имат финансова възможност да купуват книги за храма, а от друга, показва отношението им към съхраняване и опазване на християнската вяра.

Не са редки и случаите, когато цяло село събира средства и купува книга, която прилага за здраве и помен в местния храм. В приписка от 1519 г. в Триод е отбелязано, че жителите на село Кучевище съвместно купуват за 100 аспри от монаха Мине от Вунешкия манастир преписаната от него богослужбена книга. Сумата е събрана от населението на селото по време на празника Възнесение. Триодът е приложен в местната енорийска църква „Въведение Богородично“ (Иванов 1970, 130).

Запазени са и сведения за купуване на книги от жени. Приписка в Четвероевангелие информира: „*Да се знае, че тази книга Четвероевангелие я купи баба Дея от село Правец от Стояна Дойчина от село Лъжжене... и купи и двете книги – Четвероевангелие и Октоих за 1250, и ги приложи в село Правец в църквата „Събор всех светих“... Купиха се тези книги в лето 1669*“ (Цонев 1910, 53). В друга приписка върху страниците на ръкопис от манастира „Благовещение“ (Крушедол, Сърбия) е запазено сведение, че: „*Тази книга купи християнката Стана за 80 аспри.*“ (Стојановић 1903, 449 – 450). В Евангелие е записано: „...*Това евангелие преподвърза йеромонах Нектарий от село Ложани, а харч плати Неда Кипровица и за Евангелието, и за Октоих. Бог да я прости в царството небесно. Амин. В лето 1690. Тогава разби Халил паша с войска Скопие и Качаник и сече Скопска нахия. Тогава беше голямо зло и скъпотия*“ (Иванов 1970, 69)⁷. Последният текст за пореден път потвърждава, че въпреки тежките години на война, глад и недоимък българите заделят средства за купуване и подвързване на книги. Изворите не разкриват дали тези жени са знаели да четат, по всяка вероятност не. Ценното в случая е, че имат отношение към книгите и съзнание за изпълнен християнски и дарителски дълг.

От текста на приписките проличава отношението на българина към книгата като към нещо свято. Тя е дарът на християнина към храма и олицетворява свободната част от човека, която не подлежи на контрол от османските закони. Заветът, който оставя дарителят, е книгата да се пази. Да я пази неговото потомство и всеки, който се е докоснал до нея, за да се опази християнската вяра и българският род. По полето на литургичен текст е запазена приписка от 1558 г. От текста ѝ се вижда, че литургичният ръкопис е купен от Радохно и съпругата му Дева. Литургията е приложена в Белишката църква (с. Белиш, Троянско)⁸, за да се служи с нея. В приписката са изброени имена на близките на „ктитора“. От последното изречение в текста се чете: „*И пак, накрая след моята смърт да я пазят моите синове Филип и Недо*“ (Христова, Караджова, Узунова 2004, 15). Век по-късно в Четвероевангелие от XVI в. е записано, че Никола

Касапин от Видин го е купил от турци за 600 (гроша). Богослужебната книга е попаднала в мюсюлмански ръце вероятно след опустошение на християнски храм. Вземайки Четвероевангелието, мюсюлманите вероятно са се надявали да го продадат на добра цена, както и става впоследствие. Така по ирония на съдбата тази книжовна ценност за християните е спасена от мюсюлмани, макар и срещу висока цена. Съдбата на книгата се проследява от друга приписка от страниците на същото Четвероевангелие, която разказва, че през 1651 г. Янкул Гулич Радомирец от село Моишина (вероятно село Мошина, квартал на Перник) го купува от Никола Касапина (Иванов 1984, 78). Книгата е била притежание на християнина от Видин най-малко половин век. Във времена, когато районът на българския северозапад е бил арена на военни действия, нападения и опустошения, Никола е съхранил книгата като най-голяма ценност. За спасяването на богослужебна книга след опустошение на храм съобщава и приписка от Четвероевангелие от XVI в.: *„Да се знае кога дойдоха разбойници у село Брес, та разбиха храма „Свети Никола“, та влезоха, та обраха всички потреби извътре, тука остана това Евангелие, та влезох аз, йерей Стоян, та го взех, па го носих всъде по селата и по градовете, къде бегахме, та го пастрих и дадох, та го донесоха па у храма „Свети Никола“, така да знае кой прочете как имам аз, ерей Стоян, смес... и во веки веков амин“* (Начев, Ферманджиев 1984, 31). Отново от приписка, датирана от 1658 г., върху страниците на Четвероевангелие се чете: *„...И никой да няма власт над него, само Георги и неговите чедра, и внучета, и правнучета, и всичкият му род“* (Христова, Караджова, Узунова 2004, 162).

От приписките по страниците на книгите се вижда, че собствениците им държат техните имена да се знаят и помнят. Това, от една страна, се обяснява с желанието за самоизява, със стремеж да се покаже християнско благочестие, а от друга, е породено от страха от забравата. Именно записаните имена носят спомена за ктитора и неговите роднини. Помни се родът му и той преминава през времето. Книжовникът от Видинска епархия поп Пунчо е доста по-дързък, като е оставил два автопортрета на страниците на съставения през 1796 г. от него сборник (Цонев 1923а, 1 – 10; Ангелов 1964, 149 – 167; Петканова 1990, 304 – 310).

Друг важен елемент, чрез който се демонстрира собственост и едновременно с това и защита на собствеността над книгата, се съдържа в последните редове на приписките за дарение или притежание на книги. От тях се откриват проклетия към онзи, който би си позволил да открадне, продаде или изнесе книгата от енорийската или манастирската църква, където е била приложена. Като колкото по-ценна е книгата, колкото повече пари са дадени за нея, толкова повече са проклетията и заклинанията към евентуалния нарушител (Иванова 1983, 98). В дамаскин от Протопопинци е запазен следният текст: *„Да се знае, че какво купи село Протопопинци тази книга от поп Георги за 40 гроша в лето 1698 по време на владиката епископ Йоаким и при поп Димитрия... Ами да знае поп Димитър да я пази книгата. Който я покуши или рече моя е –*

да е проклет от 318 отци...“ (Цонев 1923б, 339). На страниците на Псалтир, притежание на дебърско-кичевския митрополит Яким, са запазени редовете на приписка, писана от самия митрополит, която предупреждава за злото, което ще сполети онзи, който открадне или навреди на книгата: „В лето... от Рождество Христово 1706-то писание от моята ръка... Който ще мисли да го открадне, имам го за афоресан и проклет и завързан до Страшния съд. Също така, който ще иска да го вземе, после да го донесе на мястото, откъдето го е взел, иначе да не бъде...“ (Иванов 1970, 87). В текстовете, често пъти за записани и изключения, които показват причините, поради които книгата може да бъде изнесена: „И кой се изкуши да го изнесе из манастир – да не му е просто, освен при пожар и за извод“ (Начев, Ферманджиев 1984, 75). Тези проклетия имат за цел книгата да се опази и да се предаде на поколенията, като едновременно с това носи спомена за човека, дарил средства за нея. Страхопочитанието към светците и мъчениците и страхът от възмездие са причина книгата да не бъде открадната или изнесена.

Често пъти различните почерци на приписките в книгите разказват за пътуването на ръкописа – преписан в малък манастир по българските земи, пренесен от поклонник до монашеска обител или в торбата на таксидиота, обикалящ българските земи, за да събира помощи, ръкописът попада в Атон. Запазените приписки избобилстват с текстове за преписани, подвързани и закупени книги. Пред нас се редят имената на хората, които са поръчали да се препише богослужебният ръкопис, имената на духовници и монаси, граматници и даскали, които са го преписали и подвързали, имената на членове на семейството, които ще се споменават по време на църковната служба за здраве и спасение или за помен. Имена на българи, които по един или друг начин са свързали живота си с книгата. Те с пълно основание могат да се разглеждат като дарители, тъй като с лични средства купуват книги и ги даряват на енорийския храм или манастир. Подобно на ктиторите, чиито образи са върху стените на храмовете, така и имената на хората, поръчали книги, остава по страниците на ръкописите.

Съдбата на българската книга от XVI – XVII век, или дори по-общо съдбата на книгата през вековете на османската власт, зависи от хората и техните духовни потребности. Животът на християните, поданици на султана, преминава в свят, където господства ислямската религия и той е подчинен на нея. На християните са наложени многобройни данъчни плащания, които са по-високи от тези на мюсюлманите, едновременно с това, особено по-време на военни действия, централната власт издава разпоредби за принудителни държавни вземания на продукти на цени, много по-ниски от пазарните. Всяко увеличаване на данъците или налагането на извънредни вземания се отразяват на бюджета на семейството. Въпреки данъчната тежест и нестабилната през отделни периоди политическа и военна обстановка в империята българите поръчват, купуват и преподвързват книги. На фона на нормираните пазарни такси и налози и често пъти произволни парични вземания цените на книгите, отразени в приписките, са доста високи. Скъп е самият процес на сътворяване на кни-

гата – от първата стъпка – материалите, през преписването и украсяването до последната – подвързването. Цената зависи както от вида на богослужбения ръкопис – Евангелие, Апостол или Миней, така и от нивото на подготовка на книжовника. Дали ще бъде такъв, който си е извоювал име и работи в известен книжовен център, енорийски свещеник или монах от малък манастир. Заможните българи купуват самостоятелно, други събират средства и ги даряват общо за купуването на книга, която ще се използва за нуждите на богослужението. Пазената и предавана от поколенията ръкописна книга изиграва своята историческа роля – пренася книжовното наследство от средните векове, пази вярата и народността през периода на османската власт и дава тласък на печатната книга по българските земи като естествено продължение на еволюционната мисъл и нараснали потребности на обществото.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Мярка за площ, 1 дьонюм е равен на 919.3 кв.м (Андреев 2011, 188)
- ² През разглеждания период 1 грош е равен на 120 акчета.
- ³ През XVII – XVIII в. поради обезценяването на акчето стойността на един дукат е от 120 до 400 акчета.
- ⁴ Мярка за тегло, равна на 100 оки. Една ока е равна на 1.282 кг
- ⁵ Мярка за зърнени храни и други продукти. Най-широко употребявано било истанбулското киле, равняващо се на около 25 кг. Използвани били също така бургаското киле (38.52 кг), варненското киле (77.04 кг).
- ⁶ Мярка за тежест, равна на около 8 кг.
- ⁷ Приписката разказва и за разгромяването на хайдутина Карпош и потушаването на въстанието в района на Кратово, Куманово, Кочани и Щип.
- ⁸ Село Белиш, Троянско.

ЛИТЕРАТУРА

Ангелов 1964: Б. Ангелов. Съвременници на Паисий. Т. II, София, 1964, 149 – 167.

Андреев 2011: Ст. Андреев. Образци на съкращения в османските документи. – В: *Годишник на Висшия ислямски институт, III, София, 2011, 185 – 192.*

http://ktp.isam.org.tr/pdfdrg/G00005/2011_3/2011_3_ANDREEVS.pdf

Беров 1978: Л. Беров. Ролята на задължителните държавни доставки във вътрешната и външната търговия на българските земи през XVI – XIX в. – В: Из историята на търговията по българските земи през XV – XIX в. София, 1978, 107 – 153.

Богданов 1978: Ив. Богданов. Българската книга през вековете. София, 1978.

Герлах 1976: Ст. Герлах. Дневник на едно пътуване до Османската порта в Цариград. Подбор, превод, увод и коментар М. Киселинчева. София, 1976.

Грозданова 1970: Е. Грозданова. Събиране на данъка джизие в българските земи през XVII и XVIII в. – Исторически преглед, 1970, 5, 82 – 84.

Грозданова 1980: Е. Грозданова. Ролята на традиционната селска община за опазване на българската народност и българското самосъзнание. – В: Българската нация през Възраждането. София, 1980.

Гълъбов, Цветкова 1961: Турски извори за историята на правото в българските земи (съст. Г. Гълъбов, Б. Цветкова). Т. I, 1961.

Джурова 2007: А. Джурова. В света на ръкописите. София, 2007.

Дорев 1940: П. Дорев. Документи за българската история. Т. 3. Документи из турските държавни архиви. Ч. 1 (1564 – 1872). Подбрал и превел П. Дорев. София, 1940.

Иванов 1970: Й. Иванов. Български старини из Македония. София, 1970.

Иванова 1983: Кл. Иванова. В началото бе книгата. София, 1983.

Иванова 1995: Св. Иванова. Карнавал и имперски интермедии. – В: Представата за „другия“ на Балканите. Ред. Н. Данова, В. Димова, М. Калицин. София, 1995, 55 – 61.

Йонов 1979: М. Йонов. Немски и австрийски пътеписи за Балканите XV – XVI век. Увод, подбор и коментар М. Йонов. София, 1979.

Калицин, Велков, Радусhev 1990: Османски извори за ислямизационните процеси на Балканите (XVI – XIX в.). Под ред. на М. Калицин, А. Велков, Евг. Радусhev. София, 1990.

Калицин, М., Кр. Мутаfoва 2012: М. Калицин, Кр. Мутаfoва. Подбрани документи за Търново и Търновска каза. В. Търново, 2012.

Минков 2003: А. Минков. Образът на доброволния обръщенец в исляма в периода 1670 – 1730 според молбите „кисве бахасъ“. – В: Балкански идентичности. Ч. III, София, 2003, 98 – 129.

Мутаfoва 2008: Кр. Мутаfoва. Доброволните помюсюлманчвания в Османската империя през последната четвърт на XVII – 30-те години на XVIII век. – В: Етнически и културни пространства на Балканите. Сборник в чест на проф. дин Цветана Георгиева. Ч. 1. Миналото – исторически ракурси (Съст. Светлана Иванова). София, 2008, 340 – 381.

Мутафчиева 1993: В. Мутафчиева. Османска социално-икономическа история. София, 1993.

Петканова 1990: Народното четиво през XVI – XVIII век (Подбор и ред. Д. Петканова). София, 1990.

Начев, Ферманджиев 1984: Писахме да се знае. Приписки и летописи (Съст., коментар и бележки В. Начев и Н. Ферманджиев). София, 1984.

Радославова 2011: Д. Радославова. Състав на българските книжовници преписвачи от XVII век според запазените приписки. – В: Факти и мистификации в старите текстове (Съст. Б. Христова, Ел. Узунова). София, 2011, 102 – 138.

Стоянов, Кодов 1964: М. Стоянов, Хр. Кодов. Описи на славянските ръкописи в Софийска народна библиотека. Т. III, София, 1964.

Тодорова 1997: О. Тодорова. Православната църква и българите XV – XVIII век. София, 1997.

Христова, Караджова, Узунова 2003: Б. Христова, Д. Караджова, Е. Узунова. Бележки на българските книжовници. Т. 1, София, 2003.

Христова, Караджова, Узунова 2004: Б. Христова, Д. Караджова, Е. Узунова. Бележки на българските книжовници. Т. 2, София, 2004.

Цветкова 1971: Турски извори за историята на правото в българските земи (ТИИПБЗ). Т. 2 (Съст. Б. Цветкова). София, 1971.

Цветкова 1972: Турски извори за българската история. Т. III. (Съст. и коментар Б. Цветкова. Под редакцията на Б. Цветкова и А. Разбойников). София, 1972.

Цонев 1910: Б. Цонев. Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София. Т. I, София, 1910.

Цонев 1923а: Б. Цонев. Един български книжовник от края на XVIII в. – Училищен преглед, 1923, 3, 1 – 10.

Цонев 1923б: Б. Цонев. Опис на славянските ръкописи в Софийска народна библиотека. Т. II, София, 1923.

Стојановић 1903: Л. Стојановић. Стари српски записи и натписи. Т. II, Београд, 1900

THE ROLE OF BOOKS IN THE BULGARIAN LANDS 16th – 17th C.
(FINANCIAL AND SPIRITUAL VALUES)

Atanaska Stamboliyska

(Abstract)

During the centuries of the Ottoman rule, books were predominantly liturgical. Books were the mainstay of the Bulgarians in the Islamic world. The purpose of the present paper is to outline the role of books in the life of the Bulgarians in the 16th-17th c. Furthermore, an attempt is made at comparing the cost of books with the cost of taxes, paid by the Christian population to both the Empire and the Church, as well as with the cost of some goods, properties, grain, cattle, slaves, and even with the price for apostasy. By examining the purchases and the financial obligations of Christians in the Empire the author highlights the value placed on books within a material-spiritual framework.

The paper offers a survey of the names of people ordering a copy of a liturgical manuscript, the names of clerics and monks, learned men and teachers, who did the copying and binding, the names of family members that would be mentioned in church services. People of all walks of life were devoted to books during that period.

НЯКОЛКО НАДПИСА ОТ ОСМАНСКО ВРЕМЕ ОТ ВЕЛИКО ТЪРНОВО И ВЕЛИКТЪРНОВСКО

Катерина Венедикова

В град Велико Търново и в Арбанаси са запазени някои строителни и надгробни епиграфски паметници на арабско писмо върху камък. Както на доста места в страната ни повечето са от XVIII и XIX в. Засега единствено изключение прави надписът на джамията на Фируз бей, син на Абдуллах, намирала се на хълма Царевец. Известна е като Хисар джамия и е завършена през 1435 г. От бащиното му име и от други източници е известно, че Фируз не е бил мюсюлманин и отпосле е приел исляма (Венедикова 2014а, 235 – 249). По времето на П. Р. Славейков негови потомци в Търново ремонтирали джамията.

За пръв път снимка и рисунка на надгробен паметник от Търново получих през 1980 г. от С. Станева. Става въпрос за по-голямата част от мраморна антропоморфна надгробна плоча. Запазен е корпусът с целия релефен текст от 11 реда в 10 вдлъбнати добре огладени писмени полета. Корпусът е ступен през седмия ред на две части. Те включват целия релефен надгробен текст от 11 реда, отделени един от друг с релефни линии. Само десети и единадесети ред са в общо писмено поле с форма на купа. Плочата, гледана отпред, има форма на обърнат трапец. Такава форма имат и редове 2 – 9. От антропоморфната плоча липсват в горната част раменцата, вратът и главата с шапка (Обр. 1., Обр. 2.). По подробното описание корпусът е от бял едрозърнест мрамор с форма на тристенна призма, чиито ръбове са заоблени. В напречен разрез представлява равнобедрен триъгълник. Намерен е при археологически разкопки в долната част на северозападния склон на Царевец (Обект XVII, пол. инв. № 844). Височината му е 110 см, горната ширина – 37 см, долната ширина – 28 см, при дебелина от 13 до 16 см. Височината на редовете е 6,8 см, височината на релефните разделителни линии е 1,5 см. Дълбочината на релефа е 0,4 см.

През 1987 г. в една статия по повод на чумната епидемия от 1836 – 1841 г. приведох данни от различни извори, включително от епиграфски паметници от България. Там дадох само превода на първите пет реда от цитирания надпис (Венедикова 1987, 190 – 191). Сега предлагам пълно описание на паметника със снимка, разчетен и транскрибиран целия текст от 11 реда. Преводът е на български език и с коментар.

В изследването са използвани някои допълнителни знаци. В квадратни скоби са поставени цифрите на реда, на който се намира текстът от непубликувани надписи, препинателни знаци и думи, възстановени от автора и липсващи

в текста на епиграфските паметници. За текстовете на арабица е употребена транскрипция на латиница и на кирилица въз основа на съвременната турска и българска азбука със следните допълнителни знаци: дължина на гласните – *a, i, u; ce – s (c), син – s (c), c.ad – s. (c.), x.a – h. (x.), хъ – h (x), хе – h (x), зел – z (z), зе – z – (z), з.ad (д.ad) – z. (z.), d. (д.), зъ – z, те – t (т), т.ъ – t. (т.), „айън – „, їайън – g, ї, гяф – g, г, к.аф – k. (к.), кяф, кеф – k (к), нунски кяф – n, хемзе –, елиф – и, максуре – а.*

Релефният текст върху надгробната плоча гласи:

[1] El-fatih.a [2] Emr-i h.ak.la mevtime cunkim veba old. sebeb [3] k.abrime k..lsun du,,a yaran.m [,] her an aglasun [4] Can dilden ac.sun ak.ran emsalim benum [5] Rah.m ide gokde melekler [,] yerde insan aglasun [6] K.abrini idub ziyaret [,] k..l hulus. ile du,,a [7] Eyle meskenin ya Rabb cennet-i firdevs [! 8] Merh.um ve magfur el-muh.tac ila rah.nmeti [9] Rabbih-i gafur el-h.ac Isma,,il „alemdar [10] ruh.icun [. 11] 1253 [.]

[1] Заупокойна молитва (Фатих.а) [. 2] Тъй като по Божия повеля чумата стана причина за моята смърт [, 3] нека другарите (приятелите) ми направят (отслужат) молитва на гроба ми [,] нека плачат всеки миг [! 4] От сърце и душа да скърбят моите връстници и сродници (съмишленици) [! 5] Нека съчувстват (жалят, изпитват състрадание) ангелите в небесата [,] нека плачат хората на земята [! 6] Направи посещение (поклонение) на гроба му[,] произнеси чистосърдечно молитва [! 7] О[,] Боже[,] направи Райската градина негово постоянно жилище [! 8] Покойният и опростен[,] нуждаещ се от милостта [9] на своя всепрощаващ Бог знаменосеца Исма,,ил [, 10] за душата му [. 11] 1253 [.]

1253 отговаря на времето от 7.IV.1837 г. – петък, до 27.III.1838 г. – вторник. В надписа преобладава народният стил на турския език. В текста правят впечатление някои езикови особености, характерни и за старотурския (XIII – XV в.), и за среднотурския (XV – средата на XIX в.) етапи от развитието на османотурския език. Родителният падеж на личното местоимение в 1.л. ед.ч. е със закръглена гласна – *betim*, за разлика от съвременното *benim*. Откриваме съкратената форма за винителен падеж след окончателно принадлежност за 3.л. ед.ч. *meskenin*, при това изписано погрешка накрая с носово *n – n*, вместо с *нун – n*. Окончанието за 3.л. ед.ч. в повелително наклонение е със закръглена гласна: *k..lsun du,,a, aglasun, ac.sun*. Деепричастието на *-ън* също е със закръглена гласна: *idub*. Среца се по-старият съюз *cunkim*. Промяната *i/e* е представена чрез глагола наставка *ide* (съвременното *ede*). Палеографските особености включват елементи от няколко шрифта. Писмото несих е представено чрез еднаквата плътност на буквите, чрез закръглеността на много букви и изписването им на едно ниво на някои редове (р. 7, 8 и 9). Опашката на крайния мим е вертикална в някои думи, както при несих (*cunkim* на р. 2, *waran.m* на р. 3, *benim* на р. 4). Вдигането на някои букви, буквосъчетания и дори думи едни над други и вплитането им едни в други е характерно за писмото сълюс и се наблюдава почти на всички редове от 1 до 10. За талик ни напомня започването на първата

буква на доста думи на едно ниво и спускането на всяка следваща по-долу от предишната на р. 1 до 10. На много места в текста крайното *xe* е само чертица надолу, както при талик (*El-fatih.a* на р. 1, *h.ak.la* и *mevtime* на р. 2, *k.abrime* на р. 3, *ile* на р. 6). На много места елифът е късичък и вдигнат високо (*emr* на р. 2, *елифите* на р. 3 и р. 4). При отделни букви се забелязва надебеляване и изтъняване. От девети ред на надписа узнаваме, че покойникът Исмаил е хаджия, т.е. че е извършил поклонение и изпълнил обредите на поклонничеството в Мека, Медина и вероятно в най-ранното място за поклонение на мюсюлманите Йерусалим. Той освен това е алемдар. Думата (от арабското *алем* – ‘знаме’, и персийското *дар* – ‘имащ, държащ, притежаващ’) означава ‘знаменосец’ и е титла на еничерски офицер (Redhouse 1968, 47). „Алемдар“ е втори чин в еничерската йерархия на дадена крепост (Мутафчиева 1977, 73 – 74).

Чумната епидемия от 1836 – 1841 г. е регистрирана в различни писмени източници за различни райони от България – за Източните и Централните Родопи, за Пазарджишко, районите на Троянския манастир, Ловеч, Трявна, Севлиево, Стара Загора, Търново и др. Тя е засвидетелствана и в епиграфски паметници на арабско писмо от различни градове, села и махали. В някои гробища се наблюдава по-висока смъртност през тези години, като самата дума *чума* не се споменава. Например в с. Душинково, Джебелско, от 42 датирани надписа от началото до 60-те години на XIX в. 14 са от годините 1836 – 1838. При преглед на масов епиграфски материал по-висока смъртност през годините 1836 – 1841 се установява в гр. Джебел и с. Плазище, Джебелско, в с. Чуково, Момчилградско, в селата Кроячево и Мак, Ардинско, в гробищата на махалите Баирци и Босилково, Кърджалийско, и много други (Венедикова 1987, 190 – 191; Работен архив на К. Венедикова от тези селища от 1979 до 2014 г.). Но самата дума *чума* с арабската дума *веба* е отбелязана в малка част от тези надписи. Намираме я в епитафиите върху две мраморни надгробни плочи без запазена дата от РИМ – Пазарджик, в надгробен надпис от ИМ – Карнобат без запазена дата и в надгробен надпис от момчилградското с. Чуково. Единият от пазарджишките надписи гласи:

„[1] Заупокойна молитва (*Фатих.а*) [.] 2] Като дойдох на света, намерих лъжа [.] 2] Принесох в жертва на [тези] млади години този живот (тази душа) [.] 3] Чумата (*веба*) стана причина за смъртта ми накрая [.] 5] Нека Творецът – Бог да направи местопребиваването [ми] в най-хубавата райска градина [.]” (Венедикова 2014, 23, 31 – Обр. 7.).

Върху една мраморна плоча от хълма Царевец е запазен 7 р. текст в доста плитък релеф с повредени букви. На р. 4 се споменава думата *веба* – *чума*, а на р. 6 – съпругата на Абдуррахман алемдар (на знаменосеца Абдуррахман). Като изключим една публикация на А. Заянчовски и една снимка на надпис от джамията от търновско село, предоставен ми преди години от М. Ваклинова, за пръв път изследвах през 1998 г. на място на хълма Царевец епиграфските паметници, останали близко до мястото, където е била джамията (в самия надпис „месджидът“) на Фируз бей от 1435 г.

Материали за Коконската и Пазарската чешма в Арбанаси, както и за Дебоя във Велико Търново и някои надписи от хълма Царевец, включително този от 1435 г. от джамията на Фируз бей, ми предоставиха д-р И. Цървов и д-р С. Атанасова от РИМ – Велико Търново. Удивително е, че по-доброто качество на мрамора на този важен строителен надпис го е запазило почти непокътнат, докато паметниците от XVIII и XIX в. или са изядени от лишеи, или са се поизтрили под напора на времето. Като изключим надписа на Фируз бей, останалите епиграфски паметници са от XVIII и XIX в. Има няколко фрагмента от биконични мраморни колонки от XVIII в. и по-голям брой антропоморфни мраморни надгробни плочи и фрагменти от тях от края на XVIII и от XIX в. Един от интересните надгробни паметници е посветен на служител в джамията на Фируз бей. Средна част от мраморна колонка включва горните 3 реда от релефен надгробен текст (Обр. 3.). Редовете са отделени един от друг с плътни релефни линии.

[1] El-Fatih.a [2] Merh.um Firuz Bey imam. [3] esseyyid el-h.ace „Abdullah Efendi.

[1] *Заупокойна молитва (Фатих.а) [2] Покойният имам на [джамията на] Фируз Бей [3] знатният (сеид) ел-х.адже „Абдуллах Ефенди*

Върху горната част на долното парче от мраморна колонка забелязваме разделителната релефна плътна линия, която липсва след трети ред на горния надпис (Обр. 4.). След това четем продължението на надписа:

[4] ruh.una [.] Fi 12 (13) S.afer sene 1173 [.]

[4] *за душата му [.] На 12 (13?) Сафер 1173 година [.] = 5 или 6 X. 1759 г. сл.Хр.]*

1173 година по Хиджра отговаря на времето от 25.VIII.1759 г. – събота, до 13.VIII.1760 г. – сряда. 1 сафер 1173 г. се пада на 24.IX.1759 г. – понеделник. Шрифтът включва особеностите на писмото несих с елементи от талик и сюлюс. Имамът е ръководител, глава, вожд. Той е духовното лице, което ръководи изпълнението на молитвите в джамиите и погребалните церемонии. При шиитите имамът е духовен глава на мюсюлманите (Баранов 1976, 42; ПРС 1983, I, 121; Parlatic 2012, 731). Някои автори приемат, че титлата *el-h.ace* на покойника е възприета от персийски език. Тя има доста значения: ‘господин, знатен, благороден, уважаем, влиятелен човек, сановник, везир; собственик, богат човек; ходжа, учител, наставник, преподавател, професор; почтен старец, мъдрец; господин със сарък (чалма), молла (проповедник на Корана), стопанин, домакин; търговец’ (Parlatic 2012, 546; ПРС I 1983). Правилно е тази дума да се пише с буквите *хъ, вав, елиф, джим* и *хе – хвадже*, а в нашия надпис тя е написана без *вав*. Друга титла на починалия имам е *сейид* (сеид). Сеиди са лицата, които произхождат или претендират, че водят произхода си от пророка Мохамед чрез неговия внук и шиитски имам Хюсейн. Родословието на сеидите се доказвало в специални съдилища. Те получавали средства от държавната хазна, както и почит и уважение.

В близкото до Велико Търново село Арбанаси, недалече една от друга се намират две красиви и забележителни чешми – Пазарската и Коконската (вж. Венедикова 2014а, 346 – 249.) И двете имат релефни надписи на османотурски език. Материалът, върху който са гравирани, ги е направил по-малко устойчиви на природните стихии и напора на времето. Сега (2015 г.) тези епиграфски паметници са реставрирани и лепени грубо и непрофесионално, което ги прави трудно четливи.

Надписът на Коконската чешма е по-силно повреден и от него е разчетена по-малка част. Надписът на Пазарската чешма е малко по-запазен и разчетен и преведен в по-голяма част. И двата паметника са работени въз основа на дигитални снимки. И двата надписа са били разгледани вероятно за кратко време и много бегло изследвани от полския ориенталист А. Заянчковски в началото на 60-те години на миналия век. По него време той е изследвал епиграфски паметници на арабско писмо във Велико Търново, Балчик, Пловдив, Шумен, Арбанаси и Варна. В една своя студия той е включил факсимилета, пълно или частично разчетен текст, превод на полски език и коментар на някои надписи от тези селища (Zayaczkowski 1963, 7 – 47). От Арбанаси е дал кратко описание и разчетен текст на арабица на р. 1а и р. 3б и превод на полски език от надписа на Коконската чешма и вероятната дата на р. 4 – 1245 (?) г. От снимката на този паметник личи, че надписът по онова време все още не е бил толкова повреден. В средата под р. 3а и 3б се чете изписана и думата *година* и първите две цифри от нея – 12[.], в отделно вдлъбнато правоъгълно писмено поле. Върху последните снимки обаче не личи четвъртият ред с годината. Ето какво е прочел Заянчковски от надписа на Коконската чешма на арабица, транскрибирано от мен на латиница:

[1a] H.abbeza cesme bi bedel himmeten[3b] Varek Allah... ih.das-. in ziba cesme [. 4] Sene 1245 (?)[]

В мой превод на български език това означава:

[1a] *Колко мило [!] Чешмата с неизмеримата милост [3б] Да благослови Бог ... създаването на тази красива чешма [! 4] 1245 (?) година [.]*

1245 година по Хиджра отговаря на времето от 3.VII.1829 г. – петък, до 22.VI.1830 г. – вторник.

Видно е, че надписът се намира над основния корпус на чешмата с чучура и коритото и под стрехата на покрива (Обр. 5.). Състои се от 3 реда, всеки в две колонки – „а“ и „б“, в 6 добре огладени вдлъбнати писмени полета. Полетата имат форма на четириъгълник с по-дълги хоризонтални стени, чиито ъгли или са скосени, или заоблени (Обр. 6.). Засега мога да добавя малко към разчетеното от Заянчковски:

[1a] H.abbeza cesme bi bedel himmeten

[1a] *Колко мило [!] (Колко хубаво! Колко прекрасно!) Чешмата с неизмеримата милост (благоволение, усилие, старание)*

[1b] ki temasas. virird[i] v d mli? cesme? (h.isse) z.iya

[1б] че (та) любуването (съзърцаването) и. донасяше (придаваше) ...?
...? блясък (сияние, светлина, лъчи) [.]

[2a] at.lsalaz (eylesele?) cumle du,,a („ad?)

[2a]да се хвърлят(да направят) всички молитва (?)

[2b] Seyyid Meh.med Agan.n himmet t.ab,,iyesi)

[2б] Сеййид (Знатният) Мех.мед Ага, по природа склонен към високи помисли (към самоотверженост; да подкрепя, да полага усилия)

[3a] gorunce didi tarihini?

[3a] като видя, каза датата?(хронограмата?) ì

[3b] Varek Allah... ih.das-. in cesme.-i ziba [!]

[3б] Да благослови Бог (Да оцастливи Бог! Браво! Прекрасно!) ... създаването (сътворяването, нововъведението) на тази красива (прекрасна) чешма [!]

[4] Sene 12[45?] [.]

[4] 12[45?] година [= 3.06.1829 г. – петък, до 22.06.1830 г. – вторник]

От разчетения текст става ясно, че Коконската чешма е построена със средствата и по инициатива на Сеид (знатния) Мехмед ага. Доста често чешмите в османско време били градени за нуждите на войската. Завършването на строежа на чешмата през 1829/1930 г. вероятно има връзка с Руско-турската война през 1828/1829 г. и размириците, възникнали след нея. В горния текст най-несигурно е четенето на редовете 1а, 2а и 3а в дясната колонка, които са реставрирани, подлепяни и боядисвани. Надявам се някой ден да се открие по-стара снимка на надписа на Коконската чешма и той да бъде разчетен по-пълно.

При надписа от Пазарската чешма Заянчковски е направил още по-кратко описание и скица на разположението на редовете, без снимка. Разчел е на арабица само част от р. 1а (Zayaczkovski 1963, 38 – 40, VIII, IX, ил. 7). По досегашното ми четене първата дума, която е прочел полският учен – *aferin* (браво, хвала), не се намира нито на р. 1а, нито на който и да било ред в надписа. Той е разчел на арабица и на р. 1с *Mahmud Han* и отбелязва, че става въпрос за султан Махмуд II (1808 – 1839), но в текста на надписа липсва думата *Han*. От р. 1а на арабица той е предал само четири думи:

[1a] Aferin... Meh.med Aga Seyyid.

Релефният надпис от два реда в 3 колонки „а“, „б“ и „в“, е изработен върху плоча, поставена непосредствено под стрехата на покрива на чешмата и малко над високата михрабopodobна ниша, в долната част на която са вместени двата чучура и коритото (Обр. 7.). Вляво и вдясно от надписа в горните ъгли на предната фасада на чешмата са изработени шестолистни розети, всяка вписана в две концентрични окръжности (Обр. 8.). Надписът е изсечен върху правоъгълна плоча с размери: дължина 87 см и височина 30 см. Материалът, от който е направена плочата, е пясъчник. Плочата е оградена от правоъгълна рамка със заоблени ъгли. Правоъгълникът е разделен от една хоризонтална и две вертикални дебели линии на шест еднакви вдлъбнати писмени полета. Някои от шестте полета са оградени от релефна рамка с форма на осмоъгълник, образу-

ван от правоъгълник, чиито ъгли са пресечени от къси прави линии. Други се доближават повече до правоъгълник със заоблени ъгли. Текстът е изработен релефно във всяко от шестте вдлъбнати писмени полета, съответно отдясно наляво, както се чете арабската и османотурската азбука: 1а, 1б, 1в – за първи ред, и 2а, 2б, 2в – за втори ред (Обр. 9.). Надписните полета отдясно наляво имат следните размери:

р. 1а: 27 x 11,5 см; 1б: 27 x 11,5 см; 1в: 27 x 11,5 см;

р. 2а: 28 x 13 см; 2б: 26,8 x 11,6; 2в: 26,5 x 12,2 см.

Общият блок на писмените полета частично е реставриран нерегламентирано и буквите са боядисани в началото на 90-те години на XX век. Релефът на буквите е 0,5 см. При реставрацията надписът е закрепен с дървени клинове и химически лепила. За съжаление буквите са боядисвани отгоре с боя, като не навсякъде очертаванията им са повторени правилно. На места диакритичните точки не се отличават от някои знаци за вокализиране. Неправилното боядисване и повредата на някои части от буквите и думите прави четенето несигурно или дори невъзможно. Това важи в още по-голяма степен и за описания по-горе надпис от Коконската чешма. На места едно и също начертание на буква е изписано общо за буква в две думи. В думата *muh.rez* – ‘определен, утвърден, установен’ (Вж. ПРС 1983, II, 474 и Redhouse, 1968, 793) и в името на поета *Raf., et* на р. 1б начертанието е общо за крайната буква *ze* и началната буква *pe*. На р. 2в начертанието е общо за крайната буква *pe* в *K.ahir* и за началното *ze* в *[z]at (zat ?)*. Последната особеност обаче може би помогна за разчитането на първите две думи на р. 2в, въз основа на който се изчислява хронограмата и се получава годината на изработване на надписа. Допускам, че по грешка там думата *[z]at* е изписана с буква *ze* вместо с буква *zel* – (*zat ?*). В средата на р. 2а се четат сигурно само първите две и последните две думи. На р. 2б не се чете петата дума. Така че засега от общо 41 (40) думи не са прочетени четири или пет и четенето на няколко букви е възстановено по смисъл.

Както съставителят на текста, така и този, който го е изработил, не са знаели много добре езика. Да не споменаваме пък местната реставраторка, която го е боядисала в ново време.

В палеографските особености при сравняване на надписите на Пазарската чешма и на Коконската чешма на пръв поглед прави впечатление особеното изписване на буквите „*айън* и *гайън* между две букви *елиф* и между *елиф* и *лям* на р. 2б в текста на Коконската чешма (*agan.n*) и на р. 1а (*aga*) и 2в (*a., la*) в текста на Пазарската чешма. Това води до предположение, дори до заключение, че един и същ майстор е работил двата надписа. Някои от думите в двата надписа имат по десетина значения, затова на отделни места смисълът би могъл да се разбира различно. В строителни надписи от XIX в., дори когато са напълно и категорично разчетени, не на всички места смисълът е ясно изразен. Това се дължи отчасти на употребата на голям брой арабски, а понякога и на персийски думи, форми, изрази и конструкции. Не всички съставители на текстове на надписи и майстори са знаели добре и османотурски, и арабски, и персийски.

При това в османотурски език те са образували и думи, и форми по арабско и персийско правило, които в много случаи липсват в арабските и персийските речници, а понякога и в османотурските. Такъв е може би случаят с думата „*abiren*“ на р. 1а. Във всяка третинка на всеки от двата реда буквите са изписани в два и в три пояса, на два и на три етажа едни над други и едни в други. Тази особеност е характерна за писмото сюлюс. (Обр. 10., 11.).

Текстът на надписа започва така:

[1a] Deyr-i himmet [ve] h.ikmet [-] i Seyyid Meh.med Aga „*abiren* (?) kim

[1b] h.arf-i mah.ruz (вероятно *muh.rez* ?) gecdikce (в съвременния език е *gectikce*) ve Raf.,et ok.usun tariihini [.]

[1a] *Земният живот на великодушие (нравствено величие,) [и] мъдрост (смирение, извършване на благородни постъпки) на знатния (сеййид) Мех.мед Ага минавайки (угасвайки, с минаването, с угасването) [.] [1б] Като преминават точните (установените, или написаните) думи (букви) и нека Раф.,ет да прочете (да издекламира) хронограмата му [.]*

На снимките на надписа не се забелязва дата. Но на р. 1б е отбелязано, че в текста има хронограма, съставена от поет на име Рафет. Хронограмата е стих, сентенция, благопожелание или мъдра мисъл, в която, като се съберат числените значения на буквите по системата ебджед според реда на буквите в старата семитска азбука, се получава дата. Най-подходящо за тази цел е последното една трета редче, р. 2в, както ще видим по-долу.

Следващите две редчета 1в и 2а са посветени на управляващия султан Махмуд II (1808 – 1839 г.) (Обр. 12. и 13.).

[1c] Sehinsah-. k.adrdan H.az.ret-i Mah.mud Gazi [2a] Reva gordim (gordum) nice vala [.]

[1в] *Царят на царете (шахиншахът)[,] признаващ достойнствата (знаещ цената на всеки)[,] Негово Величество Мах.муд Гази (старият и изпитан воин, ветеранът, борецът за вярата) [2а] Счетох (намерих) за правилно (подобаващо) з колко възвишен (велик)[.]*

На р. 1в от прозвището на шахиншаха *Негово Величество Махмуд – Гази (старият и изпитан воин, ветеранът, борецът за вярата)* не се разбира дали в надписа се слави султан Махмуд I (1730 – 1754 г.) или Махмуд II (1808 – 1839 г.). Нито един от двамата султани няма прозвище или псевдоним Гази. Прозвището на Махмуд I е Себкати – Напредничавият, а на Махмуд II – Адли – Правосъдният, Справедливият (Sapolyo 1961, 316; Devellioglu 1970, 111 – 112). Но от датата, изчислена чрез пълна хронограма – *там тарих*, разбираме, че управляващият султан е Махмуд II. Средата на р. 2а е повредена и там не се четат три или може би четири думи. Във втората половина на р. 2б допускам две четения поради разливането на боите. На две места се забелязват букви *елиф* и не може да се разбере дали е потекла боята, или е изписана буква. На р. 2в, също както на р. 1б, буквата *ре* в *K.ahir* и буквата *зе* в *zat* имат едно общо начертание. *Хе* е изписана по-особено или е повторена с боя неточно (Обр. 14. и 15.).

[2b] Himmət eylesun Allah [-] yapd.ra ... cesmeler-i ih.ya (по-малко вероятно cesmeler-i a[b] (?). h.aya[t]) [!]

[2c] K.ahir [z]at (zat ?) ki san. ola a,,la [!]

[2б] Аллах да прояви (нека прояви) великодушие [-] да нареди да направи (да построи) ... (?) жителни (възвръщащи към живота, възстановителни) чешми (или по-малко вероятно чешми на жива[та] во[да]) [!]

[2в] Побеждаваща (преодоляваща, силна) личност [,] та славата и. (блякът и., доброто и. име, репутацията и., достойнството и.) да (нека) бъде висша (височайша, най-хубавата, отлична) [!]

При последното редче, чиито букви ни служат да изчислим пълната хронограма от цифрените стойности на всички букви (на буквите с точки и на тези без точки):

K.ahir: каф 100 + елиф 1 + хе 5 + пе 200 = 306

zat (?): зе 7 + елиф 1 + те 400 = 408

ki: кяф 20 + уе 10 = 30

san.: шин 300 + елиф 1 + нун 50 + ѝе 10 = 361

ola: елиф 1 + вав 6 + лям 30 + елиф 1 = 38

a,,la: елиф 1 + „айън 70 + лям 30 + елиф 1 = 102

306 + 408 + 30 + 361 + 38 + 102 = 1245

1245 година по Хиджра отговаря на времето от 3.VII.1829 г. – петък, до 22.VI.1830 г. – вторник.

Оказва се, че Пазарската чешма и Коконската чешма са построени през една и съща година – 1829/1830. На места, където не е имало достатъчно вода, са градени по две и повече чешми по едно и също време. Например в Шумен Иван Василев Кърджиев построил през 1854 г. две чешми близко една до друга. И на двете били поставени надписи на арабица на османотурски език и на кирилица на български език (Пенков 1963, 86 – 87, Бел. 60 и № 17 и № 18). Строежът на тези чешми съвпада с Кримската война.

Евлия Челеби през март 1667 г. от Тулча през други селища пристига в Хаджиоглу Пазарджик (днес гр. Добрич). В том VII на Пътеписа четем, че „сега кетхудата на везира Кьопрюлюзаде Фазъл Ахмед паша, източникът на благодеянията Ибрахим Ага, изразходвал 50000 гроша и докарал в града Хаджиоглу осем течащи чешми... Много хиляди Божии раби били отървани от разноските за вода за везирите...“ След това пътешественикът предава текста на някои от надписите и на хронограмите. Сборът на цифровите значения на буквите им дава 1075 г. Х. = 1664/1665, а на една от тях 1076 = 1665/1666 г. За сега в Добрич е открит запазен един от тези строителни надписи. Текстът му в дадения случай отговаря дословно на текста, предаден от пътешественика (Венедикова 2010, 219 – 220). В град Пазарджик и околностите също има чешми, строени по едно и също време. Б. Ангелов, изследвал водоснабдяването на града, споменава, че Пазарджик продължава до около 1923 г. да се снабдява с вода чрез стария турски водопровод, направен през 1748 г. от забогателия чифликчия Гаванос заде Ибрахим, родом от Доган кьой (Доганово Конаре) (Батаклиев

1923, 104 – 105). Но данни за водоснабдяването получаваме и от надписа, който стоял на Голямата чешма срещу „Ески джамия“. Батаклиев публикува текста на арабица, който дословно отговаря на триреден текст на арабица и латиница на надпис от чешма, съхраняван в НАИМ – София. В транскрипция на латиница той гласи:

[1] S.ah.ib-ul hayrat ve-l h.asenat [2] K.avanos zade Ibrahim Aga [. 3] Sene 1165[.]

[1] *Благодетел и добротворец [е] К.аванос заде Ибрахим Ага [.] 3] 1165 година [= 20.XI.1751 г. – събота – 8.XI.1752 г. – сряда.]*

Ибрахим Гаванозов направил подобни чешми със същия надпис и в Пещера, и във Ветрен. От турско време в Пазарджик имало 15 чешми и когато се налагало, гражданите по еснафи излизали да ги поправят вътре в града или вън от него. В лапидариума на РИМ – Пазарджик се пази още един надпис на чешма, завършена на 4 март 1767 г., в памет на Каваносзаде Ибрахим ага (Венедикова 2014, 15 – 18). Дарител за построяването и на двете чешми в Арбанаси е Сеййид (Сеид) Мехмед ага. Съдилищата за установяване на благородното потекло на сеидите и шерифите, които претендирали, че водят корена си от двамата внуци на Мохамед – шиитските имами Хюсейн и Хасан, били премахнати в Османската империя с издаването на Танзиматския ферман от 3.XI.1839 г. (Венедикова 2008, 425 – 426). До ликвидирането на Еничерския корпус титлата „ага“ била давана преди всичко на офицери от Корпуса, а и бившите еничарски аги до Танзимата продължавали да бъдат назовавани така. В миналото „ага“ показва хора на висок пост, но невинаги много образовани и невинаги от много благородно потекло. Като исторически термин това е титла, давана обикновено на някои офицери, специално на еничарите (Redhouse 1968, 18). Особено сред термините преди Танзимата постът „ага“ бил твърде важен. Така наричали изобщо офицерите в Еничарския корпус (Pakalin I, 1993, 21 – 22). Доколкото нашият Сеййид Мехмед ага от Арбанаси е честван в надписи само няколко години след унищожаването на Корпуса и преди Танзимата, твърде вероятно е да е бил еничарски офицер. С написаното дотук проучването на надписите на Коконската и Пазарската чешми не приключва. Откриването на по-стари снимки на епиграфските паметници и пълният палеографски анализ може би ще допълнят някои повредени места в текстовете.

ЛИТЕРАТУРА

- Баранов 1976:** Х. К. Баранов. Арабско-русский словарь. Москва, 1976.
- Батаклиев 1923:** Ив. Батаклиев. Град Татар Пазарджик. Историко-географски преглед. София, 1923.
- Венедикова 1987:** К. Венедикова. За личното в епиграфските паметници от османско време и за тяхното значение като исторически извор. – В: Личните документи като исторически извор. София, 1987. 177 – 198.
- Венедикова 2008:** К. Венедикова. За жезлите и бастуните на шейховете и дервишите и няколко предмета от колекцията на д-р Васил Хараланов. – В: Юбилеен сборник „Сто години от рождението на д-р Васил Хараланов (1907 – 2007)“. РИМ – Шумен. Шумен, 2008, 413 – 432.
- Венедикова 2010:** К. Венедикова. Надписи на чешми от Археологическия музей в София. – Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 6, София 2010, 215 – 242.
- Венедикова 2010а:** К. Венедикова. Надписи, свързани с просветата, образованието и културата. – В: Просвета и промяна. Сборник в чест на чл.-кор. ст.н.с. д.ист.н. Р. Радкова и по случай 150-годишнината на Болградската гимназия. София, 2010, 110 – 132.
- Венедикова 2010б:** К. Венедикова. Няколко надписа от град Казанлък. – В: От регионалното към националното. Юбилеен сборник в чест на ст.н.с. д-р Хр. Харитонов. I част. В. Търново, 2010, 306 – 337.
- Венедикова 2014:** К. Венедикова. Епиграфски паметници от османско време от град Пазарджик. – В: Годишник на Регионалния исторически музей – Пазарджик, V, Пазарджик, 2014, 7 – 32.
- Венедикова 2014а:** К. Венедикова. За дарителството в някои надписи на арабско писмо от османско време. – В: От регионалното към националното. Дарителството. В. Търново, 2014, 235 – 249.
- Мутафчиева 1977:** В. Мутафчиева. Кърджалийско време. София, 1977.
- Пенков 1963:** М. Пенков. Турски каменни надписи от Коларовград. – В: Известия на Народния музей – Коларовград. Т. II, Варна, 1963, 75 – 89.
- ПРС I 1983:** Персидско-русский словарь. Т. I. Москва, 1983.
- ПРС II 1983:** Персидско-русский словарь. Т. II. Москва, 1983.
- Devellooglu 1970:** F. Devellioglu. Osmanl.ca-Turkce Ansiklopedik Lugat. Ankara 1970.
- Pakalin I 1993:** M. Z. Pakalin. Osmanl. Tarih Deyimleri Ve Terimleri Sozlugu. C. I. Istanbul 1993.
- Parlatir 2012:** I. Parlatir. Osmanl. Turkcesi Sozlugu. Ankara, 2012.
- Redhouse 1968:** Redhouse. Yeni Turkce-Ingilizce Sozluk. Istanbul, 1968.
- Sapolyo 1961:** E. Sapolyo. Osmanl. Sultanlar. Tarihi. Istanbul 1961.
- Zajaczkowski 1963:** A. Zajaczkowski. Materiały do epigrafiki osmansko-tureckiej z Bulgarii. Inskryptje nad studnja casma. – Rocznik Orientalystyczny XXVI, z. 2. Warszawa 1963, 7 – 47.

ON SOME INSCRIPTIONS IN VELIKO TARNOVO
AND ITS VICINITY FROM THE OTTOMAN PERIOD

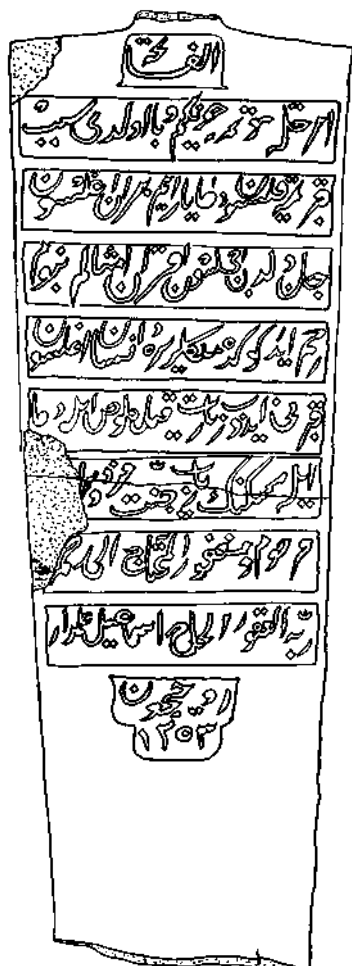
Katerina Venedikova

(Abstract)

The author examines two burial inscriptions, in Ottoman Turkish language, which were localized on the Hill of Tsarevets near the place where the Mosque of Feriz Beg, son of Abdullah, was situated. The construction of the mosque was completed in 1435 AD. Furthermore the author dwells also on the inscriptions on the Grand Lady's Fountain and on the Market Fountain in the village of Arbanassi, built in 1829/1830.

The author provides a detailed description and a facsimile of the epigraphic monuments, decoded text transcribed in Latin alphabet, translated in Bulgarian and comments to these texts. She establishes that certain inscriptions on the Hill of Tsarevets provide information about the plague epidemic raging all over Bulgaria during 1836 – 1841. It surfaced that in 1759 Hadje Abdullah Efendi, the then imam of Feriz Beg's masjid, was buried there. Certainly the resources for the construction of the Grand Lady's Fountain and of the Market Fountain in the village of Arbanassi were donated by the noble (Seyyid) Mehmed Agha, most probably a janissary officer. It was ascertained that the text and the chronogram on the Market Fountain were compiled by a poet named Rafet.

Обр. 1. Мраморна надгробна
 плоча от Царевец.
 Fig. 1. Marble gravestone from
 Tsarevets.

Обр. 2. и 2а. Надписът на мраморната
 плоча, прерисуван на пергамент.

Fig. 2. and 2a. The inscription on the marble
 gravestone, copied on parchment.

Обр. 3. Мраморна колонка в памет на имама на Хисар джамия.

Fig. 3. Marble column in memory of the imam of Hissar Mosque.

Обр. 4. Датата на същата колонка от 5 или 6.X.1759 г. сл. Хр.

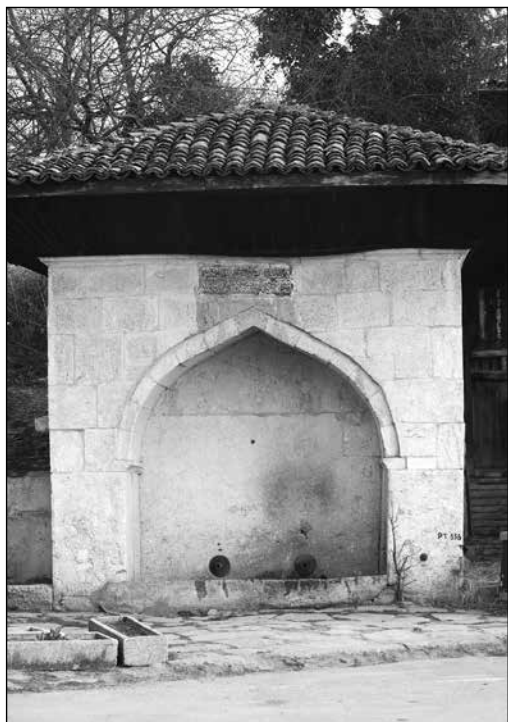
Fig. 4. The date on the same column – 5th or 6th of October 1759 AD.

*Обр. 5. Коконската чеџма в Арбанаси.
Fig. 5. The Grand Lady's Fountain in Arbanassi.*

*Обр. 6. Надпис на Коконската чеџма от 1829/1830 г.
Fig. 6. Inscription on the Grand Lady's Fountain from 1829/1830.*

*Обр. 7. Пазарската чеиша
в Арбанаси.*

*Fig. 7. The Market Fountain
in Arbanassi.*

*Обр. 8. Една от розетите на
Пазарската чеиша.*

*Fig. 8. One of the rosettes on the
Market Fountain.*

*Обр. 9. Надписът на Пазарската чешма.
Fig. 9. The inscription on the Market Fountain.*

*Обр. 10. Ред 1а от надписа на Пазарската чешма, посветен на Знатния Мехмед ага.
Fig. 10. Line 1a of the inscription on the Market Fountain, dedicated to the noble Mehmed Agha.*

*Обр. 11. Ред 1б за поета Рафет.
Fig. 11. Line 1b about the poet Rafet.*

*Обр. 12. Ред 1в и ред 2а са посветени на Махмуд II.
Fig. 12. Line 1c and line 2a are dedicated to Mahmud II.*

*Обр. 13. Ред 1в и ред 2а са посветени на Махмуд II.
Fig. 12. and 13. Line 1c and line 2a are dedicated to Mahmud II.*

*Обр. 14. Р. 2б с благопожелание.
Fig. 14. Line 2b with the good wishes.*

Обр. 15. Ред 2в с хронограмата.
Fig. 15. Line 2c with the chronogram.

ДОКУМЕНТ ЗА МИСИОНЕРСКАТА ДЕЙНОСТ НА ПРОТОСИНГЕЛ СИМЕОН – ПРАТЕНИК ОТ БОЖИ ГРОБ В ТЪРНОВО ПРЕЗ 1847 – 1849 Г.

Светла Атанасова

Християнското мисионерство през Възраждането осъществява духовната връзка между манастирските обители на Атон и светите места и българската общност, ситуирана в различни етногеографски ареали. Пътуващите монаси пребивават в светска среда извън затвореното духовно пространство на манастира и изпълняват богослужебни и просветителски функции. Основните задачи на монашеските братства се свеждат до тяхното оцеляване чрез набиране на средства за поддръжка на манастирите и спасяване на духовността посредством съхранената писмена традиция и книжовност. През XVIII век и до средата на XIX век българските земи са покрити с гъста мрежа от метоси на светогорските и синайските манастири.

Развити структури в Търново поддържат религиозно-монашеските центрове на Атонските манастири: Зограф, Хилендар, Ивер, Великата лавра „Св. Атанасий“ и синайския манастир „Св. Екатерина“. За съжаление липсват свидетелства за тяхната дейност от възрожденския период. В съвременната историческа книжнина таксидиотите са обект на задълбочен изследователски интерес в монографията на Иван Радев. В нея авторът представя фрагментарни сведения за Христовите пратеници и откроява тяхната роля като институция в цялостния духовен живот на Търново (Радев 2008, 198.) Сред групата на странстващите монаси има и българи, които приемат религиозни мисии, събират средства за издръжка и обновяване на манастири и набират поклонници за светите места (Радев 2008, 13).

В началото на XIX век българските първенци припознават пратениците от Йерусалим като духовни братя и правят щедри благодеяния за светата църква. Йерусалимската патриаршия организира метоси, в които за редовността на постъпленията от пари и дарения се грижат светогробски духовници с титлата „протосингел“. (Гюрова, Данова 1995, 9 – 10). Представител на църковния клир на Кирил II Йерусалимски (1845 – 1872) и пратеник на Божи гроб в Търново от 1847 г. до 1849 г. е протосингел Симеон (Начов 1990, 103 – 104).

В документалния фонд на възрожденския деец Георги поп Симеонов, предаден в Български исторически архив в София, се съхранява писмо, изпратено от протосингел Симеон в Калофер до Георги поп Симеонов в Арбанаси на 28

юли 1849 г. Записът е направен на гръцки език, с ясен и четлив почерк, изпълнен с черно мастило. Писмото е скрепено със служебния печат на Христовия пратеник към търновския таксид. (НБКМ, БИА, ф. 36, а. е. 1487, 2 л.)

Биографичните данни за протосингел Симеон и Георги поп Симеонов, обекти на изследването, са твърде оскъдни въпреки съществения принос на тези възрожденски личности за развитието на просветното и църковното дело в българските земи.

Протосингел Симеон (неизв. – 1862) е роден в Калофер със светското име Тотьо Иванов Трифонов. Той израства в многолюдното семейство на хаджи Иван Трифонов – първомайстор абаджия и собственик на дюкян в Куршум хан в квартал „Галата“ в Истанбул. През 1837 г. младият Тотьо заминава с майка си и своите братя на поклонение на Божи гроб. Остава в светите места, приема монашество с името хаджи Симеон. Според биографичните бележки на Никола Начов той е „личен и красноречив човек“, който бързо печели доверие и израства в духовната йерархия. Получава високия църковен чин „архимандрит“ и правото да управлява и надзирава пет манастира в Синайския полуостров. Под негово ръководство е поставено и училището към грузинския манастир „Свети Кръст“ в Йерусалим. В него се обучават и братовите му деца. Архимандрит Симеон приема един от своите племенници под свое покровителство след смъртта на майка му. В свещения за християните град монахът от Калофер се изявява и като „изповедник“ на пристигащите български поклонници. Симеон е въведен в духовен сан „протосингел“ и като приближен сътрудник на патриарх Кирил II Йерусалимски получава просветителска и благотворителна мисия в българските земи. От 1847 г. до 1849 г. е изпратен в метоха в Търново, където изпълнява функциите на божигробски таксидиот. Набира средства за подпомагане на дейността на свещените синайски обители, изпраща поклонници от Търново и околните селища за светите места. Посреща и настанява временнопребиваващите таксидиоти по българските земи в метоха в Търново. През 1849 г. приема новата си мисия на Христов пратеник в Босна с център град Сараево. Протосингел Симеон завършва земния си път далеч от българските земи на преклонна възраст (Начов 1990, 103 – 104; Радев 2008, 305).

Георги поп Симеонов (1782 – 23.04.1881) е роден в Арбанаси в семейството на енорийския свещеник и учител поп Симеон. Образованието си получава в местното гръцко килийно училище, а по-късно в Елинското училище на Христаки Павлович и Емануил Васкидович в Свищов. През 1811 г. Георги започва търговска дейност, от която добива широка популярност сред своите съграждани. Ползва привилегиите на султанския брат за безмитна търговия в рамките на Османската империя, Европа и Персия. Наричан е Анагности поради факта, че в детството си е бил подстриган за послушник йеродякон. От 1821 г. Георги Анагности изпълнява длъжността на областен защитник и общински съветник за Търновска каза. За известно време е назначен и за касиер на казата – престижно звание, давано на заможните търговци. В качеството на високопоставен финансов служител той притежава служебен печат и се подписва под всички

документи с името „Георгиади Симониади“. На 28 януари 1854 г. общественят застъпник на българите в Търновско е удостоен с орден „Меджидие“ от отоманското правителство.

Георги поп Симеонов се изявява като един от ревностните защитници на гръцкото духовенство. През 1856 г. участва в делегацията, изпратена от Търново в Цариград с искане за запазване на позициите на търновския владика и наказания за неговите противници. Той се обявява против увеличението на владишкия данък и приканва жителите на няколко села да не плащат завишените налози. За това решение Георги поп Симеонов е изпратен на заточение в Димотика по молба на митрополит Иларион (1821 – 1827; 1831 – 1838). Като председател на Търновската епархиална община от 1838 г. до 1862 г. той се грижи за набирането на средства за строежа на българската църква в Цариград. На 14 септември 1856 г. търновският магистрат предава длъжността каза-векили след 24 години служба. От 1 юни 1869 г. преустановява и дейността си в Търновския градски съвет. За дългогодишна работа в държавната администрация получава пожизнена пенсия в размер на 600 гр. На 10 септември 1869 г. е издаден и султански берат за получената привилегия (Поп Георгиев 1903, 13 – 14; Папазов 1936, 60 – 61; Костов 1959, 32; НБКМ, БИА, ф. 36, а. е. 1461, 1462, 1463, 5887, 5889).

Изпратеното писмо от протосингел Симеон до търновския първенец Георги поп Симеонов (НБКМ, БИА, ф. 36, а. е. 1487, 2 л.) отразява конкретен период от живота на божигробския мисионер, свързан с напускането на метоха в Търново през лятото на 1849 г. и подготовката му за новата мисия в Босна. В него хаджи Симеон отбелязва, че става въпрос за временно назначение и се надява на скорошно завръщане и лична среща с Георги поп Симеонов. Определя за свой заместник в Търново отец Геннадий – „човек ценен и полезен“ за божие дело.

Документът съдържа информация и за пристигането на таксидиоти от Божи гроб в Калофер. За тяхното настаняване и въвеждане в просветителската и събирателската дейност по българските земи той търси съдействие от търновския епитроп. Искрено се надява на неговата подкрепа и добронамерено отношение към правоприемника му в Търново отец Геннадий.

Обръщанията, които използва протосингел Симеон към търновския епитроп Георги поп Симеонов, отразяват безспорния му авторитет и влияние сред християнската общност и свидетелстват за професионалната му активност като предстоятел на търновската църковна епархиална община.

Писмото е скрепено с печата на протосингел Симеон. Графичният отпечатък има овална форма, с размери 19/23 мм. Работната повърхност съдържа текст с използвани инициали от името и длъжността на притежателя, изпълнени с гръцки букви: „ΣΜ“ – Симеон, „ΠΡ“ – протосингел. Гравирана е годината на изработка „1846“. В централното поле е изобразена сцената „Възкресение Христово“, заимствана от християнската иконография и съответстваща на духовната принадлежност на протосингел Симеон към светите земи и Божи гроб.

В писмото се открояват няколко важни факта и събития, които допълват известните до момента данни, свързани с професионалната дейност на божи-гробския мисионер Симеон. В биографичните бележки на Никола Начов не е уточнена годината, в която светият пратеник приема мисията в Търново, както и точната дата за мисията в Босна. Никъде не се споменава и годината, в която Симеон е въведен в духовен сан „протосингел“.

Разказът на посветения монах, с дата 28 юли 1849 г., обаче посочва края на мисията му в Търново и новото му назначение в Сараево от края на лятото на 1849 г. Преди отпътуването си хаджи Симеон се прибира в родния Калюфер. Желанието му за бързо завръщане показва, че той съвестно е изпълнявал своята мисия в Търново от 1847 г. до 1849 г. Този факт опровергава твърдението на Начов, че йерусалимският архимандрит много рядко пребивавал в своя духовен дом в Търново. Надеждите на Симеон за лична среща с Георги поп Симеонов и възстановяването му в българските земи са лишени от правилна преценка за ситуацията и в този смисъл са илюзорни. За отзоваването на божи-гробския таксидиот от Търново Никола Начов посочва, че мисията е прекратена по „политически причини“ и в резултат на създадените „гръцки интриги“ (Начов 1990, 103 – 104; Радев 2008, 305). Причинно-следствените връзки за това събитие следва да се потърсят в отношенията между протосингел Симеон и патриарх Кирил II Йерусалимски. Вторият открито обявява своята подкрепа за назначаването на български владици по места и отделянето на Българската църква като независима от Гръцката патриаршия. Той поддържа близки отношения с княз Стефан Богориди (1775 – 1859) и е запознат с идеята за строеж на българска църква в Цариград. Това решение му спечелва открити врагове в лицето на йерусалимското гръцко духовенство и има сериозни последици за бъдещата му мисия (Тодоров 2002). Симеон е сътрудник на йерусалимския патриарх и българин по произход, той се явява неудобен духовен пратеник за поддръжниците на гръцкото православие в Търново и Арбанаси през 1849 г. Това е една от възможните причини за временното му отдалечаване от Търновската митрополия, което в крайна сметка се превръща и в трайно отсъствие до самата му смърт.

В статия, посветена на йерусалимския патриарх Кирил II, Георги Тодоров споменава, че всички верни служители на Негово Светейшество били подложени на гонения и заточение след отказа му да подпише схизмата от 1872 г. (Тодоров 2002). Тези събития се случват 20 години по-късно, но те потвърждават целенасочените действия на Гръцката патриаршия за отстраняване на приближените до йерусалимския патриарх служители, които се явяват проводници на неговата политика.

Мисията в Босна от 1849 г. вероятно не е последното назначение на протосингел Симеон. В биографичните бележки на Никола Начов е посочено, че йерусалимският пратеник развива просветителска дейност в манастира „Св. Кръст“, без да посочи годината на пребиваването му (Начов 1990, 103 – 104). Богословското училище за подготовка на образовани клирици в Йерусалим е

основано през 1855 г. Патриарх Кирил II създава и множество православни гръцки и арабски училища в Йерусалим, Яфа и Цариград (Тодоров 2002). Считам, че именно с тази просветителска мисия е натоварен протосингел Симеон от 1855 г., като поема подготовката на учениците от богословското училище.

Важен детайл в писмото на божия пратеник остава служебният печат, с който е скрепена кореспонденцията. Той посочва по безспорен начин годината „1846“, в която хаджи Симеон е назначен от патриарх Кирил II на длъжността „протосингел“. С подобни опознавателни знаци са снабдени всички представители в църковната и административната йерархия. Видно е, че той използва печата по предназначение и в духовната си мисия при търновския таксид.

Документът дава нови сведения и за участието на Георги поп Симеонов в църковния живот на Търновската митрополия и ролята му за поддържането на светите места, синайските духовни обители и настаняването на поклонници в специално изградения духовен център. Тези факти добавят още един шрих към богатата професионална биография на търновския първенец.

Епистоларното наследство съдържа косвена информация за съществуването на Божигробски метох в Търново през 1847 – 1849 г. Фрагментарни остават свидетелствата и за новия мисионер на Божи гроб в старата българска столица след 1849 г. – отец Геннадий. Писмото на протосингел Симеон се явява препоръчително за новия пратеник пред официалните власти и вероятно предшества официалното владишко писмо.

Показателен остава фактът, че през XIX век духовни пратеници от Божи гроб, по произход българи, водени от родолюбиви чувства, приемат мисии в Търново и подпомагат просветното и църковното дело. Те не само набират средства за монашеските братства, но и ограмотяват, и възпитават населението посредством разпространението на религиозна и светска литература. Християнските мисионери прокарват възрожденските идеи за духовно просвещение и гражданска активност.

*Писмо от Симеон протосингел на Божи гроб – Калофер до Георги Поп Симеонов – Арбанаси, 28 юли 1849 г. (НБКМ, БИА, ф. 36, а. е. 1487, 2 л.; Обр.1, 2).
Превод от гръцки език на български език:*

От цялата си душа апелирам и разчитам на Вашето благородство
1849 г., 28 юли, Калофер

Надявайки се на Вашето добро разположение и здраве, Ви уведомявам, че заминавам за Босна. Оставям на грижите Ви в Търново отец Геннадий. Моля Ви да го опознаете по-добре, тъй като го смятам за човек полезен и ценен. Ръководете го и го напътствайте в неговата дейност. Необходима е помощта и закрилата Ви.

Познавайки Ви от дълго време като епитроп, Ви уведомявам за пристигналите в Калофер таксидиоти от Божи гроб. Ако могат с нещо да са Ви полезни, възползвайте се от тяхното присъствие.

Надявам се мисията ми в Босна да не е продължителна, така че да имаме възможността да се срещнем лично. Дотогава отец Геннадий ще ме замества. Приемете моите благопожелания на Вас и семейството Ви.

Слава на Бога!
Протосингел Симеон

До: г-н Георги Поп Симеонов,

С най-добри пожелания
В: Арванитохори

Оригиналното писмо съдържа печат на протосингел Симеон

ЛИТЕРАТУРА

Гюрова, Данова 1995: Св. Гюрова. Н. Данова. Книга за българските хаджии. С., Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 1995.

Костов 1959: Д. Костов. Арбанаси. Научно-популярен очерк. С., 1959.

Начов 1990: Н. Начов. Калофер в миналото. Книга първа. София, Земиздат, 1990. Фототипно издание на Калофер в миналото. 1707 – 1877. С една карта. София, Печатница Б. А. Кожухаров, 1927.

Папазов 1936: Д. Папазов. Село Арбанаси. Лични спомени и събрани данни. – В: Сборник на БАН, кн. XXXI, С., 1936. 1 – 92.

Поп Георгиев 1903: Й. поп Георгиев. Село Арбанаси. Историко-археологически бележки. – В: Отделен отпечатък от „Периодическо списание“, кн. LXIV, С., 1903.

Радев 2008: Ив. Радев. Таксидиотство и таксидиоти по българските земи през XVIII – XIX век. С., Академично издателство „Проф. Марин Дринов“. 2008.

Тодоров 2002: Г. Тодоров. Забравеният патриарх. – Църковен вестник, бр. 21, год. 102, 16 – 30 ноември 2002.

АРХИВНИ ИЗВОРИ

НБКМ, БИА: Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, Български исторически архив, фонд 36 – Георги (Йорго) поп Симеонов, архивна единица 1487, 2 листа; архивни единици 1461, 1462, 1463, 5887, 5889.

A DOCUMENT ABOUT THE MISSIONARY ACTIVITY
OF THE PATRIARCH'S ASSISTANT SIMEON, A MESSENGER
FROM THE HOLY SEPULCHRE TO TARNOVO (1847–1849)

Svetla Atanasova

(Abstract)

The letter sent in 1894 by the Patriarch's assistant, Simeon, from the Holy Sepulchre to Georgi Pop-Simeonov, the notable paymaster of the Tarnovo ecclesiastical diocesan community, contains objective evidence, related to the ecclesiastical life of the diocese. The document illustrates the missionary activity of Simeon, the Father Superior of the Monastery in Tarnovo, and provides information about his new assignment in Bosnia. The official stamp at the end of the letter provides further details and supplements the biographical data known so far, evidencing that Simeon was conferred the clerical office of "Aide" to the Private Office of the Patriarch of Jerusalem, Cyril the Second, in 1846. The paper presents a fragmented record about the new envoy, sent from the Holy Sepulchre – by father Genadi. In addition, the document sheds light on the professional activity of Georgi Pop-Simeonov, as a spiritual mentor and philanthropist of missionaries and pilgrims from the Holy Places.

Мар. Библиотекска, Соениа

II, А. 1487,

Πρὸς Ἐπιφανίου σου ἀσίου γυγιὸς Ἐπιφανίου.

1849. Ἰουλίου 28^{ης} Καλοφίρον.

Ἐπιφάνιε μου ἀσίου γυγιὸς Ἐπιφανίου ἀσίου γυγιὸς Ἐπιφανίου
μου Ἐπιφανίου ἀσίου γυγιὸς Ἐπιφανίου τοῦ Μαμαρικιανῶν
μου Ἐπιφανίου ἀσίου γυγιὸς Ἐπιφανίου τοῦ Μοσχοῦ καὶ Ἐπιφανίου
μου τοῦ Ἰερουσαλήμ τοῦ Ἁγίου Πατρὸς. Ὅθεν ἀσίου γυγιὸς Ἐπιφάνι-
ου τοῦ Ἰερουσαλήμ καὶ Ὁσιούδου κ. Τριτάτου ἐν ἀποδηγημένοι ἐπι-
φανίου, ὡς ἐπὶ αὐτῶν, παρακαλῶ καὶ ἐπὶ ἀναμνηστῶν καὶ κήριον τοῦ
Ἰερουσαλήμ, ὡς ἀνδρώσαν γυγιὸς Ἐπιφανίου τοῦ Ἰερουσαλήμ,
ἣ καὶ τοῦ Ἰερουσαλήμ, καὶ τοῦ Ἰερουσαλήμ καὶ, ἣ τοῦ Ἰερουσαλήμ
ἀναμνηστῶν καὶ βούδων σου ἣ ἀποκαθάρσιν σου. Τριτάτου σου
ἀσίου γυγιὸς Ἐπιφανίου Ἐπιφανίου τοῦ Ἁγίου Πατρὸς, ἀσίου
γυγιὸς σου παρακαλῶ, ἣ καὶ ἣ γυγιὸς σου ἀσίου γυγιὸς καὶ ἔδοξε
Ἐπιφανίου καὶ Ἰερουσαλήμ, ἣ ἔδοξε ἐπὶ τοῦ Ἰερουσαλήμ καὶ τοῦ
Ἁγίου ἀσίου γυγιὸς.

Ἐπιφάνιε μου καὶ τοῦ Ἰερουσαλήμ σου ἀποκαθάρσιν, ἣ
ἀσίου γυγιὸς καὶ καὶ σου ἀσίου γυγιὸς, ἣ οὖν σου ἀσίου γυγιὸς ἀσίου
γυγιὸς ἣ ἀποκαθάρσιν. Ἐπιφάνιε μου παρακαλῶ καὶ Ἐπιφάνιε, τὸν καὶ
τοῦ Ἰερουσαλήμ καὶ Ὁσιούδου, ὡς ἐπὶ αὐτῶν. Ἐπιφάνιε μου τοῦ Ἁγίου
Πατρὸς, ἣ καὶ ἀσίου γυγιὸς, καὶ Ἐπιφάνιε, τὸν σου ἀσίου γυγιὸς
σου, ἣ ἀσίου γυγιὸς καὶ σου

Ἐπιφάνιε σου τοῦ

Ὁ Τριτάτου σου τοῦ Ἁγίου Πατρὸς σου

Обр. 1. Писмо от Симеон, протосингел на Божи гроб – Калофер до Георги поп Симеонов – Арбанаси, 28 юли 1849 г.

Fig. 1. Letter from Simeon, Coadjutor of the Patriarch in Jerusalem, sent from Kalofer to Georgi Pop-Simeonov, Arbanassi, 28 July 1849.

207

Πρὸς τὸν Κύριον Γεωργίον Πάσα Συμεὼν
Ἐπιθεωρητῆς.
Ἐκ
Ἀρβανιλοχωρίου

Обр. 2. Писмо от Симеон, протосингел на Божи гроб – Калофер
до Георги поп Симеонов – Арбанаси, 28 юли 1849 г.

Fig. 2. Letter from Simeon, Coadjutor of the Patriarch in Jerusalem, sent from Kalofer
to Georgi Pop-Simeonov, Arbanassi, 28 July 1849.

ПИСМА НА ДИМИТЪР К. РУСОВИЧ ДО НЕГОВИЯ БАЩА, АРБАНАШКИЯ ПРЕДПРИЕМАЧ КИРИЛ Д. РУСОВИЧ

Веселин Горанчев

Възникването, историята и етническият състав на жителите на Арбанаси представляват интерес за немалко изследователи. По тези въпроси са написани редица изследвания и са изказани различни, често противоположни мнения. Една от темите, по които изследователите на селището са единодушни, обаче е неговият икономически просперитет. Стопанското развитие на Арбанаси е следствие от комплексни причини, една от които е неговият статут.

Търговията е била една от основните дейности в стопанския живот на жителите на Арбанаси. За това оказва влияние и географското положение на селището. То се намира на важен за своето време търговски път, свързващ Централна Европа с Мала Азия (Русев 1996, 230), който от Трансилвания и Влашко, продължавайки на юг, преминава през Арбанаси, Търново, Сливен и достига до Одрин и Цариград (Русев 1996, 18). Значението на тази търговска артерия се увеличава и от факта, че най-краткият път, свързващ Централна Европа с османската столица, известен под наименованието Диагонален път, е често ангажиран с придвижването на османските войски, особено през периода на разширяване на Империята.

Според изследователите Арбанаси достига зенита на своето развитие в стопанско отношение през XVII и XVIII век. През този период в него е имало много търговци. От онези векове до нас са достигнали имената на богатите търговци Кутареца, Булецата и Мучос (Костов 1959, 21). Благосъстоянието и високият стандарт на живот на обитателите на селото са причините, поради които в края на XVIII в., когато централната власт в Османската империя е отслабена, Арбанаси е подложено на чести грабителски нападения, най-сериозното от които е кърджалийското от 1798 г. В резултат от тези набези над селището голяма част от жителите му били принудени да го напуснат окончателно, търсейки по-спокойно място за своите семейства и мирни условия за осъществяване на стопанската си дейност. Напускането на Арбанаси от неговите коренни жители било последвано от заселване на селището от нови хора – дори и след опустошителното нападение на кърджалиите то изглеждало привлекателно за хората от околността. В изоставените арбанашки домове се настанили преселници от близките балканджийски села, по-голямата част от които са били българи. Обновяването на населението не довело до промяна в културния облик на

Арбанаси, защото новите заселници сравнително бързо усвоили гръцки език, който бил „официален“ за селището още от неговото създаване вероятно през втората половина на XVI в. Не настъпили и сериозни промени по отношение на стопанските традиции на Арбанаси (Папазов 1937, 73). Макар че селото не достига мащабите на икономическо развитие, характерни за предходните две столетия, и през XIX в. търговията остава едно от основните пера в стопанския живот на неговите жители. През този период се сочат трима търговци братлии: Петър Ефендито, Атанас Русович, Георги Анагност (Костов 1959, 28).

Друг представител на търговското съсловие в Арбанаси от XIX в. е братът на гореспоменатия Атанас Русович – Кирил Димитров Русович. Техният дядо – дядо Руси, който се смята за основоположник на рода, е преселник от тревненските села (Папазов 1937, 73). През 50-те години на XIX в. Кирил Русович създава търговската фирма „Х. Кирил Димитров Русович и дружие“, която просъществува до 90-те години на столетието. Както по-голямата част от сдруженията през този период тя се развива на базата на родствените връзки между нейните членове, което е предпоставка за почтеност във финансово-стопанските взаимоотношения. През 1859 г. е създадена търговската къща „Братя Русович“ (Атанасова 2009, 82). Посредством посредници, закупчици и спедитори представителите на рода Русович развиват сериозна търговска дейност както в пределите на Османската империя, така и в Източна и Централна Европа (Атанасова 2009, 83).

В стопанската дейност на фамилията се включват и някои от синовете на Кирил Русович. Един от тях е Димитър Кирилов Русович. За дейността му са показателни шест негови писма, адресирани до неговия баща. Те се съхраняват във фонд 963К на Държавния архив – Велико Търново. И шестте са написани на гръцки език и са адресирани от Цариград за Арбанаси. За пет от тези документи е използвана фина синя хартия:

- писмо от 28 януари 1868 г. (ДА – В. Търново, Ф. 963К, оп. 1, а. е. 12);
- писмо от 6 октомври 1870 г. (ДА – В. Търново, Ф. 963К, оп. 1, а. е. 22, л. 1);
- писмо от 10 август 1871 г.; (ДА – В. Търново, Ф. 963К, оп. 1, а. е. 22, л. 3);
- писмо от 5 октомври 1871 г. (ДА – В. Търново, Ф. 963К, оп. 1, а. е. 21);
- писмо от 7 май 1873 г. (ДА – В. Търново, Ф. 963К, оп. 1, а. е. 22, л. 5).

За едно от писмата е използвана бяла хартия. То е от 1 февруари 1872 г. (ДА – В. Търново, Ф. 963К, оп. 1, а. е. 30, л. 1).

Тези документи, макар и да представляват малка част от семейната кореспонденция, са извор на информация както за стопанския живот през епохата, така и за търговската дейност на рода Русович и в частност за тази на Кирил Русович. В тях са посочени част от неговите търговски партньори, обектите на търговски обмен, способите за транспортиране на стоките, техните актуални цени, стойността на османската лира и др. Прави впечатление широкото използване на различни финансови инструменти като полици например. Сред имената, споменати в писмата, срещаме тези на П. Златов, Ст. Камбуров, Ва-

сил Стоянов, Д. Мирчев, хаджи Колю С. Драгиев, Аристакис ага Мохукоглу (Морукоглу), хаджи Петрос Каполис, Николис Вангелоглу, братя Гешоглу, Тъпчилещови и др. Става ясно, че търговските контакти на фамилията Русович включват както роднини, така и земляци, съдружници от различни български градове, търговци от гръцки и арменски произход. От писмата разбираме, че представителите на фамилията Русович имат контакти или стопански интереси в различни региони на Османската империя – анадолските провинции (Трапезунд, Ерзурум) и островите (Киос, Лимнос), както и извън нея – основно във Влашко и Централна Европа (Букурещ, Прага и др.). Стоковият асортимент е разнообразен: свинска четина, зимбили¹, кози кожи, анасон, къоселе², ориз, розово масло. Търговците постоянно следят промяната в цените и са готови да реагират веднага на изискванията на пазара.

Относно автора на писмата – Димитър Русович, може да се каже, че той се отличава със сравнително добра грамотност. Почеркът му е добре обработен, което способства за разчитането на писмата без сериозни затруднения. Използваният език е смесица между господствалата векове наред книжовна традиция, наречена по-късно катаревуса, и естествено развилия се език на народа, който е познат под наименованието димотики.

Документ 1

1868 януари 28, Цариград

Писмо от Димитър Кирилов Русович до Кирил Димитров Русович

Сегментиран текст на гръцки език

Κωνσταντινούπολις 28 Ἰανουαρίου 1868

Φιλοστωργότατέ μοι Πατερ!

εἰς Ἀλβανιτοχώριον.

Τὴν ἀπὸ 29 Δεκεμβρίου μινός ἔλαβον καὶ μὲ μεγάλην λύσιν ἔμαθον τὰ διατρέξαντα, τόσον διὰ τὸν θεῖον μας Κύριον Παναγεότην ὅσον καὶ διὰ τῆς Κυρίας μητρός μας, καὶ χαίρωμαι καὶ εὐχαριστῶ τὸν ὑψιστον διὰ τὴν ἀνάρροσίν τις, καὶ ἄμποτες ὁ Παντοδύναμος νὰ μας διατηρῆ εἰγειῆς καὶ εὐτυχῆς.

Τὴν γραφὴν διὰ τὸ Σαμπὸν τὴν ἔδοσα, ὅμως τὸν ἴδιον Μορούκογλου δὲν ἤῤα.

Ἠγάρασα 2 Καζαμίας καὶ μίαν λιτουργεικὴν φυλάδα, καὶ θέλω σᾶς τὰ στήλη μὲ τὸν Κύριον Χαδζη Πέτρον ὅστις κυνᾶ ἀπὸ τὴν πόλιν μας σήμερον, ὁμως δὲν ἤῤα τὴν λιτουργεικὴ φιλάδα μὲ σφραγίδα τοῦ Πατριαρχείου, διότι δὲν ὑπάρχουν καθότι ἐζήτησα καὶ εἰς ἄλλα μέρη.

Διὰ τὰ πανταλόνια διὰ τὰ ὁποῖα μ' ἐγράφετε ἀπὸ πρῶτον εἰς αὐτὸ τὸ τελευταῖον γράμμα δὲν με γράφετε τίποτε, ὅμως εἰς τοῦ Κυρίου μου, γράφετε ὅτι ἠθέλατε νὰ

τα στήλεις με τόν κύριον Νικολή Βαγγέλογλου, καί αὐτὸς δὲν μὰς ἔφερε παρὰ τὰ γράμματα καί αὐτὰ τὰ ἔδωσε εἰς ἄλλον καί μὰς τὰ ἔφεραν. τὰυτα καί μένω ὁ εὐπιθέστατος υἱός σας

Δημήτριος Κ. Ρούσσοβιτς

ἡ λειτουργεῖκή φιλάδα γρ: 18, 50
τὰ δὺ καλαντάρια 2
20, 50

[*Op. 1, a. e. 12, гръб*] Тѣ φιλοστωργοτάτѣ μοι πατρί. Κυρίω Κ. Δ. Ρούσσοβιτς εἰς Ἀλβανιτοχώριον

[*С почерка на Кирил Русович*] Κωνστιν[ούπο]λις. Δημητρὸς Κυρίλλου Ρούσσοβιτς ἐκδοσις τῆ 28: Ἰανουαρ[ίου] 1868. Ἐλαβα τῆ 2 Φεβρουα[ρίου] ὁμοῦ με ἐν 1: φηλαδα λητουργικη καί 2: καλανταρια μας та еφεрен ὁ Χ. Κολουόλλου Χ. Πέτρος.

Превод на български език

Цариград, 28 януари 1868

Мой нежнолюбящи татко!

в Арбанаси

Получих [πισмото Ви] от 29 декември и с голямо облекчение научих текущите неща както за чичо ни господин Панайот, така и за госпожа майка ни и с радвам и благодаря на Всевишния за оздравяването ѝ и дано Всесилният [Бог] да ни пази здрави и щастливи.

Писмото за Самсун го дадох, обаче самия Морукоглу не намерих.

Купих 2 Казамии³ и една книжка с литургии и ще Ви ги изпратя с господин хаджи Петрос, който тръгва от града ни днес. Обаче не намерих книжка с литургии с печата на Патриаршията,⁴ защото няма, а търсих и на други места.

Относно панталоните, за които ми писахте в първото [писмо], в това последното писмо не ми пишете нищо. Обаче на господаря ми пишете, че сте искал да ги изпратите с господин Николис Вангелоглу, а той не ни донесе [нищо друго] освен писмата и ги даде на друг [човек] и ни ги донесоха. Това е и оставам най-покорен Ваш син

Димитриос К. Русович

книжката с литургии гр[оша] 18,50
двата календара 2.
20,50

[*Op. 1, a.e. 12, гръб*] За моя нежнолюбящ баща господин К. Д. Русович в Арбанаси.

[*С почерка на Кирил Русович*] К[о]нстанти[нопо]л, Димитър Кирилов Русович, написано на 28 яну[ари] 1868. Получих на 2 февру[ари] заедно с една 1 книжка с литургии и 2 календара. Донесе ни ги х[аджи] Колуоллу х[аджи] Петрос.

Документ 2

1870 октомври 6, Цариград

Писмо от Димитър Кирилов Русович до Кирил Димитров Русович

Сегментиран текст на гръцки език

Κων[σταντινού]πολις 6 8/βρίου 1870

Φιλοστοργώτατέ μοι πάτερ

ἐν Ἀλβανιτοχώροιοι

Ἡ τελευταία μου ἐγένετο τῆ 29 παύσαντος ἤς τὴν περιλαβὴν δὲν ἀμφιβάλω.

Ἔλαβα τὴν ἐπιστολὴν ὑμῶν ἀπὸ τῆς 24 παύσαντος καὶ ἐδέχθην τὴν συνναλλαγματικὴν σας ἀπὸ τριάκοντα μίαν λίραν εἰς διαταγὴν Γιργάνωφ καὶ Ζλατάρωφ.

Ἡ μία πόλιτζα τῶν ἀδ. Γέσογλου ἐπληρώθην ἡ δὲ ἄλλη ἥς ἡ διωρία εἶναι αὖριον θέλω πληρῶση ἅμα λάβα χρήματα ἀπὸ τὸν Κύριον Στέφανον διότι ὁ θεῖος μου δὲν μὰς ἔμβασεν μέχρη τοῦδε χρήματα. Σήμερον δὲ ἔσυρον μίαν πόλιτζαν τοῦ θείου μου ἀπὸ 73 Λίρας καὶ τοῦ ἐγραφα ἄν ἔμβασεν χρήματα ἄν θέλη νὰ τὴν ἐπιστρέψη, ἄν δὲ νὰ τὴν πληρῶση ἐπειδὴ δὲν ἔχομαι νὰ πληρώσωμεν πόρτο. Ταῦτα καὶ μένω ὁ εὐπιθέστατος υἱός σας

Δ. Κ. Ρούσσοβιτζ

[*Op. 1, a.e. 22, л. 1 гръб*] Г-ну Кир. Д. Руссовичю. Въ Албанасе, Търново⁵.

[*С почерка на Кирил Русович*] Κω[ν]σταντ[ι]νουπολίν. Δ. Κ. Ρούσσοβιτζ ἐκδοσης τη 6: 8βριου 1870. ἔλαβα τι 13: 8βριου εἰς Ρουχτζουκη ἀπο τον Χ Παναγιωτη καὶ τους εστηλα δια Ρουστζουκη. ἀποκισης τη 15: 8βριου ἀπο Βαρνα. Γραφι ὅτι τον ἔσηρε καὶ 73 Λ. πολιτζα.

ἔλαβα καὶ τηλέγραφιν εἰς Βαρνα τη 17: 8βριου μεσον Μ. Ζ. Ποπποφ.

Τη 18: 8βριου ἀποκρισι στον τηλεγραφον με τον κ. Ανγκελ στογιανοφ.

Превод на български език

Цариград, 6 октомври 1870

Мой нежнолюбящи татко

в Арбанаси

Не се съмнявам за получаването на последното ми [писмо] от 29 миналия [месец].

Получих Вашето писмо от 24 миналия [месец] и приех полицата Ви за тридесет и една лири на заповед на Гирганов и Златаров.

Едната полица на бр[атята] Гешоглу бе платена, а другата, чийто срок е утре, ще платя веднага щом получа пари от господин Стефанос, понеже чичо ми не ни изпрати досега пари. Днес изтеглих една полица на чичо ми за 73 лири и му писах, ако е изпратил пари, ако иска, да я върне, ако пък не, да я плати, понеже нямаме [пари] да платим порто⁶. Това е и оставам най-покорен Ваш син

Д. К. Русович

[*Op. 1, a.e. 22, л. 1 гръб*] Г-ну Кир. Д. Руссовичю. Въ Албанасе, Търново⁷.
[*С почерка на Кирил Русович*] Ко[н]стант[инопо]л, Д. К. Русович.

Написано на 6 октомври 1870. Получих на 13 октомври в Русчук от хаджи Панайотис и ги изпратих за Русчук. Отговор на 15 октомври от Варна. Пише, че е изтеглил и полица за 73 л[ири].

Получих и телеграма във Варна чрез М. З. Попов.

На 18 октомври [изпратих] отговор по телеграфа с кир Ангел Стоянов.

Документ 3

1871 август 10, Цариград

Писмо от Димитър Кирилов Русович до Кирил Димитров Русович

Сегментиран текст на гръцки език

Κων[σταντινού]πολις 10 Αυγούστου 1871

Φιλοστοργώτατέ μοι πάτερ

εις Άλβανιτοχώριον

Ἡ τελευταία μου ἐγένετο τῆ 3 ἐνεστῶτος ἡς τὴν περιλαβὴν δὲν ἀμφιβάλω, ἐν ἧ δέ σᾶς περίκληον καὶ ἀπὸ τό Παναγεώτην γράμμα.

Τὴν ἀπὸ τῆς α΄. ἰδίου, ἔλαβον ἐγκαίρως τὴν συνναλλαγματικὴν τοῦ Πέτρου ἀπὸ 40 Λίρας ἐξαργύρωσα χθές καὶ ἐχρέωσα τὴν μερίδα τοῦ θείου μου.

Ἀπὸ τοκα τι καὶ μέχρι σήμερον δὲν ἔχομεν καμμίαν ἴδισην καὶ κατὰ τὰς 25 ἰδίου θὰ γράψω καὶ πάλιν, ὅσον διὰ τὸν Χ Μοσές ἔμαθον ὅτι θὰ ἔλθῃ ἐνταῦθα μετὰ μερικὰς ἡμέρας, τὴν χοιρότριχα δὲν τὴν δίδουν παρακάτου, καὶ οὕτως τὴν ἄφησα. Χθές ἔλαβόν γράμμα ἀπὸ τὸν θεῖον μου, καὶ μέ γράφει ὅτι ἐπερίλαβε τὰ 40 ζημπήλια πορτοκαλές, καὶ μέ εὐχαρήστησιν θὰ προσπαθῆσῃ νὰ τὴν ξεκάμη ὅσον τό δυνατόν συμφερότερον, ἀπὸ αὐτό τό ἴδος ἄν εὔρησκα καὶ 100 ζημπήλια ἤθελα νὰ πάρω διότι ἤξευρα ὅτι θὰ ὑψοθῇ, καθῶς καὶ ὑψώθει 18 – 20 παράδες καὶ ἐνταῦθα οἱ Βουκουρεσλίδες ζητοῦν καὶ δὲν εὐρήσκουν. Ὅσον διὰ τὸν Γαβρηὶλ θέλω ἀκολουθήσῃ τὴν συμβουλήν σας, καὶ δὲν θέλω πράξει τίποτε.

Ταῦτα καὶ μένω ὁ εὐπιθέστατος υἱός σας

Δ. Κ. Ρούσσοβιτζ

ἢ ἐσώκληστος εἶναι τοῦ γίτονός μας Χρήστου Δομουχτζόγλου.

[*Op. 1, a.e. 22, л.3, гръб*] Господ. Кър. Д. Руссовичю въ Албанасе, Търново⁸.

[*С почерка на Кирил Русович*] Κο[ν]σταντ[ινούπο]λην. Δ. Κ. Ρουσσοβιτζ ἐκδοσις τη 10: Αὐγ[ου]στο 1871. ἔλαβα τη 14 Αὐγ[ου]στο. ἀποκρισις τη 22: Αὐγουστο.

ἐσώκλιω καὶ ἀπο τον Παπ. Μαρινου Γραμα δια τον μιλον απο τον сарафи. να μαθη ἀπο τον тапτζѐлести.

Превод на български език

Ца[ри]град, 10 август 1871

Мой нежнолюбящи татко,

в Арбанаси

Не се съмнявам за получаването на последното ми [πισμο] от трети на настоящия [месец], в което Ви приложих писмото и от Панайот.

Писмото от 1 на същия [месец] получих навреме. Полицата на Петрос от 40 лири осребрих вчера и задължих частта на чичо ми.

Оттогава до днес нямаме никакво известие и около 25 на същия [месец] ще пиша отново. Колкото до х[аджи] Мосес, научих, че ще дойде тук след няколко дена. Свинската четина не я дават по-долу [на по-ниска цена] и така я оставих. Вчера получих писмо от чичо ми и ми пише, че е получил четиридесетте оранжеви зимбили⁹ и с удоволствие ще се постарее да ги довърши [продаде], колкото е възможно по-изгодно. От този вид ако намарех и 100 зимбили, исках да взема, защото узнах, че ще се повиши [цената им], както се повиши 18 – 20

пари и тук. Жителите на Букурещ търсят, но не намират. Относно Гавриил ще последвам съвета Ви и няма да правя нищо.

Това е и оставам най-покорен Ваш син

Д. К. Русович

Приложеното писмо е за съседа ни Христо Домухчоглу.

[*Оп. 1, а.е. 22, л.3, гръб*] Господ. Кър. Д. Русовичю въ Албанасе, Търново¹⁰.

[*С почерка на Кирил Русович*] Ко[н]стант[инопо]л, Д. К. Русович, написано на 10 авг[у]ст 1871. Получих на 14 авг[у]ст. Отговор на 22 август.

Прилагам и от поп Марин писмо за мелницата от сарафина. Да научи от Тъпчилещи¹¹.

Документ 4

1871 октомври 5, Цариград

Писмо от Димитър Кирилов Русович до Кирил Димитров Русович

Сегментиран текст на гръцки език

Κων[σταντινού]πολις 5 8/βρίου 1871

Φιλοστοργώτατέ μοι πάτερ.

εις Αλβανιτοχώροιον

Η τελευταία μου ἐγένετο τῆ 28 λήξαντος μηνός 7/βρίου ἤς τὴν περιλαβὴν δὲν ἀμφιβάλλω.

Τὴν ἀπὸ τῆς 26 7/βρίου γραφὴν σας ἔλαβον καὶ τὰ γραφόμενά μοι καλλῶς ἔγνον. Διὰ τὰ τραγωδέματα σᾶς εἶχον γράψῃ ἐν τῇ πρωταύτῃ μου, ἐξετάσας ἔμαθον ὅτι κατὰ τὸ Ἔρζερουμ καὶ ἄλλα ἐκεῖθεν μέρη ἡμποροῦν νὰ συναχθοῦν μέ 12 – 13 γρ. Λ. Οθ. 120, τὸ κομάτι. διὸ ἐὰν ἡμποροῦν νὰ πωληθοῦν εἰς Τοῦρναβον 6 ½ – 7 κομματια εἰς τὴν Λίραν τότε στέλνετε τὸν Πέτρον, καὶ πάλιν ὡς εὔρητε εὐλογον, ἐνταῦθα ἕνας ἐρμένος εἶπεν, ὅτι ἐάν μου δίδουν τιμὴν 6 – 6, ½ εἰς τὴν Λίραν ἡμπορῶ νὰ γράψω νὰ στήλουν.

Τὰ γλυκάννησα ἐνταῦθα εἰς τὴν ἰδίαν τιμὴν ἤτη 4 ½ – 5 γρ. διὸ ἐὰν ἡμποροῦν νὰ συναχθοῦν ὄχι ἀκριβότερα ἀπὸ 2, 30/40 τότε ἂν δὲν τὸν στήλετε διὰ τραγωδέματα στήλατε τὸν Πέτρον διὰ γλυκάννησα. Τὸν κιοσελέν τώρα ἐνταῦθα τὸν ζητοῦν 19 γρ. κύτρινον (ἄσπρον) χοντρόν, ψυλόν 18, ½, κόκκινον 17 – 17, ½ Λ. Οθωμ. 103. διὸ μέ φάνηκεν ἀκριβός. Ἐγραψα εἰς Κύον (Γεμλέκ) διὰ ἐλαῖς, ὥστε ἀπ' ἐδῶ θὰ ταῖς

ἀπεράσω ἀκταρμά, διὰ Βουκουρέστειον νά ταῖς στείλω, ἐπειδή τώρα πλησιάζη ἡ νηστήα τῶν Χριστούγενων καί μ' ἐφάνη εὐλογώτερον ὥστε ἔστηλα διὰ ἐκεῖ μερικά χρήματα.

Ἐάν δὲν ἔχετε νά στήσετε τὸν Πέτρον διὰ τραγωδέματα τότε σᾶς παρακαλῶ νά μέ δώσητε ἀκόμη ἑκατοστή λίραις τώρα μόνον διὰ τό φθηνόπορον τὰς ὁποίας πάλιν νά σᾶς χρεωστῶ διότι ἔχει δουλές τώρα, καί τότε ἡμπορῶ νά πάρω καί κιοσελέν, ἐκτός τοῦτου εἶναι καί ἄλλας πραγματείας, ἀπὸ τὰς ὁποίας ἐάν στείλω διὰ Βουκουρέστειον ἡμπορῶ νά κερδήσω τίποτε.

Ὁ θεῖος μου ἀπὸ Βουκουρέστειον μέ ἐμβασεν ἕως τώρα μόνον ἑκατόν-πενήντα Λίρες, – εἰδοποιήσατέ μοι ἐάν ὅλα τά χρήματα διὰ τά ὅποια μ' ἔσυρρεν ὁ Πέτρος πόλιτζες ἀπὸ οὐζουντζόβαν θὰ ἀπερασθοῦν εἰς λ[ογαρια]σμόν τοῦ θεῖου μου. ἦτη αἱ 150 Λίρες. Ἐγραψα σήμερον τοῦ Νένκου Δημητράκη τὰς τιμὰς τῶν μονέδων.

Таῦτα καί μένω
ὁ εὐπιθέστατος υἱός σας

Δ. Κ. Ρούσσοβιτζ

[*Op. I, a.e. 21, гръб*] Кър[ил] Д. Руссовичю, в Албанасе, Търново¹²
[*С почерка на Кирил Русович*] Κωνσταντ[ινοῦπο]λίμ. Δ. Κ. Ρούσσοβιτζ, ἐκδο-
σις τη 5 8βριου 1871. ελαβα τη 30 8βριου ἔλθον ἀπο ἐξω... ἀποκριση τη 31 8βριου.

Превод на български език

Ца[ри]град 5 октомври 1871

Мой нежнолюбящи татко,

в Арбанаси

Не се съмнявам за получаването на последното ми [писмо] от 28-ми на миналия месец септември.

Получих писмото Ви от 26-ти септември и добре разбрах написаното ми в него. За козите кожи Ви бях писал в първото си [писмо], че разпитах и научих, че около Ерзурум и други места там могат да се съберат по 12 – 13 [гроша] парчето, при 120 гроша за една от[оманска] лира. Затова, ако могат да се продадат в Търново 6 ½-7 бройки за лира, тогава изпрацайте Петрос отново, като намерите за необходимо. Тук един арменец¹³ каза, че ако ми дават цена 6-6 ½ за лира, мога да напиша да изпратят.

Анасонът тук е на същата цена, тоест 4 ½ – 5 гр[оша]. Затова, ако могат да се съберат не по-скъпо от 2 [гроша] и 30 [пари], тогава, ако не го изпратите за козите кожи, изпратете Петрос за анасон. На къоселето¹⁴ сега тук му искат 19 гр[оша] жълт (бял), дебел, дълъг 18 ½, червен 17 – 17 ½ при курс на лирата 103 гроша. Затова ми се стори скъп. Писах до Киос (Гемлик) за маслини. Оттук ще

ги прекарам актарма¹⁵, за Букурещ да ги изпратя, понеже сега приближава коледният пост и ми се стори по-уместно, така че изпратих за там някакви пари.

Ако няма да изпратите Петрос за кози кожи, тогава Ви моля да ми дадете още сто лири сега само за есента, които отново да Ви дължа, защото сега има работа и тогава мога да взема и къоселе, освен това има и други стоки, от които, ако изпратя за Букурещ, мога да спечеля нещо.

Чичо ми от Букурещ ми преведе досега само сто и петдесетте лири. Информируйте ме дали всички пари, за които ми изтегли Петрос полиците от Узунджово, ще преминат в сметката на чичо ми. Тоест 150 лири. Писах днес на Ненко Димитраки¹⁶ [за] цените на монетите.

Това е и оставам
най-покорен Ваш син

Д. К. Русович

[*Op. 1, a.e. 21, гръб*] Кър[ил] Д. Русовичю, в Албанасе, Гърново¹⁷
[*С почерка на Кирил Русович*] Констант[инопол] Д. К. Русович, написано на 5 октомври 1871. Получих на 30 октомври, дойде отвън... Отговорих на 31 октомври.

Документ 5

1872 февруари 1, Цариград

Писмо от Димитър Кирилов Русович до Кирил Димитров Русович

Сегментиран текст на гръцки език

Κων[σταντινού]πολις 1 Φεβρουαρίου 1872

Φιλοστοργώτατέ μοι πάτερ

εις Άλβανιτοχώροιον

Ἐπιβεβαιῶ τὰς δύο τελευταίας μου γραφᾶς τὴν ἀπὸ τῆς 25 διὰ τῆς Ὁθωμ. Πόστας καὶ τὴν ἀπὸ τῆς 27 παύσαντος μινός Ἴνου[α]ρίου μέσον τοῦ ἐν Ρουχτζουκίον Κυρ. Π. Ζλατόφ, ὧς τὴν περιλαβὴν δὲν ἀμφιβάλλω.

Τὴν γραφὴν σᾶς ἀπὸ τῆς 27 παύσαντος ἔλαβον καὶ τὰ γραφόμενα καλλῶς ἔγνον, τὰς δὲ περικλήστας διὰ τὸν Κ. Στ. Καμπούρωφ καὶ Βασίλ. Στογιάνωφ παρέδωσα, σήμερον δὲ ἐλπίζω νὰ λάβω καὶ τὴν γραφὴν σας μέσον τοῦ Κυρ. Δ. Μήρτζεφ ἀπὸ Ρουχτζούκιον. Ἐνταῦθα σᾶς περικλείω τὴν φατοῦραν τῶν 14 δεμάτων τραγωδέρματα ὑπὸ τὸν Αρ. 1 ἀπὸ γρ. 19,773, $\frac{3}{4}$ εἰς Λ. Οθ. 100, διὸ ἄφου παρατηρήσητε καὶ εὔρητε ὀρθὴν εἰδοποιήσατέ μοι. Σήμερον ἠγώρασα δύο μπάλες κιοσελέ μέτροιον χόνδρος τὰς ὁποίας ἂν προφθάσω θέλω τὰς φωρτώσῃ εἰς τὸ ἀγγλικὸν ἀθμοπλοιον, ἥδι μὴ τότε θὰ μὴνουν δι' αὔριον μὲ τὸ αὐστριακόν.

Ρίζια γένουβας κατὰ τό παρόν δὲν ἔχει, ἀπὸ τὴν περασμένην ἑβδομάδα περιμένεται πλὴν δὲν ἔφθασαν ἀκόμη, εὐρήσκονται εἰς μαγαζία πλὴν τὰ ζητοῦν ἀκριβὰ φρ. 44, ½ καὶ γίνονται καὶ ἔξωδα πολλὰ διὸ τοῦτο δὲν πῆρα.

Τὸ σάββατον τῆ 29 παύσαντος ἐπερήλαβα ἀπὸ Σόφιαν ἀπὸ τὸν Πέτρον ὅστις με ἔσυρεν δύο πόλιτζες ἀπὸ 50 Λίρες ἢ μία, με διορίαν 7 ἡμερῶν καὶ αἱ δύο εἰς διαταγὴν Β. Ζλάτεφ ἢ μία καὶ ἡ ἄλλη εἰς διαταγὴν Χ. Κολιου Σ. Δραγίεφ. Χρήματα θὰ λάβω ἀπὸ τὸν Κύρ. Καμπούροφ ὅστις με ὑποσχέθη νὰ με δώξη καὶ εἰς τὴν διορίαν θέλω τὰς ἐξαργυρώξη. ἐνταῦθα περικλείω μίαν γραφὴν διὰ τὸν πέτρον ἀπὸ Τραπεζοῦντα διὰ τὰ γουνόματα τὰ ὅποια ἔστειλεν διὰ τὸν Κύριον Ἀριστακίξ ἀγὰ Μοχουχογλου, καὶ διὰ τὰ ὅποια ὁ ἐνταῦθα Μαρδιρός Καζιγιάν λέγει ὅτι τὰ γουνόματα ἔρχονται ὀπίσω.

Таῦτα καὶ μένω ὁ εὐπιθέστατος υἱὸς σας

Δ. Κ. Ρούσσοβιτζ

[*Op. I, a.e. 30, л. 2, гръб*] Господ. Кыр. Д. Руссовичю въ Търново, (Албанасе)¹⁸.

[*С почерка на Кирил Русович*] Κω[ν]σταντι[νούπο]λ. Δ. Κ. Ρουσσοβιτζ. Ἐκδοσι τη 1: φευρουα[ρίου] 872. Ελαβα τη 6 φευρου[αρίου] καὶ εἰς σκανταλιον ἀπαντω ἀποκρηση τη 6: φευρου[αρίου] με την πόσταν. ὁ Πετρος μας τα πιγεν. Τον ξανα ἀπαντισи τη 13: φευρου[αρίου].

Εχη καὶ φατουρα. Τον 14: κολ[ε]τ. 1150 κοματ[ια] τραγοδερματα. Καὶ πιστοσα τον Δημητρ. Εἰς Σελιδα 11.

Καὶ δια τα γουναρικα εστειλεν ὁ Πετρος δια 1 ½ Λ. τα στελνουν οπίσου. Εσοθεν γραφι.

Превод на български език

Ца[ри]град, 1 февруари 1872

Мой нежнолюбящи татко

в Арбанаси

Потвърждавам последните си две писма от 25, [изпратено] по Отом[анската] поща, и от 27 на миналия месец януари, [изпратено] чрез намиращия се в Русчук господин П. Златов. За получаването не се съмнявам.

Писмото Ви от 27 миналия [месец] получих и написаното разбрах добре, а пък приложените [писма] за г[осподин] Ст. Камбуров и Васил Стоянов предадох. Днес пък се надявам да получа писмото Ви чрез господин Д. Мирчев от Русчук. Тук Ви прилагам фактурата за 14 денка кози кожи под № 1 за 19773 ³/₄ гр[оша] при курс на от[оманската лира] 100 [гроша]. Затова след като проверите и се убедите, че е вярна, ме информирайте. Днес купих два денка къселе

средно дебело, които, ако успее, ще натоваря на английския параход, а ако не успее, тогава ще останат за утре с австрийския [параход].

Ориз генуезки към настоящия момент няма. Чака се от миналата седмица, но още не е пристигнал. Намира се по магазините, но му искат висока цена – 44 ½ фр[анка], а разходите стават големи и поради това не взех.

В събота, на 29 миналия [месец], получих от София от Петрос, който ми изтегли две полици по 50 лири едната, със срок седем дена и двете, едната на заповед на В. Златев, а другата на заповед на х[аджи] Колю С. Драгиев. Пари ще получа от господин Камбуров, който ми обеща да ми даде, и в срока ще ги осребря. Тук прилагам едно писмо за Петрос от Трапезунд¹⁹ за подплатите от кожа, които изпрати за господин Аристокис ага Мохухоглу и за които намиращият се тук Мардирос Казигиан казва, че подплатите от кожа се връщат обратно.

Това е и оставам най-покорен Ваш син

Д. К. Русович

[*Оп. I, а. е. 30, л. 2, гръб*] Господ. Кър. Д. Руссовичю въ Търново, (Албана-се)²⁰.

[*С почерка на Кирил Русович*] Ко[н]стант[инопо]л, Д. К. Русович.

Написано на 1 февру[ари] [1]872. Получих на 6 февруа[ри] в Скандалион²¹. Изпращам отговор на 6 февру[ари] по пощата. Нашият Петрос ги занесе. Нов отговор на 13 февру[ари].

Има и фактура. 14 колета (денка), 1150 брой[ки] кози кожи и кредитирах Димитр[ис] на страница 11.

И за кожените шуби, [които] изпрати Петрос за 1 ½ л[ири], ги изпращат обратно. Вътре пише.

Документ 6

1873 май 7, Цариград

Писмо от Димитър Кирилов Русович до Кирил Димитров Русович

Сегментиран текст на гръцки език

Κων[σταντινού]πολις 7 Μαΐου 1873

Φιλοστοργώτατέ μοι πάτερ!

εις Ἀλβανιτοχώροτον

Ἀνακαλλῶ τὴν τελευταίαν μου ἀπὸ τῆς 20 παύσαντος μινός Ἀπριλίου, διὰ τὴν περιλαβὴν αὐτῆς δὲν ἀμφιβállω. Ἡ πόστα αὐτὴν τὴν εὐδομάδα δὲν ἤλθεν μέχρι σήμερον. ἤδη ὦν ἄνευ γραφῆς ὑμῶν δὲν ἔχω τί νά σᾶς ἀπαντήσω.

Ὁ Χ Πέτρος Καπόλις προχθές τό Σάββατον ἀνεχώρησε ἀπό ἐνταῦθα, ἀπό τόν ὁποῖον θά σύννάζητε γρ. 169 μέ Λ. 104 ½ κατά τήν πούσουλα ὅπου σᾶς περικλείω, πρὸς αὐτόν, καθὼς καί ἓνα μετζιδιέ ἄσπρον διὰ ἓν Λιμοδέτον μάλινον ὅπου τόν ἔδωσα ἀκόμη ἀπὸ πρῶτα, διὰ τοῦτο σᾶς ἔγραψα τόσες φοραῖς, πλὴν τίποτε δέν μοι εἶπετε.

Διὰ χρήματα ἀπὸ τῆς 15 Μαΐου καί ἐκεῖθεν ἐλπίζω νὰ μου ἐμβάσητε διὰ τό τριανταφυλλόλαδον, διὰ Καζανλίκη σκοπεύω ἀφοῦ ἐξαργυρώσω τό συνάλλαγμα 75 Λιρῶν, διὰ τοῦτο θά σᾶς εἰδοποιήσω, πλὴν ὁ συδυρόδρομος δέν ἀΝοιξεν διὰ Ἀνδριανούπολιν ἀκόμη.

Ὁ Ἀδελφός μου δέν μέ εἰδοποίησε ἀπὸ Πράγα διὰ τὰ χρήματα ὅπου τόν εἶχα ἐμβάση.

Ἀπὸ τόν θεῖον μου ἔλαβον γράμμα ἀπὸ Βουκουρέστειον τὴν περασμένην ἑβδομάδα.

Таῦτα καί μένω ὁ εὐπιθέστατος υἱός σας

Δ. Κ. Ρούσσοβιτς

Υ. Ρ. Τῷ Χ Πέτρῳ ἄντι πούσουλα τῷ ἕκαμα γράμμα τό ὁποῖον καί ἐσωκλείω ἐνταῦτα

ὁ ἴδιος

[*Op. I, a.e. 22, л. 5*] Г-ну Кир. Д. Русовичю въ Търново²².

[*С почерка на Кирил Русович*] Κωνσταντ[ινούπο]λ. Δ. Κ. Ρούσσοβιτς. Ἐκδοσις τι 7: Μαΐου. 1873. Ἔλαβα τι 13 Μαΐου. ἀποκρισις τη 13 Μαΐου με τον ρουσσο τω στελνου στην Ποστά. εσοκλιω καί δια τον ήκον τον Μαρκου Σηγγερ Γραμα.

ἀπὸ τον Χ Π. Κακπολι να σηναξω Γρ. 169.

καί δια το λιμοδέτο 1 : 20 γρ.

20: 20

189: 20

Превод на български език

Ца[ри]град 7 май 1873

Мой нежнолюбящи татко,

в Арбанаси

Позовавам се на последното си [писмо] от 20-ти миналия месец, за получаването на което не се съмнявам.

Пощата тази седмица не дойде до днес. Без писмо от Вас нямам какво да ви отговоря.

Х[аджи] Петрос Каполис завчера, в събота, тръгна от тук. От него ще съберете 169 гр[оша] при стойност на [една] лира 104 ½ [гроша] според бележката, която Ви прилагам за него, както и едно бяло [сребърно] меджидие за едно

вълнено либаде²³, което дадох още отначало. За това Ви писах толкова пъти, но нищо не ми казахте.

Относно парите от 15 май оттам се надявам да ми изпратите за розовото масло. За Казанлък възнамерявам [да замина], след като осребря полицата за 75 лири. За това ще Ви информирам, но железницата за Одрин още не е отворена.

Брат ми не ме информира от Прага за парите, които му бях изпратил.

Миналата седмица получих от чичо ми писмо от Букурещ.

Това е и оставам най-покорен Ваш син

Д. К. Русович

У. Р. На х[аджи] Петрос вместо бележка му написах писмо, което прилагам тук.

същият

[*Op. I, a.e. 22, л. 5*] Г-ну Кир. Д. Русовичю въ Търново²⁴.

[*С почерка на Кирил Русович*] Константин[инопо]л, Д. К. Русович. Написано на 7 май 1873. Получих на 13 май. Отговор на 13 май с Русо²⁵ го изпращам в пощата. Прилагам и за дома [на] Марку Сингер. писмо.

От х[аджи] П. Капкполис да събера гр[оша] 169.

И за либадето 1 [един брой] 20 гр[оша] 20, 20

189, 20

Непубликувани документи

Държавен архив – В. Търново, Фонд 963К, опис 1, а.е. 12, 21, 22 (л. 1, 3, 5), 30 (л. 1).

БЕЛЕЖКИ

¹ Вид голяма торба с две дръжки.

² Къселе или къселе – гъон (тур).

³ Става дума за календари с пророчества.

⁴ Печат, който удостоверява, че книгата е проверена от патриаршеската цензура.

⁵ Този текст е написан на кирилица.

⁶ Пристанище. Вероятно в случая има значение на пристанищна такса.

⁷ Този текст е написан на кирилица.

⁸ Този текст е написан на кирилица.

⁹ Вид голяма торба с две дръжки.

¹⁰ Този текст е написан на кирилица.

¹¹ Вероятно се има предвид някой от представителите на търговската фамилия Тъпчилешови.

¹² Този текст е написан на кирилица.

¹³ В текста е изписано: ἔρμενος.

- ¹⁴ Къоселе или кюселе – гъон (тур).
- ¹⁵ Прехвърляне (тур.)
- ¹⁶ Вероятно става дума за свищовския търговец Димитър Крестич. От други документи на фонд 963К става ясно, че той е съпруг на една от дъщерите на Кирил Русович. В случая думата ненко (ненко Димитраки) не е съществително собствено име, а с вероятно значение на батко (батко Димитраки).
- ¹⁷ Този текст е написан на кирилица.
- ¹⁸ Този текст е написан на кирилица.
- ¹⁹ Трабзон.
- ²⁰ Този текст е написан на кирилица.
- ²¹ Вероятно става дума за селището Скандалион, което се намира на о-в Лимнос.
- ²² Този текст е написан на кирилица.
- ²³ Вид дреха.
- ²⁴ Този текст е написан на кирилица.
- ²⁵ Русо е един от синовете на Кирил Русович.

ЛИТЕРАТУРА

Атанасова 2009: С. Атанасова. Дейността на търговска къща „Хаджи Кирил Димитров Русович и дружие“ – село Арбанаси, Търновско, от втората половина на XIX в. – В: Архив за поселищни проучвания, кн. 1 – 2, XIII г. (2009), 82 – 88.

Костов 1959: Д. Костов. Арбанаси. С., 1959.

Папазов 1937: Д. Папазов. Село Арбанаси, лични спомени и събрани данни. – В: Сборник на БАН, кн. XXXI, 1937, 1 – 92.

Русев 1996: И. Русев. Фирми и манифактури в Сливенско-Котленския район през Възраждането. В. Търново, 1996.

DIMITAR K. RUSSOVICH LETTERS TO HIS FATHER –
THE CONTRACTOR KIRIL D. RUSSOVICH FROM ARBANASSI

Vesselin Goranchev

(Abstract)

This article focuses generally on the economic development of the village of Arbanassi, Veliko Tarnovo, and in particular on one of the main components of the economic activity of its inhabitants – trade. In this context it presents some unpublished historical sources. These are six letters from Dimitar Kirilov Russovich to his father, Kiril Dimitrov Russovich, an entrepreneur from Arbanassi, kept in 963K Fund of the Archives State Agency – Veliko Tarnovo.

These documents date back to the third quarter of the 19th century and are written in Greek. The paper presents both the truncated versions of the originals and their translation into Bulgarian. The letters contain information about the economic life at that time, and the business of the Russoviches family, and in particular that of Kiril Russovich. The letters disclose the names of his trading partners, objects of trade, transportation means for the goods, their prices, the value of the Ottoman lira, etc.

„СТРАСТИТЕ ХРИСТОВИ“ В СТЬКЛЕНИЦИ

Пламен Събев

През втората половина на X век в Константинопол, конкретно в църквата „Св. Богородица Фарос“ („Θεοτόκος τοῦ Φάρου“) се пазели множество реликви от Страстите Христови. Става дума за част от Светия кръст на Голгота, Светия Мандалион (тържествено донесен конкретно през 944 г.), сандалите на Христос, Светия Керамидион, също и оригиналното писмо на Христос до Абгар V, цар на Едеса (Jenkins – Mango, 1955 – 1956, 124). До края на XII век според сведенията на скевофилакса Николай Месарит (Каждан 1969, 96) съкровищницата на храма нараства с донасянето на още реликви, пряко свързани със събитията от Страстната седмица: трънения венец, Светия граал от Тайната вечеря, копие и тръстикова пръчка (Събев 2010, 74), Христовите дрехи от последните дни, лилаво-червената мантия от „Поруганието“, както и фрагмент от надгробния камък в Йерусалим (Klein 2006, 81).

В действителност във Византия след иконоборческия период паралелно с мистицизма в литургиката се развива идеята за сакрално умозримо съпреживяване на реалните Христови страдания. Събирането на оръдията на Жертвеността в една от най-красивите и изящни в архитектурно отношение църкви на Константинопол би трябвало да се свързва не само с поредицата от стратегическо-политически постановки на императорите, но също така и с желанията на най-висшите църковни предстоятели да превърнат мястото (близо до двореца) в духовен топос и едновременно като всеобщо осезаемо място за преклонение и намиране на средства за очистване от грехове. Практически всяка християнска столица на различните народи води борба за привличане на вниманието на поклонници, това е характерно за големи духовни центрове като Солун, Никея, Трапезунд (Godefridus 1995, 248; Bakalova 2007, 75). Аналогични са примерите и на българските царе спрямо Търновград, доказателство за това са донесените мощи на светци, чудотворци и лечители (Бакалова 2009, 241). Паралелно с изграждането (или обновяването) на храмове местните занаятчии и творци на изящните изкуства пристъпват към създаването на различни типове копия на реликви, икони, ампули, изобщо предмети с апотропейна функция. За много от тях е писано подробно и задълбочено (например: Mergiali-Sahas 2001, 41 – 60; Klein 2004, 283 – 314; Nickell 2007, 17), анализирани и систематизирани са видовете средновековни изделия от метал, от дърво, камък, украсени с клетъчен емайл или инкрустации.

Паралелно с моите професионални ангажименти в Регионален исторически музей – Велико Търново през последните години проведох няколко мащабни проучвания в църкви и манастири (не само на територията на днешна Търновска митрополия) и попаднах на няколко образци, част от поклонническите наследства (донесени от Светите Земи и от Русия), които не са популяризирани и подробно изследвани в българските научни среди. Става въпрос за т. нар. „*Страсти Христови*“ в стъкленици. Фактически те представляват далечни реплики (интерпретирани модели) на съкровищницата от църквата „Св. Богородица Фарос“ в Константинопол. Разбира се, в контекста на множество интернет сайтове с каталози, музеи с различни периодични издания, институти и университети с техните специални проучвания съвременният изкуствовед може да достигне до разнообразна информация относно тези реликви. Но въпреки това остават нерешени редица въпроси около специфичните късни реплики, сглобявани по особено прецизен и сръчен начин, допълнително украсявани и носещи полъха на древния византийски мистицизъм.

Дълго време се опитвам да отгадая дали действително има вложен символичен смисъл във формите на тези привидни стъклени тела, съхраняващи в себе си тайните на Страстната седмица, или това е част от популярна и доходоносна дейност, паралелно тиражирана с производството на стъклени изделия? Поглеждайки в миналото и сравнявайки множеството достигнали до нас йерусалимски, щампи или карти на храма Господен в Йерусалим, считам, че съществува известна асоциативно-символична връзка, която обаче с течение на годините се трансформира в комерсиализъм. Познавайки символизма и кодификацията във византийското изкуство, мога да кажа, че случващите се събития на Божи гроб и техните илюстративни вариации в икони, илюстрирани платнища, пластики винаги подсказват за своеобразен аксонометричен разрез на самия храм. Условното илюстриране на Гроба Господен се съотнася към мястото, където фактически е било Изкачването на кръста, Разпятието, Снемането и Оплакването на самото тяло Господне. В основата на стъклените форми се побира онова, което поклонниците съпреживяват със сърцето си и виждат с очите си на Страстната седмица и Великден. Съответно гърлото на бутилките (вариации с височина, ширина, покриване) символизира купола на храма и подсказва за връзката между небето и земята в есхатологичен аспект.

Към множеството реликви, описани и пропътували дълги пътища, се добавя историята за Трънения венец, широко популярен и повтарян като атрибут в късните стъкленици. След 1238 год., по време на IV кръстоносен поход, Луи IX, крал на франките, купува от император Балдуин II въпросната велика реликва, на която се покланяли византийците в „Св. Богородица Фарос“. По този повод изгражда параклис в „Парижката Св. Богородица“ (Notre Dame de Paris). Скоро след това отчупва парчета от трънения венец (отделя някои от бодлите, съобразно хрониките) за подаръци на редица латински дипломати. По-късно в съкровищницата на император Карл V (1519 – 1556 г.) се вижда, че реликварият (Ил. 1.), макар и в редуциран вариант на трънения венец, е поставен в стъклен

бокс и обкован от злато – прототип на въпросните стъкленици, за които става дума в настоящото изследване (Cherry 2010, 4; Loverance 2007, 206).

В тези символични асоциации по-късно прозират и чисто механичните и сувенирни трансформации, но все пак нека не се забравя, че прототипите пролизат от миналото, където мистицизмът и вярата в апотропейните функции на подобни сакрални предмети е вездесъща и максимално ефективна. Повече от сигурно е, че съществуват реликви (дори чудотворни и изцелителни), които впоследствие в унисон с развитието на технологиите в стъклопроизводството биват запечатвани и съхранявани за всеобщо поклонение. В Западна Европа има регистрирани множество колекции с различни по произход стъкленици с религиозни или индустриално-наративни сюжети. Примери за подобно естетизиране и деконструиране на оригиналните форми има в почти всяка емблематична катедрала на Германия (Loverance 2007, 208; Alvey 2015), Австро-Унгария, Англия и Франция. Често се срещат в музеи, галерии, съкровищници на големи духовни католически и православни центрове, най-вече в Русия (Образцова 2009, 3). Специално в Австро-Унгария се появяват знаменити колекционери и изследователи, които демонстрират своите откупки чрез отпечатани каталози и изложби. Например австриецът Петер Хубер представя днес в свой каталог изключително разнообразие от стъкленици, като най-ранно датирани те са от XVII, а най-късните от началото на XX век (Fitz 1997, 221). Неговите интереси са съсредоточени към всякакъв вид старинни стъклени изящни творби, които илюстрират сцени на добив на подземни богатства. Събраните стъкленици са от всички краища на Централна Европа, където е било развито минното дело. В сайта, посветен на неговите ценности, се използва терминът *Geduldflaschen*, което се превежда от немски като *изработените с търпение стъкленици* (Huber 2014).

В Британското кралство също се срещат интересни сбирки, наречени общо *Passions in the bottles* (с подкатегории *Crosses and Crucifix Bottles*). Сред множеството ателиета и работилници е известно името на един прочул се майстор през втората половина на XIX век – Джон Бендер. Той създава своя фирма със специална марка, придружена с надписи: “*Jesus Our Saviour [sic] May 2th [sic] 1894 Made by John S. Bender, Lebanon*“ (Jones 2012, 1).

В много от примерите на църковни съкровищници, например в историческия град Дубровник, могат да се видят кости на светци, парчета от платницето, с което са погребани, оръдия на мъчения, дори памучета, напоени с чудотворни елеи или мъченическа кръв. Все пак традицията в това отношение през късния XVII век продължава, като най-значителният център си остава Йерусалим. Практически най-старите стъклени боксове, тип бутилки (с добавка на твърденията, че в тях се съхраняват фрагменти от Страстите Христови – пирони, парчета от плащаницата), са отлети през втората половина на XVI век (Snoek 1995, 25). По-късно, през XVIII и особено XIX век, се засилва интересът

към всякакъв вид религиозни артефакти и тъкмо това е времето, когато реликвите масово се копират, превръщайки се в поклоннически сувенири.

Създават се ателиета, в които практически се отличават високо школовани художници, специализирали се в т. нар. на руски „диговинках“ стил. Тяхната сръчност се състои в изрязването и сглобяването на атрибути, като идеята е да се поберат цели евангелски теми и сюжети. Характерното за този вид приложно изкуство е впускането на сегментите от предварително замислената композиция през тесния отвор на стъклените и процесът на сглобяване или прикачване на всеки един детайл с помощта на пинсети или други причудливо изготвени инструменти. При това през XIX век в ателиетата се подготвят всякакви модели (за различни поводи и празници), а също така се отливат стъклени форми и се рисуват образи. Цялостният процес протича рационално организиран, като бавно се достига до продукти, които в крайна сметка са многократно по-евтини и общодостъпни в сравнение с миналото.

В редицата примери от XVIII и първата половина на XIX век се виждат дървени елементи, които несъмнено са издялани от човешка ръка, а в добавка се прикачват обяснителни надписи. Един от най-разнообразните и полезни сайтове, в който общодостъпно могат да се разглеждат и анализират стъкленици със Страстите Христови, се нарича Folk Art in Bottles (Jones 2012). Преди да навляза в сферата на българските културни ценности, репликиращи подобни традиции, ще обърна внимание на няколко по-ранни образци от въпросния сайт, за да създам подходяща база за сравнения. В Стъкленница №2 от каталога (Jones 2012, 1), в арковидна форма, са сглобени следните елементи: дървен кръст, разграфен с редуващи се жълти и тъмносини полета, допълнително вставена напречна дъсчица в горната част. Задължително присъстват двата атрибута от Разпятието – копие и тръст. В центъра се вижда прикачено бяло хартиено цвете, а встрани са кръстосани две стълби. Прикрепени са чук и клещи, както и западен модел на Граала Господен. В основата на цялата оживена Голгота има връзан надпис 1897 г.

В друга стъкленница (№21 от каталога) формата е нестандартна, с образувани допълнително в ъглите четири стени (получава се в крайна степен осемстенен правоъгълен корпус, издължен отгоре и преливащ в отвор) (Jones 2012, 2). Любопитното в случая е това, че заклинената тапа в отвора играе ролята на заключващ механизъм, нещо като покрив на църквата със заоблен край (напомнящ на купол). В централната част отново имаме сглобен кръст с напречни дъски за надписа ИНЦЙ (Иисус Назорей, Цар Иудейски, Йоан 19: 19), с място за поставяне на нозете. Виждат се дребни детайли като Трънения венец, чук и клещи, три броя гвоздеи (наблюдава се идеята за придържане към западната традиция, при която вместо четири пилона, забити поотделно за ръцете и нозете Христови, се поставят само три). Високо издигнати и допрени до рамената на кръста са копието и тръстът. В подножието е поставена имитация на алабастрен съд, в който се е съхранявало мирото за помазване тялото на Христос, а

от другата страна – зарче, символ на *хвърления жребий* за разделяне дрехата на Спасителя (Йоан 19: 23–24).

Интерес представлява Стъкленница №27, произхождаща от неизвестно ателие, работещо на Балканите (Jones 2012, 4). Тя е по-нестандартно оборудвана в сравнение с останалите разглеждани образци, поради тази причина приемам за анализ нейното съдържание. В основата на стъкления корпус прилежно е подлепен терен от смляна трева, пръст и ситни камъчета. В центъра е забит и изправен кръстът на Голгота, а върху него е изписана фигурката на Иисус Христос (със златен ореол), а от двете страни под кръста са изрязани от дървени плоскости и изписани Св. Богородица (в син мафорий) и св. Йоан Богослов. Неочаквано обаче, освен тези традиционни персонажи, се появява пред кръста постамент с поставен на него запален (имитативно) фенер, а най-отгоре – петел. В действителност става дума за „Отричанията на св. ап. Петър“. Идеята на майстора не свършва дотук – сякаш се опитал да съчетае един цялостен разказ, преплитащ в себе си древни текстове и предания. В подножието на кръста зад св. Йоан Богослов и тръстиквата пръчка, напоена гъба с *ускус*, се вижда имитативен модел на издялана греда, в основата с череп. Това е свързано с преданието за Чудното дърво, разделено на три части още от времето на Адам. На срещуположната страна (откъм гърба на Божията майка) се вижда каменна пещ заедно с чук, навярно този сюжет се отнася към друго популярно през Средновековието предание за изковаването на гвоздеите. Погледната в своята цялост, тази иконография, събрана в стъклената маса, изглежда сложна и съчетаваща различни текстове и предания в едно цяло. Дори и свитъкът с надписа в най-високата част на кръста е преформен като юдейска тора.

Следващият пример е Стъкленница №30. Тя е условно наречена *Bendercross* (Jones 2012, 5). Тук се наблюдава различна композиция, разделена на две нива. В горната част, там, където стъклената бутилка се извива в арковиден покров, се помества под формата на дървени сглобки Разпятие Христово, съчетано с разпъването на кръстове на двамата разбойници. Прибавени към пейзажа са и останалите емблематични атрибути – клещи, копие и тръст, увиснала отдясно чашата на горчивите страдания (асоциация с Граала на Тайната вечеря), една стълба за изкачване и най-вече – полузапазената колона от Бичуване Христово. Под това наративно пресъздаване на събитията от Разпети петък се простира друга композиция – Гробницата (под формата на тристепенна постройка, надписи на три реда) и две издялани фигурки на войници с копия в ръце.

Представям, в контекста на множеството религиозни сюжети, образец №31 (Jones 2012, 5). Тук става дума за друг стил на изработка на дървените сегменти. Всяка една частица предварително е била добре декорирана (чрез техниката пирогRAFия), резбована и оцветена, а след това сглобена във вътрешността на стъклената бутилка. Като иконография не може да се обобщи, че представеното е уникално – следва се традиционната схема на илюстрация на Христовото Разпятие в добавка с останалите двама разбойници, фигурките на

главните персонажи са изключително стилизирани, но за сметка на това старателно украсени по периферията. Надписи видимо не се виждат.

Не по-малко интересна е дървената конструкция в стъклената, произхождаща от църква в Чехия, каталожен № 33 (Jones 2012, 5). Тя практически е също така сглобена по особено прецизен начин. Прекарани са всякакъв тип елементи, които на пръв поглед изглеждат обемни и не могат да се поберат през тясното гърло на стъкленото тяло. Освен това тук иконографията е по-различна в сравнение с останалите разгледани образци. В централната част като умален модел на олтар е представена иконата на Света Богородица Умиление с притиснала в себе си младенца Христос. Високо в двата ъгъла се виждат ангелчета, симетрично държащи венци, а в подножието им – също ангели с крила и семпло украсена рамка. Пред самата икона се виждат от двете страни релефи на саксии с цветя, а в средата, поставени на маса, са изобразени евангелие и антиминос. Самият олтар е маркиран като гробно място, с яркочервен кръст, а встрани със свещници. Върху обратната страна на иконата има надпис на чешки език с година 1883.

Съществена част от достиженията в областта на това изкуство представлява предварителната подготовка. Въз основа на някои проучвания предлагам в резюмирана форма опис на инструментариума, чрез който старите майстори удобно и практично боравят с крехките и дребни материали.

Първият инструмент е за нанасяне на лепило (клей)

Любопитно е да се отбележи, че в съветите на майсторите от края на XIX и началото на XX век се включва използването на спици от колело или от носещата конструкция на стар и неизползваем чадър. В края на металната спица се прикрепя тънка лъжичка за внасяне и разливане на лепилото на точните места.

Втори по значимост е инструментът за пристягане на детайлите

Често пъти в стъклените се използват твърди основи, за да не се наруши балансът на евангелската композиция. С помощта на този втори инструмент се изпълняват основни задачи като вертикални скрепвания, изправяния и пристягания към основата, различни типове сглобки. Отново става дума за спица, леко заострена в единия край, а в другия се прикрепва гумено парче, завършващо с два пробити отвора. През спицата се промушват двата края на здрав конец (или тънка корда), които се показват през отворите на гумата и удобно се превръщат в своеобразно ласо, с което се пристягат елементите вътре в стъклената.

Основен инструмент за срезове на дървени или картонени елементи в стъклениците

Излишните нитове и парчета често се налага да се отстраняват вътре в корпуса. Колкото и странно да звучи, на върха на спицата се прикрепя специално подгънато бръснарско ножче или подобен силно заострен метален нож. Срезовете се изпълняват логично след пресъхване на лепилото.

Видове дълги пинсети

Най-използваните инструменти са пинсетите. Те се приготвят отново от спици или рамки на чадър, като за различните цели се подгъват нестандартно: със захватни (назъбени) щипки, с кукички или дори като семпло подострени типове шила. Практически, тъй като нямам достъп до инструментариум от XVIII – XIX век, използвам каталозите и наричаниците от руски сайтове, които, макар и адаптирани към съвременните условия и възможности, следват стари традиционни техники и технологии. В този смисъл този тип изкуство действително може да се определи като традиционно съобразно сръчността и художествените вкусове на различните ателиета.

Необходимо е да обърна внимание на стъклениците със Страстите Христови, попадащи в региона на Велико Търново и Еленския балкан. Много трудно може да се обясни липсата на данни за подобен тип подаръци от Светите земи съобразно запазените разкази на хаджии. Що се отнася до йерусалимиите и иконите, те действително са включени в похвалните слова на поклонниците, дадени са на места данни за стойността на различни изделия от XVIII и XIX век, но твърде малко се говори за производството на стъкленици с копия на реликвите от Божи гроб или от Константинопол. Макар и по-рядко, все пак те са дарявани в църквите на територията на Търновската митрополия. Например в храма „Въведение Богородично“ на село Илаков рът, Еленско, е запазен един образец, донесен вероятно след 1908 г., период, когато сградата е издигната и новоосветена. В този стъклен корпус (чиято височина е 43 см.) се виждат прилежно сглобени множество елементи, създаващи илюзията за препълненост и сложни форми. Откроява се централната част с кръста от „Разпятие Христово“, чук и клещи, прикачени върху самите рамена на напречната греда (Ил. 4.). Надпис на картон, окачен високо на кръста, традиционно декларира, че става въпрос за ИНЦІ. Самият централен кръст също е интересно сглобен, тъй като в основата се виждат разделени в диаметрални посоки седем дървени стрелки, побиращи в краищата различните сакрални атрибути от Страстната седмица. Отново в аналогичен пример със Страстната бутилка №27 (Балканско ателие) и тук се вижда постамент с вграден фенер, а най-отгоре – петел. Основата на този постамент обаче е разширена, а в подножието са прилепени три броя зарчета, също така напомнящи на богомолците за хвърления жребий при разделяне

на дрехата. Така всред множеството дървени модели на копие, тръст, съдове, пирони, свещници (асоциация към Гроба Господен в Йерусалим и свещения огън) се откроява и още нещо – парче ръчнотъкано платно (приличащо на канава или зебло), навито на руло и подпъхнато между кръста и останалите артефакти. Несъмнено става дума за платно, аналогично на повивките за погребението на Христос. При по-внимателен оглед дори се разкрива, че всъщност в повивките се крие дървена и добре полирана фигурка на мъртвия Иисус Христос. Остава открит въпросът дали тези парчета са напоявани с видове благословени масла, или тъмните петна се дължат на някакъв тип загниване и деструкция на вплетените влакна.

Във фондовете на Регионален исторически музей – Велико Търново също се пази една стъкленница с „Разпятие Христово“ (Ил. 2.). Размерите са сходни с тези на останалите гореописани примери: 54 см височина и диаметър 18 см. Представени са две основни сцени: „Разпятие Христово“ и „Възкресение Христово“. Вътрешността е прецизно оформена като модел на Йерусалимския храм с кувуклията. В централна част на фона на зелен кръст е представено „Разпятие Христово“, редуцирано само с фигурите на св. Йоан Богослов и Св. Богородица (Ил. 3.). Цялостното пространство около въпросната главна тема е запълнено с всевъзможни атрибути: два свещника с миниатюрни свещички върху тях симетрично фланкират мястото за поклонение. Срещу тях, издигнати на пиедестал, се открояват три зарчета, чрез които е разиграна дрехата на Христос на Голгота от войниците. Макар и хиперболизирано (в сравнение с останалите фигурки на фона на целия пейзаж), оформен от дървени разноцветни парчета е и ножът на св. апостол Петър, с който е отрязано ухото на Малх по време на залавянето в Гетсиманската градина. По острието, смразяващо и страховито, личат следи от струйки засъхнала кръв. Поклонникът, продължавайки да се вира в препълнената с копия на реликви стъкленница, може да открие още редица разнообразни атрибути на Страстите Христови. Отново на миниатюрен пиедестал се вижда затворено Евангелие с имитация на инкрустации по обкова. Встрани от централния кръст високо издигнати са копието и тръстиковата пръчка, елементи, които са задължителни и в останалите образци на този вид изкуство. В непосредствена близост до фигурата на Божията майка се разкрива друго легендарно средство, участващо във Великата жертва – секирата, отсичаща райското дърво (наречено още *Адамово дърво* в апокрифната литература), от което всъщност бил издялан Христовият кръст. В евангелски контекст това би трябвало да се възприема метафорично и като средство за очистване по време на Второто пришествие съгласно думите на св. Йоан Предтеча: *...и секирата лежи вече при корена на дърветата; затова всяко дърво, което не дава добър плод, бива отсичано и хвърляно в огън* (Матей 3:10). Освен чука, клещите, гвоздеите, наковалнята и стълбата особен интерес представлява включеният трион, прилежно оцветен и декоративно разнообразен с виещ се по металната част растителен орнамент. Авторът на „Христовите страсти“ в стъкленницата дотолкова подробно и детайлно се увлякъл в изработката на всеки един де-

тайл, че дори основата е постлал с вълна, имитираща терен, а самите реликви е подредил в хронологичен порядък, създаващ илюзията за пълнота и изключителна задълбоченост относно новозаветната история. Фактически при всяко завъртане на стъкленницата се открива нова гледна точка и се попада на нови принадлежности. При завъртане на 180 градуса от първоначално фиксираната сцена „Разпятие Христово“ се разкрива друга композиция – „Възкресение Христово“. Познатата от западното изкуство триумфираща поза на току-що излезлия от гроба Иисус Христос, обградена от двама коленичили ангели, е използвана и в стъкленницата, обект на настоящото изследване. Изглежда, че това не са рисувани на ръка образи, а предварително шамповани (вероятно изрязани от списание) и впоследствие прилепени към точно изрязани дървени панели.

Виждат се също така множество хартиени цветя, висящи кандила, блестящи елементи, все напомнящи за Божи гроб и Възкресение Христово. Нека не забравяме все пак, че в късния период на XIX и началото на XX век отпада подходът към самостоятелно изписване на икони, а се достига до шампи, печатни издания и гравюри, които практически заместват бавния и прецизен труд на иконописеца. В случая голямото изкуство се състои не само в събирането на всички детайли, а по-скоро в тяхното сглобяване във вътрешността на стъкления корпус, през тясното гърло, само с помощта на пинсети. Умелото боравене с парчета плат, вълна, дървени плоскости, перлени топчета, надписи, без да се наруши балансът и композиционното единство, реално погледнато, не може да се формулира само като занаятчийство, в това изкуство се изисква търпеливост, естетически усет и баланс на действията. Струва ми се, че макар и за късните периоди на интерпретации в този вид реликварни съдове е вложено не само старание, но и мистицизъм, дори ако пожелаем (в литературно-емоционален аспект) – запечатана е вярата в жертвеността и доброто. Тези, които са поклонници, определено купуват стъкленници не само с идеята за сувенир, а по аналогичен начин, така както в миналото се е процедирало, чрез това се принася благоденствие, освещаване на дома и семейството, предпазване от зли сили, изобщо – превръща се в сакрален предмет по подобие на йерусалимските, иконите и кръстовете.

Не на последно място бих искал да обърна внимание на датировката на самата творба. При внимателен оглед се вижда, че върху едно от копията при сцената „Възкресение Христово“ има надпис: Е. С. Ц. и годината 1916. Вероятно става дума за инициали на притежателя на стъкленницата, поръчал да се изпише и годината, в която е донесена тази ценност. За съжаление в документацията на РИМ – Велико Търново не фигурира конкретна информация за това, от кого е дарението, кой е истинският притежател, дори откъде е донесено. Това затруднява по-нататъшните проучвания, но в контекста на съвременната проблематика остава възможността да се акцентира на историята на тези интересни в технологичен аспект творби, създадени в периода на Късното възраждане, да се разшири кръгзорът за тяхното идейно и религиозно значение.

ЛИТЕРАТУРА

- Бакалова 2009:** Е. Бакалова. Общество и изкуство в България през XIII век. – В: Zbornik radova Vizantolojskog instituta, Beograd, XLVI, 2009, 239 – 264.
- Каждан 1969:** А. Каждан. П. Никифор Хрисоверг и Николай Месарит: опыт сравнительной характеристики. – Византийский временник. Москва, Т. XXX, 1969, 94 – 112.
- Събев 2010:** П. Събев. Цикълът „Страдания Христови“ в две възрожденски икони от Великотърновския исторически музей. – Слово и образ, 2, 2010, 72 – 86.
- Bakalova 2007:** E. Bakalova. La vénération des reliques dans le Sud-Est européen. – Ethnologie française (Jean Cuisenier. Itinéraire d'un chercheur et questions pour l'ethnologie), 2007, Hors-serie, 73 – 82.
- Cherry 2010:** J. Cherry. The Holy Thorn Reliquary, The British Museum Press, 2010.
- Dillenberger 2010:** J. Dillenberger. Images and relics: theological perceptions and visual images in sixteenth-century Europe, Oxford University Press, 2010.
- Fitz 1997:** O. Fitz. Bergmännische Geduldfaschen. Mining Bottles (Горнорабочные „бутылки терпения“). – In: Berichte der Geologischen Bundesanstalt, Das kulturelle Erbe in den Montan- und Geowissenschaften: Internationales Symposium, 18 – 20 September, 1995, Leo Band 41, Wien, 1997.
- Godefridus 1995:** S. Godefridus. Medieval Piety from Relics to the Eucharist, Leiden: E.J. Brill, 1995.
- Jenkins – Mango 1955 – 1956:** R. J. H. Jenkins – C. Mango. The Date and Significance of the Tenth Homily of Photius. – In: Dumbarton Oaks Papers, 9–10, 1955 – 1956, 123 – 140.
- Klein 2004:** H. A. Klein. Eastern Objects and Western Desires: Relics and Reliquaries between Byzantium and the West. – In: Dumbarton Oaks Papers, Vol. 58, 2004, 283 – 314.
- Klein 2006:** H. Klein. Sacred Relics and Imperial Ceremonies at the Great Palace of Constantinople. – In: Visualisierungen von Herrschaft Frühmittelalterliche Residenzen Gestalt und Zeremoniell. BYZAS, 5, 2006, 79 – 99.
- Loverance 2007:** R. Loverance. Christian art. Harvard University Press, 2007.
- Mergiali-Sahas 2001:** S. Mergiali-Sahas. Byzantine Emperors and Holy Relics. Use and Misuse of Sanctity and „authorit“. – In: JOB, 31, 2001, 41 – 60.
- Nickell 2007:** J. Nickell. Relics of the Christ. Lexington: University Press of Kentucky, 2007.
- Snoek 1995:** G. Snoek. Medieval Piety from Relics to the Eucharist, Leiden: E.J. Brill, 1995.

Интернет източници

- Jones 2012:** S. Jones. Crosses and Crucifix Bottles. <http://www.sdjones.net/FolkArt/bender.html> (снета информация на 09.03.2015 г.)
- Мемориална квартира С. В. Образцова 2009:** Мемориална квартира С. В. Образцова. Рассказы о посещении интересных мест и событий. <http://www.osd.ru/txtinf.asp?tx=2615> (изтеглена информация на 06.07.2015 г.)
- Alvey 2015:** G. Alvey. <http://www.folkartinbottles.com/gallery-religious> (изтеглена информация на 06.07.2015 г.)
- Huber 2014:** P. Huber. Bemerkungen über Bergbauflaschen. <http://www.mineral.at/flaschen.htm> (изтеглена информация на 02.05.2015 г.)

“THE PASSIONS OF CHRIST” IN GLASS CONTAINERS

Plamen Subev

(Abstract)

The subject of this study is a special kind of souvenirs – the Passions of Christ, presented in special glass containers (bottles). Upon comparison with similar examples from Western Europe, the periods when the souvenirs, originating from this region, were produced could be identified.

The interior of the glass container from the museum in Veliko Tarnovo is curved perfectly in the shape of the Temple in Jerusalem. The Crucifixion, reduced to the figures of St. John the Baptist and the Holy Virgin, is presented in the central part with a green cross in the background. The whole space around the central figure is filled with all kinds of articles like two candle holders with miniature candles. Against them, onto a pedestal there are three dice that were cast for the robe of Christ by the Roman soldiers. Slightly hyperbolized (compared to the rest of the figures) is the knife of Peter, with which he cut the ear of Malchus in the Gethsemane Garden. At a closer glance, the glass container is showered with copies of the Instruments of the Passion. Again, on a miniature pedestal, there is a closed Gospel, with inlaid covers. The lance and the reed, obligatory elements in the other examples of this kind of art, are placed on either side of the central cross. Next to the Holy Virgin there is another instrument – the axe used to cut the Eden tree (a.k.a. Adam’s tree in the apocryphal literature) to make the cross for the Crucifixion. Besides the hammer, the pliers, the nails, the anvil, and the ladder – of an essential interest is the saw; neatly painted and decorated with a creeping floral element on the metal part of it.

It has been evidenced that these copies of *Arma Christi* were widely spread, both in Western Europe and on the Balkans. They were used in churches, monasteries and the private homes of laymen in the 18th and 19th c.

АНГЛИЙСКАТА ДИПЛОМАЦИЯ В БЪЛГАРИЯ ПРИ УПРАВЛЕНИЕТО НА СТЕФАН СТАМБОЛОВ (1887 – 1894)

Емил Врежаков

Блестящ революционер, политик и държавник, Стефан Стамболов остава своя неповторим почерк върху формирането и укрепването на българската държавност. След Освобождението на България от османска власт Стефан Стамболов е сред най-активните привърженици на Либералната партия. Избран е като депутат в Първото (1879) и Второто (1880 – 1881) велики народни събрания. Председателства Четвъртото обикновено народно събрание от 1884 г. до 1886 г. Той е един от най-решителните защитници на Съединението на Княжество България с Източна Румелия, като оказва значим натиск върху княз Александър I Батенберг за легитимирането на този мащабен и значим политически акт. Макар да влиза в известни разногласия с княза, той добре осъзнава реалната опасност за бъдещето на младата българска държава, в случай че монархът бъде детрониран. Именно на тази трезва преценка се дължи неговата главна роля като вдъхновител на контрапреврата, целящ да върне княз Александър Батенберг на българския престол. След неуспеха на контрапреврата Стефан Стамболов е назначен за регент заедно с Петко Каравелов и Сава Муткуров. Той има централна роля в избора на новия български монарх. След издигането на Фердинанд Кобургготски за български княз Стефан Стамболов застава начело на държавата и оглавява правителството на създадената от него Народнолиберална партия (Биман 1896, 30 – 112).

Възможностите за намеса във вътрешните работи на Българското княжество, които дава Берлинският договор на Великите сили, принуждават Стефан Стамболов да наложи с твърда ръка своя политически режим. По същество крайните методи на Стамболовото управление са предизвикани от обстоятелствата и в крайна сметка са едно доказано необходимо историческо явление. Решителността при прилагане на мерките както във вътрешнополитически план, така и по отношение на външнополитическата линия на българското правителство е мотивирана от единствената цел – да бъде запазена българската държава и националната ѝ самостоятелност (Матеев 1992, 63). Цената, която трябва да плати България, е загубата на приятелските отношения с Русия. В стремежа си да се противопоставят на чуждото вмешателство и да осуетят негативните му последствия, Стефан Стамболов и неговите съмишленици достигат до някои

крайности в политиката си спрямо Руската империя, което се превръща в пречка да бъдат нормализирани българо-руските отношения.

От друга страна, влошаването и скъсването на българо-руските отношения повишава значението на България пред повечето западни държави. Стефан Стамболов успява да лавира умело между интересите на Великите сили, за да постигне максимално благоприятни условия и придобивки за България. Той експлоатира дръзкото си поведение срещу руската официална политика, за да спечели благоразположението на Турция и западните страни към българските искания, като се възползва и от противоречията между самите западни сили (Мишев 1994, 77 – 78). Едновременно с това Стефан Стамболов не отбягва и преговори с представители на Русия за подобряване на отношенията между двете страни (Куцаров 2012, 118 – 126).

След 1887 г. в основна тема на дискутирания в Европа „Български въпрос“ се превръща неустановеното положение на новия български монарх. Особеното значение, което носи този проблем, и неговото разрешаване е от изключителна важност за утвърждаването на международния авторитет на България след Съединението на Княжеството с Източна Румелия. Великобритания продължава да стои на особено мнение по въпроса, макар да е принудена без особено желание да защитава Фердинанд Кобургготски. Заслужава внимание фактът, че той получава подкрепата на Лондон само в тези случаи, когато неговото отстраняване би означавало възвръщане на руското влияние в България. Лорд Солсбъри – министър-председател на Великобритания и английски външен министър от 1886 г. до 1892 г., подчертава, че „*държи не на оставането на княза, а на това кой ще го наследи*“ (Turkey 3, 1899, 59). Той е по-конкретен, когато се обръща към Кенеди, който по това време замества британския генерален консул в България Никълъс Р. О’Конър: „*Фердинанд не трябва да бъде принуден да напусне, преди да се постигне съгласие за неговия заместник*“ (Пантев 1972, 177). Във връзка с негативната позиция на Петербург към избора на Фердинанд Кобургготски и настоящата руска позиция той да напусне България, през 1888 г. английският посланик в Цариград Уилям Уайт уведомява българския дипломатически представител там д-р Георги Вълкович, че „*Англия, Австро-Унгария и Италия ще се бият с Русия, ако последната се опита да завземе България или да напредне по друго направление в Средиземно море*“ (ЦДА, ф. 321к, оп. 1, а. е. 218, л. 31). Това заявление е израз на намерението на Великобритания да потвърди участието си в сключеното през 1887 г. Средиземноморско съглашение между споменатите от У. Уайт държави.

В края на 80-те и към началото на 90-те години на XIX век антируските намерения заемат особено място в стратегическите съображения на английските управляващи кръгове. Антируската позиция е водеща и тя обуславя английското външнополитическо поведение по отношение на младия български княз Фердинанд Кобургготски. В различните действия на английското правителство в България проличава обичайният похват на английската дипломация – непрекъснато да бъде създавана основа за развитие на конфликти между кон-

тиненталните европейски сили. Стремежът на Англия е да тласне колкото е възможно по-далеч Австро-Унгария в противопоставянето ѝ срещу Русия, като използва за тази цел Фердинанд и доколкото е възможно, в този конфликт да бъде въввлечена и Германия.

Пред Никълъс Р. О'Конър българският министър на външните работи и изповеданията д-р Георги Странски заявява, че позицията, която ще следва българското правителство, е да работи в подкрепа на новия княз. Аналогични изявления са направени и от българския министър-председател Стефан Стамболов, финансовия министър Григор Начович и министъра на правосъдието Константин Стоилов. Лондон е принуден да разбере, че за да запази изгодна позиция пред българските власти, е необходимо в бъдеще да продължи да поддържа привидната си благосклонност спрямо Фердинанд Кобурготски. Макар че английските представители в София, Варна, Пловдив и Русе не признават официално легитимността на новоизбрания българския княз, те установяват тесни връзки с подчиненото му правителство. Така Великобритания се опитва да използва България като полезен стратегически фактор в своята борба срещу Русия на Балканите.

През август 1888 г. Стефан Стамболов изпраща Константин Стоилов в Западна Европа с мисия да убеди Великите сили да принудят Османската империя да даде повече права на българите в Македония. Константин Стоилов се среща последователно с италианския премиер Франческо Криспи в Рим, с британския министър-председател лорд Солзбъри в Диеп, и с австро-унгарския външен министър граф Калноки във Виена. Следвайки начертаната външнополитическа линия и употребявайки възможността да се възползва от влошаването на отношенията между България и Русия, английският министър-председател лорд Солзбъри при срещата си с Константин Стоилов в хотел „Роял“ в Диеп заявява, че английският флот ще навлезе в Черно море, ако Русия се опита да окупира България (Пантев 1972, 185). Но Солзбъри не крие многото резерви, които имат английските лордове към българския монарх, и предпочитанията на Лондон да работи предимно с българското правителство.

Английската дипломация постига още един стратегически успех на Балканския полуостров в надпреварата си с Русия. С цел да затвърди позициите си в България, Великобритания се възползва от молбата на софийския кабинет и отпуска заем на Княжеството, който освен финансова стойност има и сериозно политическо значение. Контрактът е сключен в Лондон с търговска къща „Робърт Люблок“ в края на ноември 1888 г. От българска страна го подписват външният министър д-р Георги Странски и директорът на Българската народна банка Михаил Тенев. В сключеното споразумение е фиксирана сумата от 46 777 500 франка. Заемът е отпуснат на два транша – на 1 януари 1889 г. и от 1 януари 1890 г. (Кабакчиев 1953, 463) През април следващата година в Лондон д-р Георги Странски и представителят на „Англо-Форейн Банк“ У. Съдърланд подписват нов заем на стойност 10 000 000 фр. (НБКМ, БИА, ф. 14, а. е. 4207, л. 1 – 7).

След като българското правителство създава известни улеснения и някои специални привилегии при вноса на английски стоки в България, през август 1888 г. между двете страни започват преговори за подписване на двустранна търговска спогодба. На 14 ноември 1889 г. Никълъс О'Конър и д-р Георги Странски се споразумяват за сключване на временна търговско-митническа спогодба за срок от една година, която ще влезе в сила от 1 януари 1890 г. (ЦДА, ф. 176к, оп. 1, а. е. 30, л. 32). Търговската спогодба е продължавана ежегодно с решения на правителството от 1891 г., 1892 г., 1893 г. и 1894 г. (Райчевски 2004, 5) Сключването на българо-английската търговска конвенция представлява значим външнополитически успех за България, постигнат от правителството на Стефан Стамболов, тъй като страната влиза в преки и формално равноправни връзки с друга държава, представителка на Великите сили. Българо-английската търговска спогодба е първи сериозен пробив на българското правителство в режима на капитулациите, тъй като след Освобождението на България Берлинският договор регламентира налагането на тази неравноплавна система в Княжество България и Източна Румелия, която пречи на нормалното им икономическо развитие. (Братанова 1999, 12). Напълно очаквано срещу английското икономическо проникване на територията на Княжество България се обявява Русия. Руският външен министър Николай Карлович Гирс, позовавайки се на Берлинския договор, протестира пред Високата порта срещу сключването на конвенцията. В защита на търговското споразумение на страниците на печатния орган на лорд Солсбъри – вестник „Стандарт“, излизат публикации, в които пише, че *„заемът и конвенцията с България нямат политическо значение“* (The Standard, 29.12.1889). Освен това са направени уверения към султана, които дават гаранции, че *„в България Великобритания не прави нищо, което не е в интерес на целостта на Османската империя“* (The Standard, 03.01.1890). След като българското правителство се обръща с молба към Портата да изрази становището си по въпроса, което е придружено с няколко визити на английския дипломат Уилям Уайт при великия везир, турските власти оповестяват официално, че нямат възражения против сключеното българо-английско споразумение. В отговор на протестите, направени от Николай Карлович Гирс, Портата посочва, че конвенцията е напълно законна. Този успех на английската дипломация демонстрира английското политическо влияние в Цариград, което към 1890 г. все още остава стабилно (Пантев 1972, 194 – 195).

Въпреки че позициите на Лондон в Османската империя все още са на добро ниво, британското господство в Турция е разклатено и съществува реална заплаха английското преимущество да бъде нарушено поради някои особено деликатни въпроси, които засягат статута на Египет и заради германското и австро-унгарското икономическо проникване на Изток. Английската политическа общественост проявява особена загриженост към австрийското икономическо настъпление в България. То представлява заплаха за британските интереси, защото би могло да доведе и до настъпление на Германия, тъй като нейното влияние над Виена в края на XIX век чувствително се засилва. С течение на времето

Великобритания все повече започва да си съперничи с Германия. Англичаните очевидно не биха допуснали Берлин да сложи ръка върху Османската империя.

Търсейки преустановяване на австрийското и германското икономическо проникване на Балканския полуостров, английският посланик в Цариград Уилям Уайт поощрява България да установи финансов и административен контрол върху дейността на железниците, функциониращи на българска територия (Пантев 1972, 201). Английските фирми са силно заинтересувани от разширяване на железопътната мрежа в Българското княжество, тъй като те са главният доставчик на релси за страната (Тенев 2014, 131 – 133). Великобритания проявява интерес към пристанищата във Варна и Бургас, тъй като в тях редовно пристигат голямо количество английски стоки. Откриването на линията Ямбол – Бургас през лятото на 1889 г. се превръща в демонстрация на английско-българското политическо приятелство. На проведената тържествена церемония е изсвирен английският химн, а д-р Георги Странски вдига тост в чест на английската кралица. Описвайки тези събития, английският журналист Джеймс Баучер акцентира на обстоятелството, че за първи път в подобни случаи не е произнесен тост за царя-освободител (Пантев 1972, 200 – 201). Явно този факт е изтъкван като очевидна победа на английската дипломация в България в съперничеството ѝ за влияние с Петербург.

На Балканите Великобритания преследва своите собствени цели и особенни интереси. Това създава известни благоприятни обстоятелства за правителството на Стефан Стамболов и политиката му по отношение на останалото поробено българско население в онези земи, които все още са част от Османската империя. Английският консул в гр. Битоля Х. Шипли изтъква в едно свое съобщение: „*Истината е, че турските власти се страхуват най-вече от българите, защото те са преобладаващото население в Македония и защото тяхното дело е в такъв стадий на развитие, че те* (турците – бел. на авт.) *не могат да го спрат*“ (Пантев 1972, 241). Но апетитите на Англия към установяване на контрол и господство в района на Проливите диктуват нейните предпочитания да изискват на всяка цена запазването на турския интегритет в Европа.

Цялостната международна политическа обстановка и нагласите на Великите сили са причина българските държавници да провеждат своята политика по отношение на Македония и Тракия след 1879 г. внимателно и предпазливо, за да бъде възможно постигането на търсените резултати. Сериозна пречка за реализирането на българската балканска външнополитическа линия създават претенциите на Сърбия и Гърция към териториите, останали във владение на Турция. Тези тенденции се засилват по време на управлението на Стефан Стамболов. След подписването на Българо-турската спогодба от 20 януари 1886 г. и Топханенския акт от 24 март с.г., с който Великите сили признават фактически Съединението на Северна и Южна България, държавната територия на Княжеството значително се увеличава. Победата в Сръбско-българската война доказва, че младата българска държава има сериозен военен потенциал, което засилва нейните позиции на Балканския полуостров. Тези фактори пораждат

тревога у другите балкански държави. Това създава условия те да се стремят към сближаване на своите позиции, насочвайки ги против България. От своя страна европейските сили използват възможността да подклаждат противоречията на балканските държави по македонския въпрос. Тази политика на Великите сили поставя въпроса за тяхното принципно отношение спрямо Турция. Позицията на всяко едно от правителствата в Европа се определя от крайната стратегическа цел, която преследват те на Балканите и в района на Средиземно море. Не на последно място поведението на Великите сили е повлияно и от преките им двустранни и многостранни отношения с балканските държави.

Българските земи в Македония представляват обект на важни икономически интереси за Австро-Унгария, Франция и Англия, като се има предвид, че териториалният обхват на тази провинция, останала в границите на Турция, включва и Солунския залив. След като през 1889 г. балканските железопътни линии се свързват с австрийската железопътна система, значението на Македония като търговски коридор се увеличава.

Икономическите интереси на европейските сили са причина те да поддържат запазването на балканското статукво. От своя страна позицията на Руската империя е за решително изтласкване на Турция от региона на Проливите веднъж и завинаги. Русия е единствената велика държава, която няма свои интереси или обвързаности, които да налагат запазването на турския интегритет. Балканската политика на Русия има интерес и желае на полуострова да бъде създадена голяма славянска държава. Срещу реализирането на руските стремежи се противопоставя Австро-Унгария, която цели да възпрепятства създаването на силна държава на Балканите, защото това ще затрудни придвижването ѝ към Солун и Егейско море. Гласкането на Сърбия в южна посока трябва да осигури влиянието на Австро-Унгария в тези области (Пантев 1972, 238 – 239).

След временното преодоляване на кризата при пристигането на Фердинанд в България и провъзгласяването му за държавен глава българското правителство се опитва да прояви активност в македонските работи. Стефан Стамболов и министрите му се надяват да получат от турския султан берати за български владици и църкви в Македония. Българската дипломация и управляващите кръгове в страната се надяват на успех в извоюването на някои привилегии за българското население. Първата сериозна инициатива в Македония при управлението на Стефан Стамболов не закъснява. В средата на 1888 г. в Скопския вилает избухват вътрешни безредици, в които са замесени правителствата на Гърция и Сърбия. Българският периодичен печат излиза със статии, отразяващи тежкото положение, в което са принудени да живеят българите в Македония при произволите на турската администрация и безобразията на местната турска власт. На официалния протест, направен от представителя на султана в София – Опик ефенди, против острия тон на българската преса външният министър Георги Странски отговаря, че свободата на печата в България е гарантирана от Конституцията. Георги Странски подчертава пред турския представител, че най-сигурното средство да се промени този критичен тон, е да бъдат

дадени „така необходимите реформи за българското население в Македония“ (Turkey, 3, 1889, 299).

Възползвайки се от ситуацията, която се създава на Балканите, българската дипломация осъществява мащабна и многостранна акция за проучване на позициите на Великите сили към искането на България да бъдат приложени клаузите на Чл. 23 и Чл. 62 от Берлинския договор, касаещи религиозните свободи на населението в Европейска Турция (Ангелова 1995, 90 – 97). Още на 2 април 1888 г. българският екзарх Йосиф I представя пред великия везир изложение, с искане да бъдат отпуснати берати за назначаване на български владци в Македония. След тази среща екзархът посещава последователно посланиците на Австро-Унгария, Италия и Англия. При разговорите си с тях той ги моли да окажат дипломатическо съдействие за осъществяване на исканията, касаещи Българския въпрос в Македония. Европейските дипломати отказват да подкрепят справедливите искания за подобряване на живота на християните, останали в поробените земи. Английският посланик Уилям Уайт изтъква по време на втората си среща с екзарх Йосиф и пред дипломатическия агент д-р Георги Вълкович, че българското правителство не бива да предявява своите искания, „докато Българският въпрос се намира в сегашния стадий“ (Turkey, 3, 1889, 303). Макар този тактичен елемент в тона на Уайт да допуска възможност за преразглеждане на позицията в бъдеще, каквато възможност е изключена в становището на Италия и Австро-Унгария, инициативата на екзарха завършва без успех поради липсата на своевременна подкрепа от Лондон.

В позицията на Великобритания проличава установената от английския кабинет външнополитическа тактика, провеждана от английската дипломация в България по време на управлението на Стефан Стамболов. Лондон преследва своята цел да задържи българската държава в сферата на английското дипломатическо влияние, като същевременно насочи силата на недоволството ѝ от категоричната отрицателна позиция на Виена по въпроса за предоставяне на берати. Сърбия от своя страна разчита на австрийска подкрепа за бъдещо дългосрочно проникване в Македония. Следвайки старото правило „разделяй и владей“, Англия използва противоречията, съществуващи между Сърбия и България, от една страна, и между България и Австро-Унгария, от друга. Самият Уилям Уайт заминава за Лондон в средата на месец юни 1888 г., за да получи специални инструкции за поведението си по Българския въпрос в Македония.

След отхвърлянето на поставените от екзарх Йосиф искания българското правителство подновява лоялния тон спрямо Портата. Смекчен е и острият тон в българския печат. Тази тактика се налага, защото България се оказва изолирана в международен външнополитически план относно инициативите си по Македонския въпрос. Поради дистанцираната си политика спрямо Русия Стефан Стамболов рискува да изгуби единствения си възможен съюзник в Македония, какъвто се явява Руската империя, чиято политика и интереси отговарят и на интересите на българската държава. В конкретната ситуация поради напрегнатото състояние на руско-българските отношения към дадения момент

Русия е настроена по-скоро негативно към удовлетворяването на българските претенции.

С оглед на тази външнополитическа обстановка Стефан Стамболов възприема политика на сближаване с Турция, тъй като добросъседските отношения с нея са най-прекия път да се работи по мирен начин за подобряване на положението на българското население в пределите на Османската империя (Танкова 1993, 51). Провежданата в дипломатичен тон политика към Високата порта поражда недоволство у революционно настроените по Македонския въпрос среди и вътрешната опозиция срещу правителството се засилва. Един от изразите на растящото недоволство е заговорът, разкрит през януари 1890 г., оглавен от известния деец на националноосвободителното движение на българите в Македония – майор Коста Паница.

Това не отказва Стефан Стамболов от стремежа му да търси успешна инициатива в Македония. Българският министър-председател отчита международните политически реалности, като се съобразява с обстоятелствата и сам създава такива, когато това е възможно. През март 1889 г. започват вълнения сред гръцкото население на о. Крит. Българското правителство се опаня на възможността да използва критските размирици за общ комбиниран натиск върху Великите сили и Турция едновременно по Критския въпрос и по въпроса за предоставяне на повече права на българите в Македония (Ангелова 1995, 104 – 105). Сближаването с Турция, целящо разрешаването на националния въпрос, поставя Стефан Стамболов в конфликт с македонските революционери, но той е категоричен в последователността си, с която следва възприетата стратегия. Едновременно с това Стефан Стамболов се отнася с особена предпазливост към външни предложения, касаещи решаването на Македонския въпрос. От такива съображения се ръководи българският министър-председател, когато отказва отправеното през 1889 г. предложение от страна на Сърбия за образуване на Балкански съюз, насочен срещу Османската империя, основаващ се на предварително споразумение за подялба на Македония. През август 1889 г. сръбският политик от български произход и градоначалник по това време на Белград – Никола Пашич, пристига на посещение в София. При разговорите си с Пашич Стефан Стамболов категорично отказва да преговаря за подобна подялба.

Българската дипломатия се ориентира към южната съседка на Княжеството – Гърция. На 1 март 1890 г. Георги Вълкович получава секретна телеграма от българския министър на външните работи Георги Странски, с която му се нарежда да замине за Атина, където да проведе разговори за съвместни действия. Несъмнено изборът на Георги Вълкович е направен лично от Стефан Стамболов (Пантев 1972, 248 – 249).

Въпреки че не успява да постигне търсеното споразумение с гръцкото правителство, Георги Вълкович сполучил да проведе среща с английския посланик в Атина Едуард Монсон. Външнополитическата активност на българското правителство привлича вниманието на дипломатическите кръгове и печата във Великобритания. След завръщането на Георги Вълкович в Цариград в английския

вестник „The Times“ излиза статия, в която се твърди, че Георги Вълкович е рапортувал в София за провала на своята мисия. Тези тенденциозни твърдения са продукт на съперничеството между две течения в английската преса, откъдето идват едновременно най-сериозните възражения и най-възторжените отзиви за българите. Всъщност балканската действителност следва собствена логика. Развитието на събитията през 1891 г. подтикват гръцките държавници сами да потърсят база за преговори с България. На 19 юни 1891 г. след едноседмичен престой в Белград водачът на гръцката опозиция Харилаос Трикупис, бивш и бъдещ министър-председател на Гърция, посещава българската столица. След като неговото правителство отхвърля инициативата на Стефан Стамболов за разбирателство през пролетта на 1890 г., Харилаос Трикупис идва в София, с цел да уреди сключването на споразумение между Гърция, Сърбия, България и Румъния срещу Османската империя. Трикупис води тридневни разговори със Стефан Стамболов (Пантев 1972, 253 – 255).

Българският министър-председател проявява въздържаност към гръцките предложения. Той предпочита да настоява за реформи директно пред Високата порта. На 5 (17) юни 1890 г. д-р Георги Вълкович получава от София нота, датирана 4 (16) юни и редактирана от Стефан Стамболов. Българското правителство формулира исканията си за признаването на княза и правата на Българската църква. Вълкович е силно обезкуражен от възраженията на английското външно министерство към искането за признаване на Фердинанд и моли Стамболов да се откаже от него, за да има шанс да бъде прието поне второто искане. Без да се съобразява с напътствията на Лондон, Стефан Стамболов нарежда нотата да бъде подадена на султана без изменения, след което да бъдат представени преписи и на чуждите посланици. Турското правителство взема решение да удовлетвори българските желания по църковния въпрос, но султан Абдул Хамид II умишлено протака утвърждаването им. Тогава Стефан Стамболов нарежда да се спре изплащането на румелийския данък и да се отложи изплащането на жп линията Варна – Русе. Тези решителни мерки принуждават лично лорд Солсбъри да нареди на английския шарже д'афер в Цариград да обяви подкрепата на Англия за даването на берати. Спечелвайки подкрепата на Лондон, Стефан Стамболов съумява да постигне успех с назначаването на български владци в Охрид и Скопие на 5 (26) юли 1890 г. (Танкова 1993, 55 – 57).

След тази акция Стамболовото правителство трайно установява принцип на самостоятелност при действията си по отношение на своята балканска политика. Категоричният отказ на Стефан Стамболов по повод опитите за възстановяването на балканското сътрудничество против Турция е провокиран от неизменната категорична позиция в българската външна политика, която не допуска при никакви обстоятелства да се делят изконните български земи в Македония с друга държава. Английската дипломация поощрява действията на българското правителство, за да може да използва последствията от тях не само срещу Русия, но и срещу Австро-Унгария, Франция и др. Известно е, че Англия се стреми да навлезе все по-агресивно на територията на Египет. Но турският

султан се вслушва в съветите на Франция и Русия да не бъде прекалено отстъпчив в английско-турските преговори за статута на Египет. Поради тази причина Лондон цели да създаде едно огнище на конфликт и бъдещи затруднения за Османската империя в Македония, което да отклонява вниманието ѝ от египетските въпроси (Пантев 1972, 264).

За Стефан Стамболов позицията на Великобритания е изгодна и ползотворна. Той има възможността да се възползва от случая, за да лавира между големите външнополитически комбинации на Великите сили. Българската политика в Македония следва две основни направления – настояване да бъдат получени берати за назначаване на български владци в македонските епархии и искане да се въведат реформи в Македония на базата на Чл. 23 и Чл. 62 от Берлинския договор. Според Чл. 23, ал. 2 от договора във всички области на Европейска Турция, за които не е предвидено особено устройство, трябва да бъдат въведени органически устави, подобни на тези, издадени за о. Крит през 1868 г. Проблемът е, че въвеждането и прилагането на тези административни правилници не е възложено на смесена комисия от представители на европейските страни, какъвто е случаят с Източна Румелия, а на турската администрация. Това положение оставя въпроса за реформите изцяло в правомощията на Османската империя. За времето от 1878 г. до 1894 г. Великите сили предлагат на Турция общо пет реформени проекта. Нито един от тях не е приет. Това положение принуждава българското правителство да търси най-добрия начин, по който да извоюва права за българите в Македония. Отказът за подялба на територии с останалите балкански държави насочва България към преки контакти с Портата по Българския въпрос. Тази политика е в унисон с очакванията и целите на Лондон. Английската дипломация настоява за по-тясно българо-турско сътрудничество, което да използва при необходимост в своята политика срещу Русия. Разчитайки правилно тези сигнали, правителството на Стефан Стамболов използва възможността да изиска от Англия нова подкрепа за разрешаване на Българския национален въпрос. Българските управляващи среди могат да се надяват на поддръжката на Лондон поради сключеното на 13 юни 1890 г. споразумение между Великобритания и Турция относно статута на английските войски в Египет, последвано от ново затопляне на английско-турските отношения.

През март – юни 1889 г. българският митрополит Теодосий заминава в Скопската епархия, за да освети тамошните български църкви, но поради протестите на сръбското и гръцкото правителства набързо е отзован в Цариград. България оценява събитието като незачитане на българските интереси и Стамболовият кабинет минава в настъпление (Танкова 1993, 54). По време на инцидента с назначаването и отзоваването на българския митрополит Теодосий в Скопие английският дипломат Уилям Уайт се изказва в полза на българската страна. Особено настоятелен в тази насока е първият секретар на английското посолство в Цариград и бъдещ дипломатически агент Артър Никълсън, който отправя искане до Високата порта Теодосий да бъде назначен като титулярен митрополит. През месец април 1890 г. от Цариград Уилям Уайт отново насто-

ява правителството в Лондон да окаже подкрепа за българските искания в Македония. С оглед на обтегнатите отношения между София и Санкт Петербург английското правителство отчита факта, че Русия вече ще бъде по-благосклонна към сръбските претенции в Македония. Лондон се стреми да разшири влиянието си на Балканите и един от методите за постигане на тази цел е да бъдат задълбочени българо-руските противоречия и така да се затвърди и увеличи дистанцията между двете държави. (Пантев 1972, 260 – 264).

Самоувереността на Великобритания за настъпилото ѝ временно преимущество над Русия на Балканите се помрачава от променената обстановка в балканската система на международните отношения. Положението за англичаните започва да се влошава още с абдикацията на сръбския крал Милан Обренович на 9 януари 1889 г. В Лондон това събитие е оценено като явен успех за балканската политика на Санкт Петербург. В отговор на абдикацията Англия следва примера на Австро-Унгария и изтегля своя посланик от Белград. Но международното положение, в което се намират двете Велики сили, е коренно различно. Макар и да е пряко засегната от настъпилата промяна, Австро-Унгария продължава да господства над Босна и Херцеговина, докато Великобритания няма подобни преимущества на Балканския полуостров. Тя е принудена отново да търси своя полезен ход на Балканите.

През 1890 г. Германия отказва да поднови Договора за презастраховка с Русия, което подхранва надеждата в английските управляващи среди, че ще бъдат създадени благоприятни условия за отстраняването на Русия като фактор не само от Балканите, но и от световната политическа сцена. Вниманието на Лондон е силно привлечено от отказа на германското правителство за подновяване на договора. От тази външнополитическа маневра също така са впечатлени и германските партньори от Тройния съюз (Фау 1956, 80 – 88). Това несъмнено оказва влияние и Договорът за Тройния съюз е преподписан през месец май 1891 г., с което действието му е продължено и през следващите години. Подновяването на съюза е придружено от ново демонстративно сближаване между участващите в него държави и Великобритания. В края на юни и в началото на юли 1891 г. една британска ескадра посещава австрийските и италианските пристанища, където ѝ е оказан извънредно тържествен прием (Хвостов 1965, 293).

Тези предизвикателни английски демонстрации са в унисон с политиката, която провежда новият германски канцлер Лео фон Каприви. Той смята, че Германия трябва да се готви за война против обединен френско-руски блок. Изхождайки от тази предпоставка, той иска да създаде групировка от държави, която да надминава по сила Русия и Франция, взети заедно. Лео Каприви разчита, че ще успее да привлече и присъедини Англия към Тройния съюз, което ще му осигури желаното превъзходство. Англо-германското сближаване започва с договор между Германия и Англия, подписан още през лятото на 1890 г. Съгласно този акт Англия получава от Германия редица важни територии в Африка, включително областите Виту и Уганда, които ѝ предоставят достъп в

посока към горното течение на р. Нил. Германското правителство се съгласява да се установи британски протекторат над Занзибар, който се явява фактически център на източноевропейската търговия. В замяна на това Англия отстъпва на Германия остров Хелголанд в Северно море (Хвостов 1965, 288). По този начин Англия цели да притисне Русия във външнополитически план.

В отговор на това на 15 (27) август 1891 г. Руската империя се съюзява с Франция (Козьменко 1952, 277 – 280). В началото на 90-те години на XIX век френската република се явява най-големият колониален съперник на Великобритания. Руско-френското сътрудничество създава затруднения за намеренията на Лондон относно България и Балканите. Руският дипломат барон Артур Павлович Моренхайм и руският посланик в Константинопол – Александър Нелидов, съобщават в Санкт Петербург *„за пълното единство в политиката на Русия и Франция по работите на Изток“* (Киняпина 1974, 219). Двата политически кабинета имат единна позиция по Българския въпрос и се изказват съгласувано против английските външнополитически планове.

Настъпилите неприятности за Лондон не се изчерпват единствено с подкрепата на Париж за руската политика по отношение на България. Възможността руският и френският флот да се съединят в Средиземно море, би застрашила сериозно британското морско господство. На 2 октомври 1891 г. лорд Солсбъри, позовавайки се на Чл. 63 от Берлинския договор, според който руският имперски флот не бива да преминава проливите, протестира пред турския султан срещу преминаването на руските кораби през Босфора и Дарданелите. Към това усложняване на англо-руските отношения се прибавя проточилят се от 1891 г. до края на 1892 г. конфликт за влияние в Памир (Ламздорф 1934, 233 – 238). Всичко това кара английското правителство да се стреми трескаво към търсене на възможни средства, с които да притъпи руската активност в различни краища на света и да получи подкрепата на Тройния съюз срещу Руската империя и Франция.

През декември 1891 г. изкуствено е раздухан инцидентът с екстрадирането от България на френския журналист Гастон Шардун. Като кореспондент на агенция „Хавас“ и на няколко европейски вестника Гастон Шардун изпращал сведения, в които описва действията на Стамболовото правителство като произвол. Тази информация е приемана и препечатвана във френски и руски ежедневници. По повод на поредната недоброжелателна статия към кабинета на Стефан Стамболов българското правителство нарежда на Гастон Шардун да напусне страната в кратък срок. Действието на българското външно министерство е в противоречие с наложения на България капитулационен режим, според който правителството няма право да екстрадира чужд гражданин. Френският дипломатически агент в София Лене отправя по този повод протест пред новия външен министър Димитър Греков (НБКМ, БИА, ф. 14, а. е. 2456, л. 3 – 6). Последва скъсване на дипломатическите отношения между Франция и България. Руският министър на външните работи Николай Карлович Гирс се присъединява към френския енергичен протест (Ламздорф 1934, 213). В действителност

реакцията на френския външен министър Александър Рибо цели да се постигне още по-силно сближаване на позициите в политиката на Франция и Русия, така че двете да се намират в пълен синхрон в политиката си на Балканите. Така Франция прави известен жест към руската политика в България, тъй като Париж се нуждае от подкрепата на Русия при откриващата се през март 1893 г. конференция, на която ще бъдат обсъждани договорите, касаещи Египет. Значително влияние върху поведението на Франция имат и френско-руските преговори за сключване на двустранен военен съюз. (Розенталъ 1960, 19 – 24)

Твърдостта, с която българските власти защитават позицията си, не би била възможна, без да разчитат на подкрепа от страна на Лондон. Френският посланик във Виена Декре отбелязва, че по негово мнение Англия се опитва да използва България, за да я насочи срещу френско-руския съюз, и случаят с Гастон Шадурн е едно от доказателствата за това. Декре констатира: „*Интересно е да се отбележи, че адвокат на българите е не виенският кабинет, а този на Сейнт Джеймс. От първия ден Англия даде своята пълна подкрепа на позицията на България*“ (Пантев 1972, 267).

В този напрегнат дипломатически сблъсък Стефан Стамболов демонстрира държавническа отговорност и показва пред света, че България ще се стреми към ревизия на несправедливите клаузи на Берлинския договор, като крайната бъдеща цел е обявяването на независимост. Българският министър-председател отново използва борбата между европейските сили, за да защити българската позиция. Тъй като въпросът за правото на българското правителство да екстрадира чужденци, е свързан с режима на капитулациите, какъвто подобен режим се прилага в Египет, установило пряк финансов и политически контрол върху тази османска провинция, английското правителство няма интерес да бъде продължавано действието на режима на капитулациите там. Това кара Лондон да търси създаването на прецеденти за нарушаване на капитулационните привилегии. В тази връзка британският генерален консул в София Никълъс О'Конър отправя своите препоръки към Стефан Стамболов да не допуска никакви отстъпки пред френското правителство по въпроса с екстрадирането на журналиста Гастон Шардун (Пантев 1972, 206). В крайна сметка конфликтът скоро е разрешен, след като Франция приема извиненията на българското правителство и нормализира отношенията си с него.

На 12 март 1892 г. в Цариград е убит българският дипломатически агент д-р Георги Вълкович (Ламздорф 1934, 300). Английският периодичен печат заедно с австрийските и германските вестници разгласява твърденията, че „*Цариград се е превърнал в център на руски заговори срещу България*“ (The Times, 19.03.1892).

Постът на Георги Вълкович е зает от Петър Димитров. Новоназначеният български дипломатически агент заявява пред султана, че България има намерение да повдигне въпроса за официалното признаване на Фердинанд Кобургготски за български княз. Интересни сведения във връзка с английската позиция относно българското намерение дава едно писмо на Петър Димитров

до външния министър Димитър Греков. В кореспонденцията си с Греков Петър Димитров пише, че Франсис Форд, приемник на Уилям Уайт, който по това време е вече покойник, заявява, че английският печат възприема благоприятна позиция, която е в полза на уреждането на неустановеното положение на монархията в България. Той добавя, че ако *„българското правителство продължава да бъде така умно, както досега, то ще получи съвсем скоро подкрепата на Англия по този въпрос“* (ЦДА, ф. 176к, оп. 1, а. е. 589, л. 20).

След като през 1891 г. турският представител в София за първи път се обръща с официално искане за аудиенция при Фердинанд Кобургготски, през 1891 г. императорът на Австро-Унгария Франц Йосиф приема във Виена, макар и неофициално, българския княз. През юни 1892 г. княз Фердинанд Кобургготски посещава Англия. Той е приет от кралица Виктория въпреки недоволството на руското посолство в Лондон от този акт. Тези визити са демонстрация на формалното, но не и на реалното признаване на българската корона. По време на престоя си в двореца княз Фердинанд Кобургготски има възможността да проведе разговори с лорд Солсбъри. В секретна телеграма до Стефан Стамболов от английската столица Фердинанд Кобургготски съобщава, че в Лондон *„научил много тайни“* (Пантев 1972, 212). Солсбъри произнася речи в чест на българския държавен глава в масонската ложа, а кралицата му оказва бляскав прием. Официалният вестник на английското правителство помества на страниците си следните редове: *„Топлият прием, оказан на Фердинанд в Лондон, изразява мощната ни подкрепа към г-н Стамболов“* (St. James Gazette, 13.06.1893).

Великобритания вижда в Стефан Стамболов личност, на която нейната политика на Балканите би могла да разчита. Но за българския министър-председател водещ е националният интерес. Той се заема с изключително амбициозна и важна държавническа програма – да създаде българска монархическа династия, която да стои стабилно на трона през следващите десетилетия независимо от политическите вълнения. За целта Стефан Стамболов предприема рискован ход с промяната на Чл. 38 от Търновската конституция на 7 декември 1892 г. Приетият на 16 април 1879 г. Чл. 38 гласи: *„Българският княз и потомството му не могат да изповядват друга вяра освен Православната“* (Методиев 1990, 24). Стефан Стамболов предприема тази стъпка без предварително одобрение от Англия, което показва, че той би понесъл хладнокръвно неодобрението на Великите сили, щом това касае българския интерес. Англия и Австро-Унгария оценяват този план като опасен. Английските дипломати се притесняват от негативната реакция на българското духовенство, но Стефан Стамболов ги уверява, че българите не се интересуват от мнението на духовенството си или от намеса на Руската църква (Христов 1991, 271).

Недоволството скоро намира своя израз. Екзарх Йосиф протестира срещу решението на министър-председателя. Към този момент от Санкт-Петербург запазват дипломатично мълчание. Това се променя, след като на 14 февруари 1893 г. е обявен годежът на княз Фердинанд Кобургготски с дъщерята на

бурбонско-пруския дук Мария Луиза. На 5 март Русия изпраща нота до Великите сили, разтревожена от промяната от най-високо ниво на религията на българския народ, който е народ, сроден на руския. На 20 април княз Фердинанд Кобургготски и Мария Луиза сключват брак. След като противоречията между Екзарх Йосиф и Стефан Стамболов по въпроса за вероизповеданието на престолонаследника са преодолени, по съвет на екзарха почти всички владци, с изключение на митрополит Климент, изказват поздравленията си към короната. Така вътрешните вълнения по темата са преодолени. Недоволство от княжеския въпрос продължава да изпитва Русия. Огромната православна империя се чувства обидена и предадена от страна на софийския кабинет. В своята балканска политика тя се преориентира към Сърбия, която от началото на 90-те години на XIX в. все по-чувствително заема мястото на България в руските политически и стратегически планове на Балканите. (Христов 1991, 271 – 272).

През 1892 г. в Англия пада консервативното правителство. Съставеният на 11 август 1892 г. либерален кабинет за четвърти път е председателстван от Уилям Юарт Гладстон. Идването на власт на Уилям Гладстон е ознаменувано от размяна на приятелски послания с Берлин. Германският канцлер Лео фон Каприви получава от Арчибалд Филип Примроуз, 5-ти граф на Розбъри и британски политик от Либералната партия, писмена декларация, изразяваща мнението, че лично той смята за необходимо новият кабинет да се придържа към Средиземноморската Антанта от 1887 г. По този начин Арчибалд Розбъри подчертава приятелските отношения с Италия и Австро-Унгария.

Новото английско либерално правителство изразява своята подкрепа за извършената от Стефан Стамболов конституционната реформа. След гласуването на изменението на Чл. 38 от Конституцията английският посланик във Виена – сър А. Пажет, заявява, че *„това е важен държавен акт, който показва политическата зрелост на България“* (ЦДА, ф. 304к, оп. 1, а. е. 254). А. Пажет успокоява българския представител във Виена д-р Минчович, че *„руското становище по въпроса не трябва да тревожи българското правителство“* (ЦДА, ф. 304к, оп. 1, а. е. 254, л. 118). Уверения правят и английските представители в София и Цариград (ЦДА, ф. 321к, оп. 1, а. е. 831, л. 10). Самият Стефан Стамболов и привържениците му възприемат Великобритания като гарант, чрез който може да бъде осигурена необходимата правителствена стабилност. Вестник „Свобода“ пише, че *„английската външна политика и под новия либерален режим ще си остане същата, каквато е била и при правителството на лорда Солсбери... за нас, българите, този въпрос е по-важен, отколкото за когото и да било друг в Европа“* (Свобода, 873, 31.07.1892).

Необходимо е да се обърне внимание на обстоятелството, че политическият момент, в който новият либерален кабинет Гладстон – Розбъри поема държавното управление, е много особен, що се касае до реализирането на дългосрочните политически цели. Лондон продължава да демонстрира приятелските си отношения с Виена, Берлин и Италия. Чрез заплахата от присъединяване

на Великобритания към Тройния съюз се оказва известен външнополитически натиск спрямо Русия. Едновременно с това през първата половина на 90-те години на XIX век се поставя началото на германския икономически и военен възход. Германия се превръща във все по-сериозен конкурент на английското колониално господство. Сериозен натиск оказва Берлин върху английското влияние в Османската империя, което провокира подозрителното отношение на Лондон към германските експанзионистични инициативи на изток. Тази сложна дипломатическа надпревара намира своите прояви в политиката, провеждана от английския кабинет по отношение на Стамболовото управление в България. Макар и в по-умерена форма, кабинетът Гладстон – Розбъри продължава да изразява привидната си подкрепа за българското правителство. По този начин Англия се стреми да подклажда напрежението в австрийско-руските отношения, което да доведе до въвличане на Германия в един руско-австрийски политически сблъсък на Балканите.

През пролетта на 1893 г. в гр. Русе пристига германският вицеконсул Фон Вафер. По този повод германското външно министерство оповестява, че от този момент нататък ще съобщава назначенията на своите дипломатически представители на територията на Княжество България не в българската столица София, а в Цариград. По този начин Берлин иска да подчертае зависимото положение на България от Османската империя. Това е стратегически ход към Високата порта, който прави услуга на Турция в момент, когато започва англо-германската надпревара за получаване на железопътни концесии в Анадола. Така Лео Каприви цели да натрупа суперлативи в Цариград, което да му осигури привилегировано място в преговорите. Българското правителство отправя своя остър протест към това пренебрежително поведение на германците. Отчитайки икономическото съперничество между Германия и Англия и все още силното английско влияние в Турция, от българския парламент се обръщат към Лондон чрез английския дипломатически агент в София Х. Деринг с молба за посредничество в спора. Английското правителство чрез своите представители в Берлин и в Цариград съдейства за разрешаване на българо-германския конфликт. Фон Вефер е представен в Цариград, но от българска страна е заявено недвусмислено, че България няма да приеме втори път подобна унижителна за Княжеството процедура (Пантев 1972, 222).

На 18 (31) юли 1893 г. в България се провеждат избори за народни представители в VII-ото обикновено народно събрание. Те са спечелени много убедително от Народнолибералната партия с общо 132 мандата. Общият брой на избраните народни представители е 145 души. Така за опозицията остават само 13 места. След силната изборна победа на Ст. Стамболов през лятото на 1893 г. английските вестници пишат в своите коментари, че в България „*системата на управление е силна както никога досега*“ (Morning Post, 08.08.1893). Новият английски дипломат във Виена, назначен на мястото на А. Пажет – Едуард Монсон, напомня пред българския дипломатически агент Димитър Минчович, че „*докато българското правителство провежда досегашната си политика,*

то може да разчита на поддръжката и симпатиите на Англия“ (ЦДА, ф. 304к, оп. 1, а. е. 86, л. 355).

Въпреки прогнозираната от английските вестници непоклатима стабилност на политическата система в България разпространените през втората половина на 1893 г. слухове за наличие на недоразумения между княз Фердинанд Кобургготски и Стефан Стамболов предизвикват вниманието на политическите среди в много от европейските столици. Английското правителство изразява своето мнение пред двореца в София, че евентуален конфликт между княз Фердинанд Кобургготски и министър-председателя Стефан Стамболов „би довел страната до катастрофа“ (ЦДА, ф. 304к, оп. 1, а. е. 86, л. 355). Великобритания държи на Стефан Стамболов, отчитайки факта, че оттеглянето му от властта ще засили ролята и позициите на Фердинанд Кобургготски. Подобен развой на събитията съответно би довел и до увеличаване на австрийското и германското влияние в България. По тази причина от английското посолство във Виена предупреждават Фердинанд Кобургготски, че „държавните качества на Стамболов са високо ценени в Англия“ и князът трябва да се съобрази с това (ЦДА, ф. 304к, оп. 1, а. е., 86, л. 355).

В международен план лятото на 1893 г. е свързано с избухването на митническа война между Германия и Русия и изостряне на конфликта между Англия и Франция в борбата им за влияние в Сиам. След като английското правителство протака предложенията да се присъедини към Тройния съюз, отправени няколко пъти по време на канцлерството на Лео Каприви (1890 – 1894), Арчибалд Розбъри сам се обръща за помощ към германците, с предложение Лондон и Берлин да се обединят срещу Франция. Този пореден опит на Арчибалд Розбъри да получи сътрудничество от Германия, претърпява пълен провал. През същата година Берлин отново предприема превъоръжаване на германските войски. Германската армия е подсилена за пореден път – мирновременните ефективни са увеличени с 80 хил. души (Хвостов 1965, 293 – 294). Тези мероприятия влошават допълнително руско-германските отношения, но едновременно с това военните реформи застрашават Великобритания и предизвикват напрежение в управляващия либерален кабинет. Тази английска тревожност би могла да се характеризира като начало на бъдещото отслабване на връзките на Великобритания със страните от Тройния съюз. Експанзията на германския милитаризъм през 90-те години на ХХ век предизвиква противоречия между Лондон и Берлин. Като основен в европейската политика се очертава бъдещият англо-германски антагонизъм, който ще се развива все по-остро през следващото десетилетие. Общата заплаха от германската икономическа, политическа и военна мощ, която застрашава едновременно Англия, Франция и Русия, принуждава трите държави постепенно и по естествен път да вървят към сближаване на позициите си. Този момент се явява отправна точка на новия курс в английската външна политика, който в крайна сметка ще доведе до присъединяването на Великобритания към Френско-руския съюз в началото на ХХ век.

Ангажираността на Русия в Далечния изток налага пасивния елемент в нейната балканска политика в края на XIX в. В Лондон преценяват, че това ще доведе до засилване на позициите на Австро-Унгария в България и до увеличаване на влиянието на Русия в Далечния изток. Английските управляващи се страхуват от възможността да бъде сключено споразумение между Австро-Унгария и Русия, което би повлияло на отношенията на Санкт-Петербург с Тройния съюз и би направило безполезни плановете на Англия в Средна Европа. През 1893 г. английският либерален кабинет прави първия опит за намаляване на напрежението в отношенията с Русия. По това време и в двете страни се коментира необходимостта да отпадне англо-руската неприязън (*The Standard*, 24.04.1894).

Междувременно настъпват важни изменения в съотношението на световните сили. На 3 август 1893 г. в Германия влиза в сила нов военен закон. По разчети на френския генерален щаб новият закон трябва да доведе за определено време към увеличаване на германските въоръжени сили с 1 млн. и 500 хил. щика и „*те да нараснат от 2 800 000... до 4 300 000 войници след влизане на новия военен закон в действие*“ (Манфред 1975, 349). Това провокира развитие на тясното руско-френско сътрудничество. През октомври 1893 г. в пристанището в Тулон пристига руска военноморска ескадра под командването на адмирал Фьодор Карлович Авелан. Приемът, оказан на руските моряци в Тулон, Лион и Марсилия, демонстрира сърдечно приятелство между двата народа (Debidour 1917, 190 – 191). В края на 1893 г. е ратифицирана руско-френската военна конвенция след размяна на писма между френския посланик в Санкт Петербург Гюстав Луи Ланн де Монтебелло и руския външен министър Николай Карлович Гирс, с които конвенцията влиза в сила и придобива задължителен характер. С това Руско-френският съюз придобива завършена форма (Киняпина 1974, 221).

През есента на 1893 г. Германия получава концесии от Турция за нови железопътни линии в Близкия изток. Освен Великобритания на това настъпление се противопоставят Франция и Русия. Германските концесии се превръщат в причина за отстъпление на Лондон от твърдия антируски курс на Балканите. Укрепването на Френско-руския съюз и позицията против германската експанзия на изток превръща Париж и Санкт-Петербург в потенциални партньори на Великобритания. Водена от собствените си интереси и за да не допусне отслабване на своето влияние в Османската империя, Англия ще предаде доверието на Стефан Стамболов, като оттегли своето благоразположение към неговото управление, за да си обезпечи съюзници срещу германската експанзия в Турция (Пантев 1972, 227).

Арчибалд Примоуз Розбъри, който заема министърпредседателския пост на Обединеното кралство от март 1894 г. до 21 юни 1895 г., смята, че подкрепата на Лондон за управление като режима на Стефан Стамболов може да създаде нежелателни компликации между Англия и Русия. Английският министър-председател се надява, че една по-либерална система в България ще

улесни сблъсъка между Русия и Германия на Балканите. По този повод дипломатическият агент в София Х. Деринг уведомява английското правителство, че „*преобладаващото мнение в България сега е в полза на Русия*“ (Пантев 1972, 224 – 226).

През април 1894 г. Арчибалд Розбъри заявява, че Англия ще признае правата на княз Фердинанд Кобургготски само с предварителното съгласие на руския цар. Това е нов елемент във външната политиката на английското правителство – резултат от принудително търсеното сближаване на позициите на Лондон с тези на Санкт Петербург (Пантев 1972, 227).

При растящите критики на опозицията в България и създаденото международно положение княз Фердинанд Кобургготски смята, че не може да разчита на утвърждаване, ако не се освободи от опеката на министър-председателя. При едно от своите посещения във Виена князът, без да предупреди Стефан Стамболов, провежда разговор с руския посланик. Фердинанд Кобургготски изразява желание да подобри отношенията си с Русия, при условие че бъде признато за законно неговото избиране. След като научава за преговорите, водени зад гърба му, Стефан Стамболов подава оставка. Фердинанд я приема и на 18 май 1894 г. натоварва Константин Стоилов да състави нов кабинет.

Макар че Арчибалд Розбъри е готов да изиграе своя ход при оттеглянето на Стефан Стамболов от власт, падането на българския министър-председател е посрещнато с тревога в Лондон поради неизвестността, която се създава. Английският печат открива кампания, насочена против новия български кабинет, съзирайки „*опасност от промяна на българската външна политика*“ (Pall-Mall Gazette, 06.06.1894). В писмо до д-р Константин Стоилов американският мисионер в Пловдив Р. Кларк съобщава за недоволство на Англия от правителствената промяна и от демонстрациите срещу бившия министър-председател (Пантев 1972, 228).

Износителят на стоки в Англия П. Тъпчилещов осведомява Константин Стоилов, че след известието за правителствената промяна в София никой не иска да се среща и да преговаря с него. Същото констатира и българският търговец в Лондон Йосиф Ангелов. Междувременно английският дипломатически агент в София Х. Деринг разгръща кампания в полза на сваления Стефан Стамболов. По покана на Х. Деринг чуждите представители посещават бившия български министър-председател в дома му. Стефан Стамболов често се среща с Х. Деринг и с английските журналисти А. Х. Биман, Джеймс Баучер и Х. Къст (Пантев 1972, 229). Английският генерален консул в Цариград предупреждава българския дипломатически представител Григор Димитров Начович и софийския градоначалник Минко Радославов да бъдат избягвани репресии срещу Стефан Стамболов (НБКМ БИА, ф. 14, оп. 1, а. е. 3162, л. 3).

Привидното добронамерено отношение на либералите в Лондон съвсем не е израз на симпатия към бившия министър-председател. В действителност Великобритания не иска да бъдат възстановени силните връзки между България и Русия, страхувайки се от руско влияние в София. В действителност

Англия приема новото положение, тъй като свалянето на Стефан Стамболов не е такава изненада, за каквата го представя английският печат. Още през 1888 г. в Цариград У. Уайт отправя въпрос към Георги Вълкович за достоверността на слуховете за недоразумения между Стефан Стамболов и Фердинанд Кобургготски (ЦДИА, ф. 321, оп. 1, а. е. 218, л. 200), а при едно от своите посещения във Виена Фердинанд Кобургготски споделя пред английския посланик Едуард Монсон, че един бъдещ конфликт между него и Стефан Стамболов е неизбежен (НБКМ, БИА, ф. 14, а. е. 2703, л. 117 – 118).

Константин Стоилов и Григор Начович полагат известни усилия, за да изтъкнат последователната политика на новата власт спрямо страните, с които предишното правителство се намирало в добри дипломатически отношения, и резервираността си по отношение на Русия. По този повод английският посланик във Виена Едуард Монсон предава на Димитър Минчович следното уверение: *„След първоначалните опасения сега всички в Англия гледат спокойно на новото правителство, тъй като неговите членове са хора симпатични в Англия и за тях се знае, че са били сътрудници на г-н Стамболов“* (НБКМ, БИА, ф. 14, а. е. 2703, л. 119 – 121). Това успокоение, изразено със средствата на дипломатическата риторика, се дължи на обстоятелството, че руският печат все още се отнася с недоверие към кабинета на *„бившия русофоб“* Константин Стоилов и министрите Григор Начович и Димитър Тончев, които в Санкт Петербург са възприемани като *„продължители на Стамболовата външна политика“* (Пантев 1972, 230).

Развитието на историческите събития през следващите години показва, че промяната във външнополитическия курс на Българското княжество е необходима с оглед разрешаването на националния въпрос. Макар че България не възвръща привилегированото си положение в руската политика на Балканите, българо-руските отношения претърпяват развитие на основата на равноправие и взаимни общностни интереси (Димитров 1994, 43).

Политиката на Великобритания на Балканския полуостров при управлението на Стефан Стамболов (1887 – 1894) до известна степен създава благоприятни условия за частичното осъществяване на някои задачи на българската държава като признаване акта на Съединението, консолидацията на българския елемент в Македония, сключването на финансови заеми и търговски конвенции с други държави, частичното избягване режима на капитулациите и др. Създадени са и основите на българския стопански протекционизъм. Основната заслуга за реализацията на българската външна политика принадлежи на Стефан Стамболов и неговите министри, които успешно маневрират в дипломатическите си контакти, без да отстъпват от позициите си, водени единствено от българския национален интерес. Великобритания използва всяка удобна възможност Българският национален въпрос да бъде употребен за засилване на антируските настроения на Балканите. Лондон прибегва дори до неговото съзнателно поставяне, въпреки че това е против интересите на нейния съюзник – султана. Целта е да се задълбочи руско-българският конфликт, без това

да доведе до засилване на позициите на Австро-Унгария и Германия на Балканския полуостров.

Като причини за края на Стамболовото управление могат да бъдат посочени както вътрешната опозиция и натискът от страна на княз Фердинанд, така и спадът на конфликтите в австро-руските отношения. От значение е ролята, която изиграва оттеглянето на английската подкрепа. С отстраняването на Стефан Стамболов от българската политическа сцена слиза една могъща личност, имаща редица заслуги към българската държава. Стопанският напредък на България е очевиден и дори стряска Османската империя. В началото на 1890 г. влиза в сила първият търговски договор с Великобритания, а на 14 май 1890 г. е открита построената изцяло само за една година жп линия Ямбол – Бургас. По време на своето управление Стефан Стамболов осигурява подходящи условия за стопанския просперитет на страната. Той изхожда от модерните за онова време либерални убеждения, чието приложение открива пътя за утвърждаване на пазарни буржоазни капиталистически отношения. Благодарение на това по време на Стамболовото управление Княжество България изживява истински икономически бум (Косев 2009, 27 – 28). Идеите на Стефан Стамболов за стопанска независимост и политическа самостоятелност остават в правителствената практика и след 1894 г., макар че вече не са продължени с такава последователност и най-вече с такъв успех (Пантев 1994, 16).

Заслужава да се отбележи фактът, че свалянето на Стефан Стамболов от власт получава широк отзвук в европейските страни и особено във Великобритания, имайки предвид каква стратегическата стойност заема България в плановете на Великите сили. За английското правителство става все по-трудно да продължава т. нар. политика на „блестяща изолация“, тъй като Тройният съюз съществува наравно с Френско-руския съюз, докато Англия запазва своята необвързана позиция. Но създадените континентални съюзи действат срещу интересите на Британската империя. От друга страна, през 90-те години на XIX в. Германия поема курс към утвърждаване на райха като основна Велика сила. Балканският полуостров и Мала Азия стават основен пункт на германската световна политика. През 1894 г. Лео Каприви излиза в оставка. Третият канцлер на Германската империя, княз Хлодвиг Хоенлое, поема по пътя на усилен колониална експанзия и установява курс към борба с Англия в своята външна политика. Растящият англо-германски антагонизъм в средата на 90-те години на XIX век поставя англо-руското противопоставяне на второстепенна линия.

Англо-френското съперничество в Африка и Азия и ескалацията на англо-руската конкуренция в Средна Азия и Далечния изток са съпътствани с настъпилата криза в англо-германските отношения. За Великобритания е застрашаваща перспективата да се осъществи едно френско-руско сътрудничество в Средиземноморието, като тези притеснения в Лондон съществуват едновременно със заплахата от очертаващата се остра борба между Англия и Германия в Турция и Близкия изток (Ротштейн 1960, 225 – 230). Българският дипломатически агент в Цариград П. Димитров съобщава в София, че „отно-

шенията между Англия и султана бързо се влошават“ (Пантев 1972, 215). Едновременно с това балканската политика на Санкт Петербург отстъпва място на активните начинания, които Руската империя предприема в Далечния изток.

Изострянето на англо-германските противоречия в края на XIX век принуждават Великобритания да преосмисли цялостната си европейска политика. Все повече в английските дипломатически среди се налага мнението, че в бъдеще като главен враг вече не бива да бъде разглеждана Руската империя, а Германия. Оставката на Стефан Стамболов и падането на неговото правителство предизвиква тревога от промяна на външнополитическия курс на българската държава. Това неизбежно поставя на дневен ред въпроса за евентуално бъдещо компромисно съглашение между Великобритания и Русия относно позициите на двете държави към държавите на Балканския полуостров и Турция. В действителност краят на английската блестяща изолация се проявява именно на Балканите и е свързана с падането от власт на Стефан Стамболов и външнополитическата преориентация на княза и новото българско правителство.

СЪКРАЩЕНИЯ

ЦДА – Централен държавен архив – София

НБКМ, БИА – Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, Български исторически архив

ЛИТЕРАТУРА

Ангелова 1995: Надежда Ангелова. Македонският въпрос в политиката на Стамболовото правителство и екзархията (1887–1894). – В: Годишник на СУ „Св. Климент Охридски“. Исторически факултет, 1995, т. 88, 81–137.

Биман 1896: А. Биман. Стамболов. Биография. София, 1896.

Бояджиева 1995: Надя Бояджиева. Стефан Стамболов – от революция към еволюция в политическата дейност 1871–1894 г. – Архивен преглед, 1995, 3–4, 111–116.

Братанова 1999: Хр. Братанова. Чуждестранните военни доставки за българската армия през управлението на Ст. Стамболов (1887–1894 г.). – Във: Военноисторически сборник. София, 1999, 1, 7–27.

Владимиров 2014: Иво Владимиров. Стефан Стамболов – държавникът с твърда ръка – <http://v1.bulgarianhistory.org/степан-стамболов-държавникът-с-твърд/> (31.01.2014).

Джонев 2008: Ангел Джонев. Македония в железопътната политика на България (1878–1918). Кюстендил, 2008.

Димитров 1994: Илчо Димитров. Размишления за Стамболов и външнополитическата преориентация, свързана с него. – Епохи, 1994, 4, 33–46.

Кабакчиев 1953: Хр. Кабакчиев. Избр. произв. София, 1953.

- Киняпина 1974:** Н. С. Киняпина. Внешняя политика России второй половины XIX века. Москва, 1974.
- Косев 2009:** Константин Косев. Стефан Стамболов – българският Бисмарк. – Наука, 2009, 2, 27–29.
- Куцаров 2012:** Петър Куцаров. Позицията на Стамболов към българо-руските отношения. Международни отношения. София, 2012, 2, 117–128.
- Ламздорф 1934:** В. Н. Ламздорф. Дневник 1891–1892. Москва – Ленинград, 1934.
- Манфред 1975:** А. З. Манфред. Образование русско-французского союза. Москва, 1975.
- Матеев 1992:** Енчо Ив. Матеев. Държавникът Стефан Стамболов. София, 1992.
- Методиев 1990:** Веселин Методиев. Българските конституции и конституционни проекти. София, 1990.
- Мишев 1994:** Радослав Мишев. Бисмарк на Балканите. – Епохи, 1994, 1, 75–83.
- Пантев 1972:** Андрей Пантев. Англия срещу Русия на Балканите 1879–1894. София, 1972.
- Пантев 1994:** Андрей Пантев. Стефан Стамболов в часа на равносметка. – Епохи, 1994, 1, 7–18.
- Райчевски 2004:** Стоян Райчевски. Начало на дипломатическите отношения между България и Великобритания. – Български дипломатически преглед, 2004, 5, 2–13.
- Розенталь 1960:** Э. Розенталь. Дипломатическая история русско-французского союза. Москва, 1960.
- Ротштейн 1960:** Ф. А. Ротштейн. Международные отношения в конце 19 века. Москва – Ленинград, 1960.
- Танкова 1993:** Василка Танкова. Стефан Стамболов, Македония, Русия и българският национален въпрос. – В: Сб. Тракия. Т. 2, Пловдив, 1993, 49–65.
- Танев 2014: М. Тенев. Живот и дейност. Т. 1. София, 2014.
- Тодорова 1971:** Ц. Тодорова. Дипломатическата история на външните заеми на България 1888–1912. София, 1971.
- Хвостов 1965:** В. М. Хвостов. История на дипломатията. Т. II. София, 1965.
- Христов 1991:** Христо Христов (Отг. ред.) История на България. Т. 7. София, 1991.
- Debidour 1917:** Debidour A. Histoire diplomatique de l'Europe. Paris, 1917.
- Fay 1956:** Sidney Bradshaw Fay. The Origins Of The World War. Two Volumes in One. New York, 1956.

THE BRITISH DIPLOMACY IN BULGARIA DURING THE PERIOD OF STEFAN STAMBOLOV'S GOVERNMENT (1887 – 1894)

Emil Vrezhakov

(Abstract)

The international relations on the Balkans in the period from 1878 to 1914 were very dynamic. In this article an attempt is made to consider the more important issues of British diplomacy in Bulgaria during the time when Stefan Stambolov was in office (1887 – 1894). It is understandable that this article is not intended to analyse in detail all the aspects of the British foreign policy at the end of the 19th c.

The Treaty of Berlin, opening options to the great powers to intervene in the internal affairs of the Principality of Bulgaria, was a driving factor for Stefan Stambolov to impose his political regime with a firm hand. Essentially his governing style was preconditioned by the circumstances and was in the end found to be appropriate for Bulgaria. After Ferdinand Saxe-Coburg-Gotha was proclaimed Bulgarian Knyaz, St. Stambolov headed the Government of the Liberal People's Party, founded by him. After 1887 the uncertain position of the new Bulgarian monarch became the focal point of the much debated "Bulgarian Question" in Europe. The resolution of this problem was crucial in terms of strengthening the position of the Principality of Bulgaria after the unification of the Principality with Eastern Rumelia. Lord Salisbury, Prime Minister of the United Kingdom and Foreign Minister (1886 – 1892) pointed out that it was important to have Ferdinand on the throne, because this was the only way to have no Russian influence in Bulgaria. So England managed to become the new patron saint of Bulgaria.

British diplomacy achieved another strategically important success on the Balkan Peninsula in its rivalry with Russia. In order to strengthen its positions, the United Kingdom provided a loan to Sofia, which besides its financial value was of substantial political impact. After the Bulgarian Government facilitated the import of English goods to Bulgaria by introducing special privileges in August 1888, the two parties started negotiations to sign a bilateral trade agreement. The conclusion of the Bulgarian-British Trade Convention represented a major foreign policy success for the Government of Stefan Stambolov. Bulgaria established direct relations, formally on equal terms, with another country, which was one of the great powers.

Britain pursued its own objectives in the Balkans. This created somewhat favourable circumstances for the Government of Stefan Stambolov and for its policy regarding the enslaved Bulgarian population in Thrace and Macedonia. However, because of the diplomatic conflict with Russia, Stambolov was losing the support of St. Petersburg in Macedonia. London was pursuing its objective to keep Bulgaria in the sphere under British influence. Stefan Stambolov adopted a policy of rapprochement with Turkey as good neighbourly relations with the Empire were the most direct way to improve the situation of the Bulgarian population within the Ottoman Empire by peaceful means.

The politics of Britain on the Balkan Peninsula were to some extent conducive to the partial implementation of the major tasks the Bulgarian State faced. These tasks were: the international recognition of the unification, the consolidation of the Bulgarian ethnic

element in Macedonia, the conclusion of financial loans and commercial conventions with other countries, the partial avoidance of the capitulation regime, etc. Furthermore the foundations of the Bulgarian economic protectionism were laid. The aim of London was to deepen the Russian-Bulgarian conflict, without this strengthening the positions of Austro-Hungary and Germany in the Balkans. Nonetheless, the aggravation of the Anglo-German contradictions at the end of the 19th c. made it evident that the main enemy was not the Russian Empire, but Germany. This inevitably called for a compromise agreement between the United Kingdom and Russia in respect of their relations with the countries on the Balkan Peninsula.

МАРИЯ И ДИМИТЪР ОВЧАРОВИ И ПЪРВИТЕ ИМ ГОДИНИ В МУЗЕЙНОТО ДЕЛО

Невяна Бъчварова

Историята на музейното дело в страната и приносът на музейните специалисти за развитието му разширява все повече изследователския интерес. Държавната политика през втората половина на 50-те години на миналия век се характеризира с изработването на основополагащи нормативни документи, които регулират музейната работа. Министерството на просветата и културата подготвя перспективен план за развитието на музейната мрежа за 1957 – 1960 г. Постепенно се увеличава броят на назначените в музеите специалисти с висше образование, специалност „Музейно дело“. С изграждането на историческите отдели се създава нова структура, разширява се събирателската, експозиционната и популяризаторската работа. В предишни наши изследвания разкриваме основни етапи в развитието на Държавния музей във Велико Търново през втората половина на XX в. (Бъчварова 2003) и приноса на Тодор Николов и Христо Нурков (Бъчварова 2004, 2011). В настоящата статия се спираме на работата на Мария и Димитър Овчарови в Окръжния музей през 1956 – 1959 г. Липсата на годишни отчети във фонда на музея в Регионална дирекция „Архиви“ – В. Търново наложи представянето им предимно чрез публикации.

Мария Николаева Иванова и Димитър Савов Овчаров постъпват на работа в Окръжния народен музей в Търново на 16 юли 1956 г. В Софийския университет те завършват специалност „История“ и са от първия випуск с профил „Археология с музейно дело“. Държавната комисия по разпределението на работа на завършващите студенти им предлага уреднически места в Окръжния исторически музей и къща музей „Хаджи Димитър“ в Сливен. Младите историци избират Търновския музей водени от желанието да се посветят на средновековната българска археология. Директор на музея е Тодор Николов. Той е много уважавана личност в старата столица като учител по история, създател на Археологическия музей при читалище „Надежда“ на 15 септември 1921 г., археолог, пазител и популяризатор на старините, директор на Държавния музей от създаването му на 29 март 1945 г., на когото предстои пенсиониране. От 1 септември 1956 г. за директор на музея е назначена Янка Николова. Уредниците, с които работят, са Тодорка Драганова, Богдан Султов, Никола Ангелов и назначените от м. септември 1957 г. Христо Нурков и Ненчо Бонев. Това са специалисти с голям принос за развитието на институцията в следващите де-

сетилетия. В експозиционната работа те заварват забележителни успехи като музеен кът „Печатница „Работник“, открит през 1954 г., „Родната къща на П. Р. Славейков“ (13.VII.1955 г.), общоисторическата експозиция за историята на Търновски окръг до падането под турско робство (7.XI.1955 г.) и нейния втори етап „Националноосвободителни борби“, „Работническо революционно движение“ и „Социалистическо строителство“ (27.VII.1956 г.), която е събитие в музейното дело в страната, музейния кът в Дряновския манастир (20.V.1956 г.) и къща-музей „Цанко Церковски“ в с. Бяла черква (14.X.1956 г.). (ТДДАВТ, ф. 547, оп. 1, а.е. 1335, л. 57).

Управление „Културно-просветни учреждения“ при Министерството на просветата и културата организира от 1 януари до 30 ноември 1956 г. преглед на събирателската и културно-просветната дейност на музеите в страната. В него участват 60 музея, които реализират изключително разнообразна и с много съорганизатори дейност. От 1 юни с.г. акцентът е популяризаторската работа (ТДДАВТ, ф. 547, оп. 3, а.е. 125, л. 108; Кисьов 1956). С подредените изложби, витрини, кътове, художествени агиттабла, отпечатани исторически календари, листовки, изнесени тематични беседи и други прояви Окръжният музей в Търново спечелва II награда в категорията „Музейни колективи“ (РДАВТ ф. 547, оп. 3, а.е. 125, л. 60; оп. 1, а.е. 1335, л. 13 – 16). За първи път в страната се чества Седмичата на музеите и паметниците на културата от 11 до 18 ноември 1956 г. Кънчо Драганов, началник на управлението, представя в статия постигнатите резултати (Драганов 1956).

През 1956 г. популяризаторската работа е насочена към теми от Възраждането, а именно на революционната дейност на Васил Левски, четата на Христо Ботев, 80 г. от Априлското въстание и други. Изнасят се тематични беседи в музейната експозиция, по местното радио, в училища и трудови колективи. Публикувани са статии в печата. Подготвена е изложба за историческото минало на града (ТДДАВТ, ф. 547, оп.1, а.е. 1335, л. 60 – 69, 73, 84, 97).

Такава е професионалната среда, в която започват своята реализация младите уредници. В началото проучват историческата литература за Търново. Мария Иванова е назначена в отдел „Археология“. Скромният ѝ студентски опит в бригадите на яз. „Копринка“ през 1952 г. под ръководството на проф. Димитър П. Димитров и на ВЕЦ „Пасарел“ с доц. Атанас Милчев е допълнен с участие в разкопките на праисторическата могила в с. Хотница и тези в Еменската пещера под ръководството на Никола Ангелов. Отговаря за средновековните църкви в Асенова махала и музейните обекти в с. Арбанаси. Изнася и екскурзоводски беседи. От края на 1957 г. тя преминава на работа в отдел „Работническо революционно движение“. Издирва спомени и веществен материал за загиналите от Търновски окръг в борбата срещу капитализма и фашизма. В Стражица посещава ятаци на Горнооряховския партизански отряд, от които записва спомени за д-р Върбан Генчев, лекар на отряда. Предадена ѝ е надупчена от ножове окървавена партизанска шуба. Инвентира книги от музейната библиотека и подготвя тематичната беседа „Първите хора по нашите земи“. Димитър Овча-

ров от м. септември отговаря в експозицията за разделите „Националноосвободителни борби“, „Работническо революционно движение“, музейния кът в Дряновския манастир и музейния кът „Печатница „Работник“. Инвентира 799 етнографски материала, документи за Възраждането, част от архива на Никола Габровски, попълва експозицията с веществен материал и подрежда библиографията за Търново. Двата работят по създаването на фототека на снимките и негативите в музея (РДАВТ ф. 547, оп. 1, а.е. 1335, л. 6 – 8, 104, 135, 139, 142, 143; Спомени на Мария и Димитър Овчарови, 2011 г. – Научен архив, РИМ – В. Търново).

Д. Овчаров през 1957 г. проучва и събира материали за работническото революционно движение в Дебелец, Килифарево, Лясковец и други селища, организира исторически поход с младежи от с. Балван (РДАВТ ф. 547, оп. 3, а.е. 125, л. 86, 108).

Научноизследователската и популяризаторската дейност заема съществено място в музейната работа. Рубриците във в. „Борба“: „Изучавайте историята на родния край“, „Из миналото на окръга“ и „Седмица на музеите и паметниците на културата“, се използват активно.

С „Летопис за освобождението на Търновски окръг от турско робство“ Мария Овчарова проследява военните действия на предния отряд, командван от ген. Гурко, и освобождаването на Търново и Севлиево, значението на боевете при Елена за хода на войната, приноса на Орловския полк за освобождението на Габрово и епичните боеве на връх Шипка (Овчарова, 1957). С историческа справка уредничката представя основните бойни действия от войната (Борба, 26, 1.03.1958а). На събитие от новата история тя посвещава публикацията си за 55-годишнината от Илинденското въстание (Овчарова, 1958b). На младежкото революционно движение отделя значителна част от популяризаторската си работа. Началото поставя със статия за дейността на кръжока на Вела Благоева в Девическата гимназия през 1890 – 1892 г. (Овчарова, 1958g). В отделна публикация разкрива литературните ѝ заложби и приноса ѝ в организирането на женското социалистическо движение (Овчарова, 1959а) Отбелязването на годишнини от смъртта на дейци на младежкото революционно движение като Адалберт Антонов-Малчика (Овчарова, 1959b) и Александър Димитров (Иванова, 1959g) са допълнени и от тези за В. Коларов (Борба, 10, 22.01.1959d), Г. Генов (Овчарова, 1959е) и Хр. Михайлов (Овчарова, 1959z). В началото на 1959 г. М. Овчарова съобщава за работата на музейния колектив по бъдещите експозиции в Констанцалиевата къща в с. Арбанаси, къщата музей „Вела Благоева“, която не е реализирана, в бившия Търновски затвор и в Музея на занаятите през Възраждането. Той ще бъде експониран в хана на Хаджи Николи, архитектурен шедьовър на Колю Фичето (Овчарова, 1959е).

През 2004 г. VIII-ите музейни четения „Музеят – находки, събития, личности“ са посветени на 120 години от рождението на Тодор Николов Иванов. По покана на ръководството в научния форум вземат участие доц. д-р Янка Николова, н.с. Тодорка Драганова, доц. д-р Ненчо Бонев, д-р Мария Овчарова

и проф. дин Димитър Овчаров. В спомените си М. Овчарова подчертава изключителното си уважение към голямата личност и дело на „светеца“ на Велико Търново, както го определя при гостуване в музея, н.а. Константин Кисимов (Овчарова 2004).

Димитър Овчаров с първата си статия „Окръжният музей и патриотичното възпитание на трудещите се“ запознава читателите на в. „Борба“ с историческите събития от Руско-турската война 1877 – 1878 г. и с дейността на Габровско-Севлиевския и Горнооряховския партизански отряди (Овчаров 1956). Те са представени в новооткрития втори раздел на общоисторическата експозиция. Музеят е популярен с изнасянето и на исторически беседи по училища, военни поделения, учреждения и предприятия, организирани на походи до с. Арбанаши и античния град Никополис ад Иструм, беседи по Радиотранслационния център и с участие в редица други културно-просветни прояви.

Събирателска и популяризаторска работа през 1957 г. той извършва по темите „Създаване и дейност на читалище „Надежда“, „Революционното движение в Търновски окръг 1869 – 1877 г.“, „Революционната дейност на В. Левски в Търново“, „Характер и движещи сили на българската национална революция“, „Христо Ботев – велик български поет и революционер“, „Освобождението на България“. В музея постъпва портрет на революционера Нено (Никола) Тодоров – Странджата и той проучва дейността му. В статия представя този революционер и литературен образ в творчеството на Иван Вазов (Овчаров 1959а). Инвентира старопечатни книги, попълва библиографията за Възраждането, проучва и събира материали за участието на населението в съпротивителното движение от селата Дебелец, Килифарево, Присово, Пчелище, Шереметя, Златарица, Дединци и град Лясковец. Работи в Архива на МВР по горната тема. С младежи организира поход до с. Балван с цел събирателска работа (РДАВТ ф. 547, оп. 3, а. е. 125, л. 36, 67 – 70, 86 – 88, 109, 116, 117, 134).

В началото на 1957 г. се въвежда структурна промяна. Създават се историческите отдели и щатните единици на уредниците, които отговарят за тях, са трансформирани на завеждащ отдели. Димитър Овчаров поема ръководството на отдел „Възраждане“. Научноизследователската си дейност той свързва освен с бележити исторически дати и със събития от обществено-политическия живот. По повод IV конгрес на Българските професионални съюзи Д. Овчаров запознава на просветни събрания в предприятия и учреждения многобройните му членове със създаването и първите стъпки на синдикалното движение в окръга. С конкретни факти от края на XIX и началото на XX в. в научнопопулярни статии разкрива положението на работниците в мините в Тревненска околия, на габровските текстилци, сред които работят и деца, на транспортните работници в Горна Оряховица и тяхната стачка от 1919 – 1920 г. (Овчаров 1957а). На горната тема той посвещава и последната си статия, когато е на работа в Търновския музей (Овчаров 1959b). Посочването на много данни показва добро познаване на историческите факти.

В празничния календар от средата на XX в. са включени манифестациите, посветени на 1 май – Ден на труда. Интересни данни за първото му празнуване

през 1894 г. в селата Мусина, Михалци, Емен, в Търново и Габрово Д. Овчаров отразява в статия (Овчаров 1957g).

На 24 май – Ден на българския печат, е посветена страница във вестник „Борба“. Първите социалистически вестници, издавани в окръга, са „Росица“ (1886 г.) в Габрово под редакцията на Евтим Дабев и в. „Заря“ (1899 г.). В Севлиево от 1892 г. излиза в. „Социалдемократ“. По-пълно авторът представя в. „Работник“, за чиято експозиция отговаря. Той е издаван в Търново от 1892 г. под редакцията на Д. Благоев и Н. Габровски. Посочва и вестниците „Народен глас“ и „Освобождение“, в които Н. Габровски излага широкосоциалистическите си позиции (Овчаров 1957d).

Резултатите от събирателската работа и попълването на музейния фонд по темата за влиянието на Октомврийската революция в окръга Д. Овчаров аргументира чрез документите: факсимиле на облигация от Държавния заем на РСФСР, издадена на Сотир Зринов от Горна Оряховица, писма на комитетите на БКП от Севлиево, Търново, Сухиндол от 1918 – 1920 г., на младежки организации от 1921 г. за събирането на храни и средства за гладуващото население в Поволжието (Овчаров 1957e). Посочени са документи на младежките организации от 1927 г. и 1928 г. от селата Драганово, Долна Липница, Велчево, Търновско и Габрово, публикувани във в. „Младежка дума“ (Овчаров 1957z).

И днес представляват интерес цитираните три документа по повод 80-годишнината от освобождението на Търново, чествано на 7 юли 1957 г. Те обрисуват вълнуващи картини от посрещането на княз Николай Николаевич и руските войски, които като „движещ се цветарник“ са посрещнати с неописуема радост от населението (Овчаров 1957e).

Д. Овчаров в публикациите си запознава читателите и с музейни обекти, какъвто е „Печатница „Работник“ (Овчаров 1957h). През 1992 г. експозицията е закрыта.

Все по-задълбоченото изучаване и популяризиране на историята на Търновския край през Възраждането Д. Овчаров показва през 1958 г., когато започва подготовката на тематико-експозиционния план за Затвора музей. Тук е докаран Стефан Караджа след раняването му в битките в м. Канлъдере до с. Вишовград и край с. Патреш в началото на юли 1868 г. С подробности от сраженията на четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа, по повод 90-годишнината ѝ, е изразена съхранената памет за нея. Посочването на имената на 25 участници в четата от Търновско, на Ванко Христович и Коста Евтимов от Габрово, Златю Ошански от Трявна, Христо Дряновски от Дряново и други е резултат от научноизследователската работа по темата (Овчаров 1958b). С паметници на руските освободители в с. Джулюница, представени и със снимки, на личността на Христо Ботев, печатниците на Л. Каравелов и Хр. Ботев, пренесени в Търново след Освобождението, Д. Овчаров разкрива историческите факти в изследванията си (Овчаров 1958g, 1959g).

Професионалните интереси на Д. Овчаров ще разкрием и с още две теми от периода на Възраждането – просветното и културното дело в Търново и ре-

гиона. Държавната политика в средата на 50-те години на XX в. е конкретизирана с нормативни документи, които се отнасят до регистриране на видовете паметници на културата и осигуряване на финансови средства за тяхното поддържане. Подчертава се световното значение на българските културни ценности. Научното списание „Паметници на културата и музеи“ започва да се издава от 1956 г. и е с превес в тематично отношение към архитектурните паметници. В нашия случай става дума за сградите, запазени до тези години, в които са се помещавали килийните и взаимоучителни училища в окръга. Д. Овчаров представя 10 сгради и тяхното тежко физическо състояние, както и видни учители, преподавали в тях. Целта му е държавните институции да вземат спешни мерки за запазването им (Овчаров 1958d).

На 27.XII.1955 г. е прието ПМС, в което Царевец и Трапезица са обявени за исторически резервати с национално значение. Средновековната столица привлича чуждестранния туристически интерес. На 8.X.1955 г. Търново е посетено от първата група съветски туристи, организирани чрез ДО „Балкантурист“. На 30.X. с.г. е премиерата на цветния филм „Повест за Търновград“. В сп. „Болгария“ Д. Овчаров публикува статия за възрожденския град Елена (Овчаров 1958e).

По повод 130 години от рождението на П. Р. Славейков Д. Овчаров представя неговото дело като безсмъртно. Публикуването на статията в официоза „Работническо дело“ в съавторство с Д. Куцаров, който е негов кореспондент, е още едно доказателство за добрите ѝ качества. С представянето на музейната експозиция в родната му къща през погледа на учениците от IV клас на едноименното училище в града и с много факти от живота му е разкрит приносът на Славейков за българската история (Куцаров, Овчаров 1957). Доброто познаване на живота и творчеството на П. Р. Славейков според нас дават основание на Д. Овчаров чрез подробен анализ да запознае читателската аудитория на в. „Борба“ с книгата на Светослава Славейкова „Биографичен очерк за Петко Рачев Славейков“ (Овчаров 1959d). Интерес представлява и друго нейно изследване за този бележит търновец, в което са посочени факти от дейността му през 1845 г., свързани с началото на музейното дело (Славейкова 1957).

През 1954 г. затворът във Велико Търново престава да съществува. ПМС № 1608 от 30.XII.1951 г. се определя редът за регистриране, опазване, консервация и реставрация на паметниците на културата.

През 1952 – 1956 г. в окръга са регистрирани 813 паметника. В списъка от 2.I.1955 г. е записан Окръжен затвор, построен от Колю Фичето през 1862 г. (РДА ВТ ф1199, оп. 1, а.е. 24, л. 91) По-късни проучвания доказват неговото завършване година по-рано. На 3.XII.1956 г. отдел „Музеи“ при Министерството на културата дава съгласието си в сградата на затвора да се организира музей. (РДА ВТ ф547, оп. 1, а.е. 1335, л. 2–3. Предложението на ОК на БКП и ИК на ОНС от 23.IX.1958 г. до ЦК на БКП е придружено с подробна историческа справка, подготвена от музейните специалисти. С решение № 267/1.XI.1958 г.

на ПБ на ЦК на БКП и това на МПК приключва процедурата и са осигурени средства за осигуряване на експанзията (ЦПА, ф.1, оп. 6, а.е. 3753, л. 4, 43–45)

През 1959 г. най-отговорната задача на музейния колектив е завършване на експозицията в Затвора музей. Реализацията на тематико-експозиционния план, разработен от Д. Овчаров, Хр. Нурков и Ненчо Бонев, които работят в отдел „Работническо революционно движение“, е в напреднала фаза. За проучване на чуждестранния опит Д. Овчаров, М. Иванова и Н. Бонев посещават в Румъния затвора музей „Дофтана“. Видяното не ги подпомага особено в работата им, си спомнят по-късно те. Д. Овчаров подготвя първа експозиционна зала, където историческият разказ за националноосвободителните борби започва с 1862 г., когато тук са докарани заловените участници в Хаджиставревата буна, по-късно Филип Тотю, Ст. Караджа и В. Левски. Априлското въстание е отразено с боевете на четата на поп Харитон и хвърления в затвора Бачо Киро. В приземния етаж са килиите на задържаните и за инквизиции на поборниците. Хр. Нурков и Н. Бонев подготвят документалния и снимков материал за политическите затворници от периода 1891 – 1944 г. Записват спомени, събират лични вещи, снимки, документи (Нурков, Овчаров, Бонев 1959). След 1990 г. документалната част от експозицията е затворена за посещение. На 18.VII.2005 г. е открита възобновената част на музея. На тържеството присъстват проф. дин Д. Овчаров и доц. д-р Н. Бонев (Минчева, Харитонов 2011). През 2013 г. е експонирана канцеларията на директора на затвора.

Д. Овчаров разработва маршрута „По пътя на Поп-Харитоновата чета 1876 г.“, който обхваща селата Бяла черква – Михалци – Мусина – Балван – Ветринци – Каломен – Плачка – Цинга – Дряновски манастир. Той се ползва предимно от ученици, които, изминавайки този път, се запознават с историческите факти и паметници на загиналите четници. В Дряновския манастир разглеждат музейната експозиция и паметника мавзолей. Д. Овчаров препоръчва и литература по темата. На 26 октомври 1959 г. комисия с неговото участие обсъжда картината „Бачо Киро пред съда“ от художника Г. Николов. Участва в многобройните прояви на музея за честването на Седмичата на музеите и паметниците на културата, която се провежда от 17 до 24 ноември 1959 г. (РДАВТ, ф. 547, оп. 4, а. е. 245, л. 1, 8, 16).

Задълбочената проучвателска работа за борбата на населението от Търновския край за освобождение насочва Д. Овчаров и в отразяването ѝ в народния епос. Издирените и цитирани народни песни са вид историческа летопис, посочва авторът, като цитира песните „Стоян и патрика“, „Турците изгарят библиотеките в града Търново“, „Кърджалии в Елена“, „Стоян и потеря“, „Пена войвода“, „Хаджи Минчо от Търново“, „Велчовата завера“, „Стефан Караджа и потеря“ (Овчаров 1959е).

Всеки изследовател на културната дейност в Търново през XIX – XX в. започва проучванията си с историята на читалище „Надежда“. Сред тях е и Д. Овчаров. Създадено на 8 юни 1869 г., читалището дава живот на библиотеката, театъра, музея, художествената галерия, кукления театър. Най-голямата гор-

дост на търновци е построяването на първата в България читалищна сграда с театрален салон, открита на 19 октомври 1886 г. Тук се провеждат Третото, Четвъртото и Петото велики народни събрания. Тези емблематични за Търново и страната исторически събития ангажират вниманието на младия музейен работник. На читалищната 90-годишнина той посвещава две публикации, които се отнасят до създаването му и подредената музейна сбирка в него (Овчаров 1959z). Тук ще посочим един почти неизвестен факт, че през 1959 г. той открива в материалите, пренесени от читалищния музей, първата протоколна книга на читалище „Надежда“ и писмата на Бачо Киро и ги предава в Държавния архив.

Заедно с професионалната си работа Д. Овчаров проявява голям интерес към дейността на Драматичния театър и читалищната оперета, която в тези години е на национално равнище. Тези щрихи от културните му интереси се допълват и от контактите му с Групата на художниците и определен интерес към нейните прояви. На 20.II.1953 г. настоятелството на читалище „Надежда“ дарява безвъзмездно фонда на Картинната галерия на Окръжния музей, като запазва собствеността си. От 1.VII. с.г. КНИК одобрява с решение този факт. Министерството на културата през март 1957 г. прехвърля Градската картинна галерия към Окръжния музей. На 23.V.1957 г. в салона при църквата „Св. Спас“ е открита експозицията ѝ. През ноември 1958 г. е открита Десетата окръжна изложба на художниците. Д. Овчаров прави анализ на разнообразието на тематиката на творбите. Съпоставката с минали изложби, с тази в Коларовград (днес Шумен), посочването на творбите на редица художници говори за формирано отношение в тази област. Неговата преценка, изградена може би от позицията на музейен специалист, е, че липсват творби, които да отразяват героичната ни история и съвременност (Овчаров 1958z).

На общата изложба през 1959 г., в която участват 25 художници и скулптури от окръга с 60 творби, той посвещава статия. Оценката на автора е, че в нея произведенията са със значително по-голямо тематично разнообразие (Овчаров 1959e). Последният резултат от тази страна на научноизследвателската му работа се отнася до експозицията на Картинната галерия при музея. Нейната история все още чака своите изследователи и затова съвместната статия на музейния художник и реставратор Стефан Петков и Димитър Овчаров е особено полезна. Те представят с компетентен анализ ценни творби, създадени през втората половина на XIX в. и XX в. Приложените фотографии на картини на водещи художници допълват информацията за читателя (Петков, Овчаров 1959).

Димитър и Мария Овчарови напускат Търново на 29 януари 1960 г., за да се посветят на създаването на Окръжния исторически музей в град Търговище. Внимателният преглед на научноизследвателската му дейност показва, че на историята и културата на възрожденско Търново за изминалите три години той посвещава 37 статии. Средновековната столица си запазва място в научните му дирения и през следващите десетилетия. През 1962 г. той публикува статия за

първото Археологическо дружество в България, основано в средновековната столица. Авторът посочва 15 май 1879 г. за начало на дейността му за разлика от В. Берон, който пише, че това е станало през март 1879 г. Представя първите разкопки на старините, които според него са причина за създаването на музей (Овчаров 1962). В тези години архивът на дружеството се намира в музея в Търново.

Определено като успех може да се оцени обнародването на ръкописен стихотворен сборник от фонда на музея в Търново. Познаването на възрожденската история дава възможност на автора на статията да датира този ценен и рядък паметник във времето от 1840 до 1849 г., както и стиховете, включени в него, да изкаже предположения за техните автори, сред които е и П. Р. Славейков, да направи изводи за видни български дейци (Овчаров 1966).

В края на 60-те години Д. Овчаров публикува още един интересен документ от фонда на отдел „Възраждане“. Той се отнася до неуспешния опит за създаването на редовна българска войска по време на Освободителната война 1877 – 1878 г. (Овчаров 1969). В публикацията е цитиран оригинален протокол от събрание, състояло се в Търново на 25 юли 1877 г. В него участват представители от градовете в региона, от Казанлък и Стара Загора. Авторът показва добро познаване на българските и руските архивни източници. Той анализира военната обстановка, ролята на Търново и предложенията на участниците в събранието, представя вижданията си за развитието на идеята. Документът е много важен за историята на войната и създаването на българската войска.

Учредителното събрание и приемането на Търновската конституция на 16 април 1879 г. за гражданите на старата столица е следващият голям принос в националната законодателна дейност. На борбата на търновци в защита на Конституцията през пролетта на 1881 г. с представяне и на документи от фонда на музея Д. Овчаров разкрива в статия „Ролята на Стефан Стамболов и Либералната партия в Търново против режима на пълномощията на княз Ал. Батенберг“ (Овчаров 1971).

Д. Овчаров отдава особено значение на срещата си в град Свищов с Богдан Пенев, син на Ботевия четник Сава Пенев. Годината е 1957, времето на „прощъпулника“ в музейната работа, както сам я определя (Овчаров 1990). Такъв ден, когато си успял да спечелиш дарителя и държиш в ръцете си оригинална снимка на Васил Левски с автограф „Подарява г-на Сава Пенюва“, както и снимки на Ангел Кънчев, Бачо Киро и Филип Тотю, не се забравя никога. В Музея на Възраждането и Учредителното събрание във Велико Търново освен тези снимки може да се види и прочете и списъкът на стотина български заточеници из анадолските затвори след Априлското въстание. Това, което единици знаят, е, че той е написан собственоръчно от Сава Пенев, когато е бил в Диарбекир.

Ще завършим представянето на научноизследователската дейност на Д. Овчаров, свързана с търновския му период, със статията „Наченки на театралното дело в Търново (1870 – 1872)“ (Овчаров 2007). Тя е публикувана в книгата му „Ако оцелее Дон Кихот, ще оцелее и културата“. Посветена е на театъра,

който винаги е бил в сърцето му. Отново историческият разказ е свързан с читалище „Надежда“. На базата на протоколите и публикациите във възрожденския печат авторът разкрива най-богатата му дейност – театралната, която е тясно свързана с културните интереси и революционните надежди на търновци. Представени са играните 12 заглавия, както и изпълнената с драматизъм читалищна дейност.

Димитър Овчаров участва активно и в културния живот на града. Интересите му към театъра и Групата на художниците се допълват и като член на Литературния кръжок при читалището. Негов ръководител е Антон Дончев и дейните му сътрудници Димитър Мантов и Димитър Начев. Многобройните и с тематично разнообразие статии на Д. Овчаров във в. „Борба“ са причина главният редактор Христо Консулов да му предложи работа във вестника, и то при много добри условия. Но надделява привързаността към музейната работа.

Младото семейство се свързва със старата столица и с друго много важно за тях събитие – раждането на сина им Николай на 19 юли 1957 г. Може би участието на проф. д-р Николай Овчаров в проучването на църквата „Св. св. Петър и Павел“ и „Св. Иван Рилски“ е израз на реализиране на мечтата на неговите родители в изследването на средновековната българска столица.

В заключение ще посочим, че търновският период е основополагащ в професионалното развитие на Мария и Димитър Овчарови. С работата си те подпомагат обогатяването на музейния фонд, а с експозиционната, научноизследователската и публицистичната си дейност популяризират събитията от местната и националната история.

Придобитият опит те влагат в създаването и развитието на Окръжния исторически музей в град Търговище през 1960 – 1968 г. Д. Овчаров е директор, ръководи събирателската и експозиционната работа и участва активно в обществения живот на града. Работи интензивно за археологическото проучване на региона (Гинев, Конакчиев 2002). Професионалното му развитие в София е като научен сътрудник във Военноисторическия музей, в НАИМ при БАН, където ръководи секцията по средновековна археология. През 1987 г. защитава дисертация за научната степен „доктор на историческите науки“.

Мария Овчарова работи в областта на изкуствознанието. Тя е автор на 10 книги, в които представя творчеството на видни български художници, скулптори, писатели.

Своето уважение към живота и дейността на проф. дин Димитър Овчаров Регионалният исторически музей във Велико Търново изразява и с провеждането в негова чест на Петите музейни четения на 17.V. 2001 г. по повод на 70-годишнината му с участието на 42 доклада, публикувани в юбилеен сборник.

ЛИТЕРАТУРА

Бъчварова 2003: Н. Бъчварова. Музейното дело във Велико Търново през втората половина на XX век – В: История на музеите и музейното дело в България. Плевен, 2003, 137 – 144.

Бъчварова 2004: Н. Бъчварова. Тодор Николов Иванов – живот и дейност – ИРИМВТ, 2004, XIX, 17 – 36.

Бъчварова 2011: Н. Бъчварова. Христо Нуркон и приносът му за развитието на Окръжния исторически музей във Велико Търново – ИРИМВТ, 2011, XXVI, 9 – 66.

Драганов 1956: К. Драганов. Седмица на паметниците на културата и музеите. – В: Паметници на културата и музеи, 1956, 4, 15 – 16.

Драганова, Т., Овчаров, Д. 1959: Т. Драганова, Д. Овчаров. Идеолог на националната революция. – Борба, №3, 6.01.1959.

Гинев, Конакчиев: Г. Гинев, А. Конакчиев. Проф. д.ист.н. Димитър Овчаров в Търговище. – В: Юбилеен сборник в чест на проф. Димитър Овчаров. ВТ., 2002, 15 – 16.

Кисъев 1956: Ив. Кисъев. Какво показва прегледът на културно-просветната и популяризаторската дейност на музеите. – В: Паметници на културата и музеи. 1956, 4, 17 – 18.

Куцаров, Овчаров 1957: Д. Куцаров, Д. Овчаров. Делото на дядо Славейков ще остане безсмъртно. – Работническо дело, №3351, 1.12.1957.

Минчева, Харитонов: Т. Минчева, Х. Харитонов. „Затворът музей“ във Велико Търново. – В: От регионалното към националното. Юбилеен сборник в чест на доц. д-р Николай Колев и в памет на Рачо Илиев. Х. Харитонов (съст.). В. Търново, 2011, 405 – 415.

Нурков, Овчаров, Бонев 1959: Хр. Нурков, Д. Овчаров, Н. Бонев. Търновският затвор – затвор музей. – Борба, № 79, 2.VII.1959.

Овчаров 1956: Д. Овчаров. Окръжният музей и патриотичното възпитание на трудещите се. – Борба, № 140, 22.11.1956.

Овчаров 1959а: Д. Овчаров. Литературен образ и революционер. – Борба, № 148, 10.12.1959.

Овчаров 1957а: Д. Овчаров. Работническото движение в Търновски окръг. – Борба, №45, 13.04.1957.

Овчаров 1959б: Д. Овчаров. Към победа. – Борба, № 154, 26.12.1959.

Овчаров 1957б: Д. Овчаров. Първото празнуване на Първи май в нашия окръг. – Борба, № 51, 27.04.1957.

Овчаров 1957г: Д. Овчаров. Първите социалистически вестници в окръга. – Борба, № 62, 23.05.1957.

Овчаров 1957д: Д. Овчаров. Документи за Великата октомврийска революция. – Борба, № 76, 25.06.1957; От залъка – за революцията, Народна младеж, № 256, 31. 10. 1957.

Овчаров 1957е: Д. Овчаров. В името и в защита на делото на Октомврийската революция. – Борба, № 124, 15.10.1957.

Овчаров 1957з: Д. Овчаров. Съвременници разказват за посрещането на руските освободителни войски в Търново. – Борба, № 81, 6.07.1957.

Овчаров 1957е: Д. Овчаров. Музеен кът „Печатница „Работник“. – Борба, № 131, 31.10.1957.

Овчаров 1958a: Д. Овчаров. Техният подвиг е безсмъртен. – Народна младеж, № 177, 30.07.1958; Четници от Търновския край в четата на хаджи Димитър и Стефан Караджа. – Борба, № 86, 19.07.1958.

Овчаров 1958b: Д. Овчаров. Паметници на дружбата. – Борба, № 25, 27.02.1958; Христо Ботев и борбите на пролетариата. – Борба, № 65, 31.05.1958.

Овчаров 1958g: Д. Овчаров. Печатниците на Каравелов и Ботев в Търново преди 80 години. – Борба, № 34, 20.03.1958.

Овчаров 1958d: Д. Овчаров. Грижа за килийните училища. – Отечествен фронт, № 4456, 24.12.1958.

Овчаров 1958e: Д. Овчаров. Город Елена. – България, 1958, 4, 18 – 19.

Овчаров 1959g: Д. Овчаров: Нова книга за Петко Рачев Славейков. – Борба, № 64, 28.05.1959.

Овчаров 1959d: Д. Овчаров. Историята на Търновския край в народния епос. – Борба, № 154, 24.12.1959.

Овчаров 1959e: Д. Овчаров. 90 години читалище „Надежда“. – Борба, № 74, 20.06.1959; Музейното дело в Търново и читалище „Надежда“. – Народно читалище „Надежда“ (Юб. в.), Търново, окт. 1959.

Овчаров 1958z: Д. Овчаров. Мисли около Десетата изложба на художниците в окръга. – Борба, № 142, 27.11.1958.

Овчаров 1959z: Д. Овчаров. Новият живот – съдържание на нашето изкуство. – Борба, № 118, 1.10.1959.

Овчаров 1962: Д. Овчаров. Към историята на първото археологическо дружество в България. – Археология, 1962, 3, 69 – 71.

Овчаров 1966: Д. Овчаров. Неизвестен ръкописен стихотворен сборник от средата на XIX в. – Музеи и паметници на културата, 1966, 2, 18 – 21.

Овчаров 1968: Д. Овчаров. Неуспешен опит за създаване на редовна българска войска по време на Освободителната война 1877 – 1878 г. – ИОИМ – В. Търново, 1968, 4, 97 – 101.

Овчаров 1971: Д. Овчаров. Нови данни за борбата на търновци в защита на Конституцията през пролетта на 1881 г. – Известия на българските музеи, 1971, 1, 283 – 291.

Овчаров 1990: Д. Овчаров. „Подарява г-на Сава Пенюва“, или как се сдобих с оригиналната снимка на Васил Левски. – Отечество, 1990, 3, 21 – 38.

Овчаров 2007: Д. Овчаров. Наченки на театралното дело в Търново (1870 – 1872). Ако оцелее Дон Кихот, ще оцелее и културата. С., 2007, 144 – 155.

Овчарова 1957: Летопис за освобождението на Търновски окръг от турско робство. – Борба, № 77, 27.06.1957.

Овчарова 1958a: 55 години от Илинденското въстание. – Борба, № 92, 2.08.1958.

Овчарова 1958b: Героична летопис. Младежкото движение във В. Търновски окръг. – Борба, № 142, 27.XI.1958.

Овчарова 1958g: М. Овчарова. Вела Благоева. – Борба, 117, 29.IX.1959.

Овчарова 1959a: М. Овчарова. Знаме на младежта. Адалберт Антонов Малчика. – Борба, 148, 10.XII.1959.

Овчарова 1959b: М. Иванова. Водач на българската младеж. – Борба, 155, 26.XII.1959.

- Овчарова 1959g:** М. Овчарова. Девет години без Васил Коларов. – Борба, 10, 22.І.1959.
- Овчарова 1959d:** М. Овчарова. Пламенен борец против фашизма. – Борба, 9, 20.І.1959.
- Овчарова 1959e:** М. Овчарова. 15 години от смъртта на Христо Михайлов. – Борба, 17, 7.ІІ.1959.
- Овчарова 1959z:** М. Овчарова. Нови експозиции. – Патриот, 21, 12.ІІІ.1959.
- Овчарова 1959e:** М. Овчарова. Светецът на Велико Търново. – ИРИМВТ, XIX, 2004, 45 – 50.
- Петков, Овчаров 1959:** Ст. Петков, Д. Овчаров. Огнище на естетическо възпитание. – Борба, № 142, 26.11.1959.
- Славейкова 1957:** Св. Славейкова. Петко Рачев Славейков и историческите паметници. – Паметници на културата и музеите, 1957, 4, 8 – 11.

ABOUT MARIA AND DIMITAR OVCHAROV
AND THE FIRST STEPS OF THEIR MUSEUM WORK

Neviana Bachvarova

(Abstract)

This article presents the first three years of the professional path of Dr. Maria and Prof. Dimitar Ovcharovs from the 15th July 1956 to the 29th January 1960. At that time they worked at the Regional National Museum in Veliko Tarnovo. Maria Ovcharova worked in the Department of “Workers Revolution Movement”. Dimitar Ovcharov was Head of the “National Liberation Struggles” Department. The paper surveys the results of his efforts to gather artefacts and publicize the museum. Special attention is given to his scholarly research. The historical events and figures that he was devoted to are Hristo Botev, P.R.Slaveikov, Hadzhi Dimitar’s and Stefan Karadzha’s band, the liberation of Tarnovo in 1877, the Nadezhda Community Centre and the museum. During the following historical period he directed his attention to the youth and trade union revolutionary movements. He was also interested in the picture gallery of the town as a focal heritage point.

ПРОБЛЕМИ НА ПОНЯТИЙНАТА (КАТЕГОРИАЛНАТА) ФУНДАМЕНТИКА НА ИСТОРИЯТА НА ОРЪЖИЕТО

Иван Нурков

В хода на конституирането на историята на оръжието като част от системата на историческите науки и легитимирането ѝ като равноправен член на по-обширната област на обществените науки, логично нараства необходимостта от изясняване на присъщата терминология¹ в теоретичен и приложен аспект (Нурков 2008, 25 – 31; Нурков 2011, 85 – 96). Като основа на понятийния и категориалния апарат² и еманация на езиковата лексика, терминологията на понятийната фундаментика³ има идентична проблематика като тази на предметната област и методологията. Проблемите произхождат преди всичко от нееднаквото съдържание, което влагаме в термините, но не и от самите тях. Необходимо е да приемем и да се примирим с истината, че съществуват тесен, широк и най-широк смисъл на понятието (понякога и средищен такъв). При смесването на различните посочени смисли в познавателния процес, изразен писмено и говоримо, се изявяват различни плоскости на мислене, при което логиката се нарушава, появяват се обстоятелства, които съставят основа за преимуществено безпредметни спорове.

Думата е външен, материален израз на термина, понятието, категорията и тя не е тъждествена с тях (Бънков, Осиковска 1968, 16; Лазарова, Бешкова 2009, 16). В процеса на изследователската работа ние не се „хващаме“ въобще за думата, а търсим нейната семантика, семантичното ѝ значение. В художествените произведения, в журналистиката преодоляването на семантиката на думата е израз на развита, богата словесност (Лихачов 1980, 9 – 25). Не така е обаче в научните изследвания. Тук поставих в кавички „хващаме“ и това може би е подходящ пример. Ние не можем да хванем думата, ние можем да хванем тягата, да хванем риба, но не и дума, както и въздух, въпреки че също са материя.

Изразеното тук разбиране за основополагащото значение на терминологията в науката и императивната необходимост от нейната дефинитивна точност отразява моето дълбоко убеждение, че това е някакъв истинен път към разширяване и задълбочаване на историческото познание.

От лексикалния и речевия състав на езика ние извличаме думи и словосъчетания като термини за нашата наука. Част от така формираната терминология дефинираме като понятийен (категориален) апарат. Понятийната фундаментика е част от този апарат и включва основополагащи понятия (категории), само няколко от които, като употреба, разискваме тук. Налице е необходимост

от представяне на използваната терминология в някои публикации, където има историко-оръжейна тематика най-вече от археологически разкопки и съответни авторски интерпретации.

Преглед на терминологията в някои публикации

Повечето от разглежданите по-нататък материали са публикувани в „Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново“, поради което започвам този преглед със статия на **Ив. Църов** за богатото тракийско погребение от с. Големаните⁴, Великотърновско. Още повече това го изисква и историческата хронология (Църов 1994, 97 – 113). Предметът на статията се съдържа в заглавието ѝ „Въоръжение от късножелязната епоха от региона на Велико Търново“, като за пръв път се въвежда в специализираната литература „комплектът въоръжение от разкритото през 1991 г. погребение от тракийския могилен некропол край с. Големаните“ (Църов 1994, 97).

В зависимост от основното си функционално предназначение авторът разделя въоръжението на две основни групи – нападателно и защитно. Всяка група има видове въоръжение, систематизирано по типове (Църов 1994, 98).

Ив. Църов посочва, че „при нападателното въоръжение сме се придържали към типологизацията на Буюклиев, която за настоящия момент приемаме за най-прецизна...“ (Буюклиев 1981). По-нататък се употребяват определенията „оръжия за близък (ръкопашен) бой“, „оръжия за далечен бой (метателни)“, „защитни“ и „предпазни доспехи“.

За върховете на стрелите от с. Големаните се прави важният извод за „нови **варианти** на известните вече **типове**“. Правилно авторът утвърждава, че „защитното въоръжение е представено от... шлем... ризница и щит...“ (Църов 1994, 101).

Ив. Църов развива тази оръжейноисторическа статия в монографията „Траките край Атрюс“ (Църов 2008). Едно от важните допускания в нея е това за наличието на параден и боен щит в погребението след предприетата реставрация (Църов 2008, 92 – 94). В текста се допълва характеристиката на антенните мечове акинаци (Църов 2008, 96) и техните ножници. Също се посочват и често пренебрегваните термини „наносници“, „набузници“, „начелници“ (Църов 2008, 97 – 98), както и намерените и определени точно, въпреки фрагментацията, „накрайници на копия“, т.е. металните втулки за дървената дръжка от задния ѝ край (Църов 2008, 87). Интересна е констатацията, че в бронзовия материал за върхове на стрели при 26 екземпляра е открита добавка от антимон (Църов 2008, 89). Същата технология се използва и в днешно време за отливане на ловни сачми с увеличена твърдост.

Особен интерес по разглежданата тук тема предизвиква обширният научен труд на **В. Йотов** „Въоръжението и снаряжението от Българското средновековие (VII – XI век)“. По замисъл и изпълнение той представлява корпус на откритото дотогава по българските земи (Йотов 2004).

Разделите в публикацията са за „Оръжие за далечен бой“, „Оръжие за близък бой“, „Защитно въоръжение“ и „Снаряжение на конника и коня“ (Йотов 2004, 3). От терминологическа гледна точка особено важен за нас е уводът. Прави се преглед на проучванията у нас и в чужбина, а към всяка глава и в края на книгата има изключително богата библиография и отправки, което е достойнство. Правят се езикови разкопки в старобългарската книжнина, привеждат се термини от няколко европейски езика. Авторът правилно посочва, че при „анализа на събраните паметници и изработването на типология“ предимство имат... (посочват се конкретните материали и находки).

В. Йотов определя оръжието като „отделно военно техническо средство“, а снаряжението е „екипировката на конника и коня“. Относно въоръжението се определя, че това е „оръжието, снаряжението и помощните средства, влизащи във войската екипировка“ (Йотов 2004, 9, 11).

„Съобразно тази посочена терминология и за нуждите на типологията“ авторът дефинира с примери кое приема за „вид“, „клас“, „подкласове“, „типове“, „подтипове“, „варианти“, „група“ (Йотов 2004, 11).

В главата „Шит. Шлем“ авторът пише: „**Щитът** е най-старото средство за защита... Поради особеностите на боравенето с него той може да бъде **причислен и към оръжието**“ (Йотов 2004, 115, 10).

С важен приносен характер е книгата на С. Витлянов „Старобългарското въоръжение“ (Витлянов 1996), цитирана многократно в по-късни статии и разработки. Първата глава е назована като „Оръжието за дистанционен бой“, втората е „Оръжието за близък бой“ и трета глава е „Предпазно въоръжение“. Авторът употребява термина „защитни доспехи“ (Витлянов 1996, 45), като ги определя като „важна и неотменна част от снаряжението“. Среща се и определението „накрайници на стрели“.

В текста се повтарят словосъчетанията: „Настъпателно оръжие за дистанционен бой“; „Настъпателно оръжие за близък бой“; „Снаряжение на бойния кон“ (Витлянов 1996, 16, 30, 57).

В началото на своята статия (Владкова 2006, 58) П. Владкова съвсем правилно определя, че „предметите от кост... са части от въоръжението и снаряжението...“. На същата страница се употребяват термините „оръжие“ и „метално оръжие“. Относно костните пластини може да се каже, че те присъстват като краища на двете рамена на сложносъставния (рефлексен, композитен) лък. Обикновеният лък е едно-, дву- или трисъставен най-вече от определени породи дърво, а при последния и с участието на жили.

При характеризирането на стрелите авторката използва съвсем точно термина „типологиязация“, а не класификация, систематизация и т.н., респ. типовете стрели са с шип и втулка (двата основни типа според закрепването на тялото на стрелата). Терминът „тип“ се използва и при разграничаването на стрелите. По-нататък следват някои костни предмети от снаряжението на война.

В последната част от статията П. Владкова използва единствено подходящия термин „конска амуниция“ (Владкова 2006, 60, 63, 67).

С тези бележки искам да изтъкна терминологичната точност в статията като принос в утвърждаването на терминологията на историята на оръжието, в която влизат и съпътстващите го въоръжение и снаряжение.

Е. Дерменджиев публикува резултатите от археологическите разкопки на средновековно селище и малка крепост край с. Росица, община Павликени (Дерменджиев 2013 – 2014, 157 – 221). В каталога на находките в рубриката „Оръжие“ авторът дава определенията за намерените железни „върхове на стрели“ (4 екз.). Закрепването им за ствола (тялото) е чрез „шип“, което е едно от двете основни закрепвания. Според силуета (формата) на върха определенията са от общовъзприетите в научната литература – „листовиден“, „триъгълен“ (2 екз.) и „ромбовиден“ (Дерменджиев 2013 – 2014, 171, 173 – 174, Обр. 44.1. – 44.4.).

Трудът на **Ив. Лазаров** „Меч и сабя“ (Лазаров 2003) е с приносен характер за генезиса на хладните оръжия меч и сабя – от добиването на желязото през изковаването до търговските пътища, кинематиката. Авторът употребява названието „история на въоръженията“ (Лазаров 2003, 8), което е от сферата на перспективните понятийни посоки. Дават се някои определения като: „оръжие с дълго острие и срв. къса дръжка (напр. меч и сабя)“; „оръжие с късо острие, снабдено с дълга ръкохватка (напр. копие)“ (Лазаров 2003, 24 – 25).

Авторът дава доста рационални предложения относно „конструктивните термини“. Става дума за основополагащи положения в историята на оръжието и съответстващата терминология. Напр. коя част на оръжието е „горе“ и коя „долу“? Утвърждава се употребата на българската дума „острие“ вместо „клин“, а за острата, режещата част на острието – „лезвие“, нещо, което напълно приемам (Лазаров 2003, 30–31).

По-нататък в книгата се разгръща изложение с приносен характер за баланса и кинематиката на меча и сабята, технологията на производство, т. нар. „дамаскова стомана“ и индийската „вууц“, оръжията на хуни, авари и българи.

В края на книгата авторът заключава: „Авари и българи били първите номади, които изградили своите империи благодарение на превъзходството, което имали във въоръжението, снаряжението, тактиката и стратегията“. С това се прехвърля мост към историята на военното изкуство, каквито кратки отправки има и в изложението.

В статиите по история на оръжието на **С. Димитров** е показано задълбочено познаване на античното и средновековното оръжие, въоръжение и снаряжение (Димитров 2007, 52 – 63; Димитров 2008, 145 – 155). Благодарение на това могат успешно да се внасят корекции на досегашни публикации и да има съотнасяния в типологията и хронологията.

В „Картиране на антични шлемове от България“ С. Димитров още в началното изречение пише: „Последните години се оказаха благодатни за обогатяването на представата ни за **доспехите** от Античността по нашите земи“. По-нататък обаче авторът заявява, че „...броят на **защитното снаряжение** значително нарасна“. Терминологично несъответствие по определение и смисъл

има и в термина „защитен доспех“ (Димитров 2007, 52, 53). Доспехите са терминологически самодостатъчни за изразяване на същността си. Те не са защитни или нападателни.

Много на място са употребени термините за формите от шлемовете – „наосници“ и „набузници“.

По-нататък авторът посочва: „Стенописите от Казанлъшката гробница и находките по-скоро показват войска, **снаряжена** по елинистически модел, с вносно **защитно оръжие**“. За общия коментар ще посоча и написаното два реда по-надолу „...наличие на оръжие, **нападателно** и **защитно**...“ (Димитров 2007, 60).

Д. Рабовянов публикува средновековните боздугани от фондовете на Регионалния исторически музей – В. Търново (Рабовянов 2009 – 2010, 187 – 199). Той припомня, че руската авторка Е. Аствацатурян ги отделя в труда си под названието „булава“, „шестопери“, „перначи“ (Рабовянов 2009 – 2010, 193, 194, 186). Полският автор Zdz. Zygmuntski-jun. ни посочва „buzdygan“ като название, но използва и „мачуга“, „булава“, „пернач“ (Zygmuntski-jun. 1975, 20, 51, 20, 261).

Употребата на названието „боздуган“ става възможно, след като сме го възприели като нещо обобщаващо. Но все пак имаме достатъчно видови названия (ако „боздуган“ е родово название), които можем да употребяваме за необходимата ни терминологическа точност и дефинираност (определеност). В този смисъл Д. Рабовянов разширява словесния набор с посоченото вече, като се позовава и на чужди автори.

Друга важна тема от средновековното въоръжение, на която се спира Д. Рабовянов, е за „обсадните машини“ в статията си „Раждането на българската полиоркетика“ (Рабовянов 2005, 150 – 159). Стремешът към идентификация и дефиниране на тези обекти има определено значение за бъдещи изследвания, като се вземе предвид и нищетата на няколко публикации по военна история на периода.

В статията „Оръжието на Царевград Търнов“ от **В. Дончев** се дава още една интерпретация на намерените части от оръжие, въоръжение и снаряжение на хълма Царевец. Авторът пише: „В нашата археологическа литература е прието оръжието да се дели на **нападателно** и **отбранително**..... тук то е класифицирано на **метателно** и **ръкопашно**“.

Към метателните оръжия правилно са отнесени лъкът, арбалетът, лекото копие, прашката. Шлемът, ризницата и щитът са „предпазни средства“, но е употребен и изразът „защитни средства на война“, което е от възприетата терминология (Дончев 1985, 185, 190).

С. Семерджиева в статията си „За някои надписи и символи върху оръжия от фонда на Етнографски музей – Пловдив“ (Семерджиева 2007, 292 – 305) пише: „Едно от най-старите оръжия, които се съхраняват във фонда на Етнографския музей – Пловдив, е сабя ятаган (инв. № 1956)“. По-нататък авторката определя този музеен предмет като „класическа турска сабя ятаган от първата половина на XVIII век“ (Семерджиева 2007, 295).

В статията прави впечатление прецизирането на текста в надписите като превод, вкл. и определянето на характерната им стилистика.

Публикуваната снимка над Обр. 2а обаче с текст „Сабя ятаган от нач. на XVIII в. (инв. №1956)“ е на типична отоманска сабя „килич“ (калъч), вариант на известната сабя „зулфикар“.

Под образите на другите публикувани оръжия правилно е написано „ятаган“.

В литературата съществува термин „нож ятаган“, който се свързва и с България. Става дума за удължения нож на френската пехотна пушка „Шаспо“, обр. 1866 г., на въоръжение във френската армия, а по-късно и в Българското опълчение по време на Освободителната война 1877 – 1878 г. Наречен е така поради уподобяващата извивка на острието на ножа.

Видната руска оръжейна историчка **Емма Аствацатурян** в книгата си „Турецкое оружие“ използва равнопоставено термините „доспехи“ и „защитни доспехи“ (Аствацатурян 2002, 68), без да прави разлика между тях. В един от вариантите на съдържанието на тази книга⁵ заглавието на глава IV е дадено като „Защитно оръжие“, но в самия текст е: „IV. Защитно въоръжение“ (Аствацатурян 2002 335, 60).

Относно бойния кон авторката употребява понятието „конски доспехи“ (Аствацатурян 2002, 79).

Отделните глави за оръжието са: „Хладно оръжие“, „Метателно оръжие“, „Огнестрелно оръжие“.

В книгата си „Оръжие народов Кавказа“ (Аствацатурян 1988) Е. Аствацатурян пише, че „кавказкото оръжие се подразделя на хладно, огнестрелно и защитно“(?). Подобно на горепосочения пример в следващата обобщаваща глава „Северозападен и Централен Кавказ“ се прави общ преглед на „хладното оръжие“, „огнестрелното оръжие“ и „защитното въоръжение“, а в следващата глава „Черкесия“ разделите са за хладно, метателно и огнестрелно оръжие и защитно въоръжение. Същото се отнася и при материалите за Дагестан, Чечня и др., т. е. налице е придържане към класическата типологическа схема.

През 2012 г. бе публикувана книгата на **Таксиархис Колиас** „Византийски оръжия“ (Колиас 2012). В нея авторът разглежда най-подробно по писмени източници хладното и метателното оръжие и защитното въоръжение на византийските войски през периода от края на IV в. до 1204 г.

В текста на труда са дадени ризниците (доспехите), защитните средства за главата, ръцете и краката на война. Още и щитът, мечът, ножът, бравата, кривакът, боздуганът, пиката, копието и др.

Колиас употребява понятия като „халчести и люспести ризници“, „защитна ризница“, „гладка броня“, „снаряжение на конниците“, „нагръдни брони“, „парадно снаряжение“, „мускулна ризница“ (Колиас 2012, 41, 42, 45, 48, 52, 55, 56).

В глава V „Щит“ авторът пише: „Без съмнение **щитът** е най-старото **защитно оръжие**“. И още: „...**щитът** е... едно от най-важните **оръжия**“ (Колиас 2012, 99).

Изключителната работа само по писмени източници е оставила на твърде заден план физическото запознаване с предметите от тези източници, поради което авторът се принуждава да заяви, че „в тази глава често ще използваме думата „меч“, без да се съобразяваме особено със специфичното значение на думата“ (Колиас 2012, 149). За съжаление с „меч“ се назовават и сабите.

Трудът на Т. Колиас има обширен списък на използвана литература и многобройни цитирания под линия. Тази книга има определено значение за българската оръжейна история. По отношение на терминологията трябва да имаме предвид и преводния ѝ характер от немски език.

При търсене на решения за проблемите на терминологията естествено възниква въпросът за позоваването и критичното отношение към произведенията на утвърдени автори. Интерес за нас представляват и трудовете на **Юлий Худяков** от Сибирското отделение на Руската академия на науките. Със своите статии и книги (Худяков 1986) той създава по оценка на руски, български и други автори цяла школа в археологията и историографията в профила им за оръжието, въоръжението, снаряжението, военното дело, военното изкуство, структурата на военната организация на номадските племена в Южен Сибир и Централна Азия.

Освен с „история на оръжието“ Худяков назовава нашата наука още и „оръжезнание“ и в частност „сибирско оръжезнание“ и дори „южносибирско и централноазиатско оръжезнание“ (Худяков 1986, 4, 8, 17).

За всяка оръжейна култура авторът използва обобщаващия термин „комплекс от предмети на въоръжението“, където се включват „оръжия за дистанционен и близък бой и защита“, както и „средства за нападения и защита“ (Худяков 1986, 4, 7, 137, 23). По-нататък разделя въоръжението на „защитно“ и „нападателно“, употребява за ризницата и щита обобщението „защитни доспехи“. В текста се различава още „близък бой“ и „ръкопашен бой“. „Сечащото оръжие“ (както сабята и палаша) се определя като „главно настъпателно оръжие за близък бой“ (Худяков 1986, 160, 193).

Относно методиките на проучванията Ю. Худяков използва следните изрази: „...да систематизира... единиците на класификацията“ (?); „типологическа класификация (?) на отделните видове оръжия“; „видов състав и типологическо разнообразие на... оръжието“; „типологическо разнообразие... на железните върхове за стрели“; „видово разнообразие и типологически състав“ (Худяков 1986, 137).

Въпреки използването, а понякога и смесването на „тип“, „клас“, „система“ и техните производни, Ю. Худяков създава и прилага може би **най-успешната типологизационна** схема за предметите на въоръжението (в широк смисъл) на номадските племена – върхове на стрели, сложносъставни лъкове, саби и др. Остават проблемите за историческата хронология и твърде продължителния период на възникване и развитие на изследваните обекти, при което се появяват и открояват черти на несъпоставимост и отдалечаване дори от корелацията.

Антитеза на цитирани и съпътстващи понятия (категории)

Термините и терминологическите съчетания, цитирани в следващата част от студията, са взети от посочените досега трудове на упоменатите автори. Те не могат да бъдат според мен част от понятийната фундаментика на историята на оръжието, защото са представени като нелогична същност и съчетание. Поради това ги посочвам в антитезата, а в следващата част от изложението давам моето дефиниране на основни понятия (категории) и съпътстващи съчетания, за които имам убеждението, че са част от разискваната тук понятийна фундаментика.

Въоръжение (някакво) – особено важно е да се следи за съдържанието на това понятие, употребявано в тесен и широк смисъл (а и в най-широк). В тесен смисъл с известна икономия на логическия подход е възприето понятието „защитно въоръжение“, но не и „отбранително въоръжение“.

„Нападателно въоръжение“ – не може да съществува такова терминологично съчетание, защото същността и тази функция на оръжието е за нападение, т.е. нападението може да се извърши и само с оръжие без участие на въоръжение и снаряжение, които са пасивни средства на индивида⁶. Участието на въоръжението и снаряжението в нападение не ги превръща в „нападателно въоръжение“ и „нападателно снаряжение“. Възприемането и дефинирането на „оръжието“ като „нападателно въоръжение“ не отговаря на логическия подход и на обема и съдържанието на категорията „оръжие“.

„Предпазно въоръжение“ – с глаголите „да предпазя“, „предпазвам“ е свързано съществителното „предпазител“; с глаголите „да защита, защитавам“ са свързани съществителните „защитник“, и „защита“. Въоръжението е за „защита“ на корпуса на индивида, но не е „предпазител“ или несъществуваща „предпаза“. Вероятно се има предвид „защитно въоръжение“.

„Отбранително въоръжение“ – отбранява се крепост, град, позиция. Индивидът, войнът има въоръжение, с което е защитен корпусът му, но не и „отбранен“. Има „нападение – защита“ и „настъпление – отбрана“.

„Защитни доспехи“ – излишна тавтология като „защитни защитни средства за корпуса на индивида“ (част от въоръжението). „Нападателни“ доспехи няма, та да противопоставяме на тях „защитни“. Доспехите са терминологично самостоятелни за изразяване на същността си.

„Предпазни доспехи“ – няма други доспехи освен тези, които служат за защита, предпазване на корпуса на индивида, т.е. „предпазни защитни средства...“ – напълно излишно.

„Защитна ризница“ – ризницата е защитно средство за корпуса на война, а само тук е излишното „защитно защитно средство“ (?)... „Нападателна“ ризница няма.

„Защитно оръжие“ – такова терминологично съчетание не може да съществува поради липса на смисъл. Оръжието е предназначено само за активно въздействие. Ако се визира въоръжението, предназначено за защита, то тогава това е „защитно въоръжение“, но не оръжие. Войнът или група войни са за-

щитени в общия случай от доспехи, шлем и щит. Със сабята или меча обаче войнът отбива удари и нанася удари (сечене, прободане).

„Нападателно оръжие“ – оръжието, за разлика от въоръжението и снаряжението, е нападателно средство, средство за активно въздействие. Логически не издържа „нападателно нападателно средство“.

Оръжието не е част от военната техника, т.е. не е „военотехническо средство“. Също така има становище, че бойните колесници и обсадните кули в по-ранните векове са „военна (бойна) техника“, а т.нар. „обсадни машини“ (балиста, катапулта, таран, фрондибола и др. подобни) са оръжия и са част от въоръжението (в широк смисъл).

Мечът, сабята имат острие, което е въздействащата, поразяващата част на оръжието, и **лезвие**, което е изострената най-външна част на острието, т.е. неговият контур.

Копието, стрелата имат връх, част от който е острието. Накрайник има копието в противоположната част на върха.

„Мечовете нанасят сечащи рани...“ – мечът е предназначен да нанася най-вече **прободни** рани и едва по-късните и по-дълги мечове имат **и** сечащо въздействие.

„Сабите нанасят режещи и прободно-сечащи рани“ – сабята е предназначена да нанася най-вече **сечащи удари**. При сабите с по-закривени остриета дори е затруднено прободното въздействие.

„Снаряжение на конника“ – както пехотинецът, така и конникът имат снаряжение.

„Защитно снаряжение“ – вещите и предметите, които съставят снаряжението, нямат нито същност, нито функция на нещо защитно или нападателно.

„Снаряжение на коня“ – снаряжение може да има само човекът, индивидът, войнът. Необходимите принадлежности за яздене, запрягане и товарене на военния, бойния кон се наричат като съвкупност „конска амуниция“, „конска сбруя“. Съвкупността от защитни средства за главата и корпуса на коня са „конски доспехи“ или „конска броня“, когато има цели метални листове.

„Муниция“ са патроните за огнестрелните оръжия или въобще боеприпасите. Терминът не е взаимозаменяем в българския език.

„Щитът“ не е част от неопределено „отбранително“ въоръжение, а е от самото **въоръжение**, и то с активна и пасивна функция.

„Щитът“ не може да бъде „оръжие“ или „нападателно оръжие“, поради това че той е част от въоръжението. Щитът не може да бъде активно средство за въздействие срещу противника, той е само и единствено **„средство за защита“** на война. Участието в което и да е нападение на средствата за защита – щит и доспехи, не ги прави нападателни такива. А самият термин „защита“ произлиза от „зад щита“.

„Щитът е... защитно оръжие“ – щитът е само защитно средство в ръката на война (оръжието е в другата му ръка) и е част от въоръжението, но не е каквото и да било оръжие.

Относно „близък“ и „далечен“ бой. Точността във всяка наука изисква величини, които могат да се измерват. В този смисъл можем да използваме величините „разстояние“ и „дистанция“. За съжаление думите „близо“ и „далеко“ и техните прилагателни „близък“ и „далечен“ не могат да бъдат величини. При „ръкопашния бой“ или „боя с непосредствен контакт“ величините „разстояние“ и „дистанция“ са равни или почти равни на „0“ (нула). Почти равни са тогава, когато дистанцията (разстоянието) между два индивида или две групи от индивиди се равнява на сбора от дължината на ръката и дължината на оръжието на двете биещи се страни (по време на бой това непрекъснато се променя). Ръкопашният бой или боят с непосредствен контакт не могат да бъдат „близък бой“ (освен като родов признак), защото съществуват сравнителни степени като „по-близък“ и „най-близък“, които са неизмерими. Същото се отнася и до „по-далечен“ и „най-далечен“, където също не виждам място за бой, битка и сражение във възходяща сравнителна комбинация.

Дистанцията, от която влизат в бой напр. средновековните армии, първо се основава на възможностите на лъка и стрелата, прашката и копиецо за хвърляне (сулицата). След това като следствие дистанцията се намалява до непосредствен контакт с дългите копия и накрая идва ръкопашната схватка с меч, сабя, боздуган, секира и др.

(„Далечен бой“ може да има при артилерийските и ракетните системи, като допускаме, че те стрелят „надалеко“ с видима или предполагаема цел. Все пак, обаче и при тях има определено разстояние, дистанция по мерник или по таблица, както и обикновено или компютърно ракетно насочване.)

Сабя ятаган като оръжие и като понятие не съществува, защото хладното оръжие „сабя“ и хладното оръжие „ятаган“ са антиподи според извивката на своето острие, респ. лезвието. Сабята е известна от векове пр. Хр. и е оръжие, донесено в Европа от източните народи. Ятаганът предположително е известен от средата на XVIII в., тъй като най-ранната известна година върху него е 1761 (Аствацатурян 2002, 136; Нурков 2008, 123).

Определения за оръжие, въоръжение, снаряжение

Според акад. **Стефан Младенов** съществителното „оръжие“ от съвременния български език произлиза от праславянското „a-razъje“, т. е. от „razъ“ – глагола „ръгам“, което пък има общност със съществителното „ръжен“ (Младенов 1941, 387). Може да приемем това за логично, тъй като най-обикновеното въздействие с цел добиване на храна от дивеч или елиминиране на противник е да се „наръга“.

В „Тълковен речник“ на акад. Любомир Андрейчин и колектив (Андрейчин и др. 1955, 504) оръжието се определя като: „Средство за нападение и защита“.

В „Български етимологичен речник“ (Български етимологичен речник 1995, 931) пак оръжието се определя като: „Средство за нападение **или** защита“.

Нарочно подчертавам съюзите „и“ и „или“ като илюстрация съответно на вярно логически определение и невярно, неточно такова, като имам предвид следното.

При тълкуването на двете определения за оръжие се основавам на значението на съюзите „и“ и „или“ като логически константни в сложното съждение според формалната логика. „И“ се нарича конюнкция – съюз, връзка, съединяване (от лат.). „Или“ се нарича дизюнкция – разделение (от лат.) (Бънков, Осиковска 1968, 56 – 59; Лазарова, Бешкова 2009, 39 – 41).

Утвърждавам логиката на употребата на съюза „и“, защото той съхранява интегритета на понятието „оръжие“, а съюзът „или“ го дезинтегрира.

Двете мисловни направления на дизюнкцията не могат да ни насочат към конюнкцията, тъй като „и“ и „или“ не са протагонисти.

Така вярвам, че се доказва същността на оръжието – то не може да бъде само за нападение **или** само за защита, то е **и** за нападение, **и** за защита, но активна защита, защото, защитавайки се, нападнатият също напада, и то само чрез оръжието си.

С оръжие в ръка индивидът (ловец, войн) може да нападне и да въздейства на себеподобен или животно, но със същото средство той може да се защити при нападение от тях, и то пак с активно въздействие. Следователно тук наблюдаваме по едно и също време две функции на оръжието – нападателна и защитна. Известно е обаче, че функцията не е самата същност на оръжието. Когато нападнатият със сабя отбие удара на сабята на нападателя, това означава, че се е защитил със своята сабя. Ако след това нападнатият нанесе саблен удар, то тогава той се превръща в нападател. Това той го може само с оръжието си, което никога не променя нападателната си същност. Иначе в един и същ момент едно и също оръжие – сабята – трябва да я наречем „нападателно оръжие“ и „защитно оръжие“, което е явен абсурд.

Предметите, вещите, които имат само защитна функция, не могат да се наричат „оръжия“. Това са доспехите, щитовете, каските, бронезителките. Те са защитни средства на индивида и заедно с оръжието влизат в състава на „въоръжението“ (в широк смисъл). В това си качество те могат да изпълнят съдържанието на понятието „защитно въоръжение“. При тези предмети и вещи функция и същност съвпадат напълно.

Логически не може да има понятие „защитно оръжие“, тъй като тогава се разкъсва антагонизмът в смисъла на „нападение – защита“. Като напада, индивидът, ловецът, войнът не се защитава, и обратното, но от нападение може да премине в защита.

Като вземам предвид написаното досега, бих могъл да предложа някои определения, които сравнително пълно и логично да отразят същността и функцията на разискваните понятия:

Оръжие

„**Оръжието** е проста или съставна вещ, съзнателно добита, обработена или изработена от човека, при която чрез използване на човешка, механична, химическа или друга сила се осъществява удряне, пробождане, сечене, рязане или изхвърляне на твърд предмет, огън или заряд с цел физическо или друго въздействие върху животно, човек или хора, върху живата или неживата природа, което довежда до промяна във формата и състоянието им, вкл. и относително унищожаване.“

Основополагащата триада в историята на оръжието „**оръжие – въоръжение – снаряжение**“ има следната логическа схема съобразно обема и съдържанието на понятията (категориите) по определение.

Оръжията биват хладни, метателни и огнестрелни и имат нападателна същност. Нападателят и нападнатият след първото съприкосновение стават „биещи се с оръжие“. Оръжието на нападателя в този момент не придобива качеството „нападателно“, защото то винаги е такова, а оръжието на нападнатия не става „защитно“.

Въоръжение

В тесен смисъл то се състои от **средства за защита на индивида** – активни и пасивни. Активно средство е **щитът**, защото той може динамично да отразява въздействия. Той се превръща в пасивно средство, ако е част от стена или покрив. **Доспехите** са пасивни средства за защита на корпуса на индивида, война. **Шлемът** или се включва, или се изключва от състава на доспехите, но също е пасивно средство.

Въоръжението (в тесен смисъл) се състои от „**защитно въоръжение**“ (усл.), т. е. от защитни средства с някои прибавки.

Към прибавките се причисляват напр. неактивните части на оръжейния комплект на оръжието „лък и стрела“ – калъф за лъка, колчан за стрелите, предпазен пръстен за палеца, спомагателен пръстен за опъване на тетивата. Тези части, вещи и предмети не са защитни средства, но те спомагат за активното въздействие на оръжието и са възникнали поради него, затова са и част от въоръжението.

Въоръжението (в широк смисъл) е съставено от оръжието и въоръжението (в тесен смисъл).

Въоръжението (в най-широк смисъл) е съставено от оръжието, въоръжението (в тесен смисъл) и снаряжението, което при изследванията би трябвало изрично да се обозначи.

Защитно въоръжение

Въоръжението възниква доста по-късно от оръжието и се свързва с оформянето на въоръжени групи от хора, по-големи или по-малки, които поставят началото на някакви бойни действия. Това са наченките на по-късните армии и войните. В този смисъл не бихме могли да говорим за въоръжение на ловци, спортисти и пр.

Когато ловното оръжие прераства в бойно такова, то става причина, предпоставка и основа за измислянето и направата, впоследствие и употребата на защитните средства за корпуса на индивида. Това е началото на „защитното въоръжение“, като тук терминът „защитно“ е прибавен с условие и при известна икономия в логическия подход към определенията.

Тук е необходимо да се стремим към минимизиране на различията между лексикалното значение на израза „защитно въоръжение“ и понятийното съдържание, без да фаворизираме или открояваме съставката „оръжие“ във „въоръжение“, като елиминираме неиздържаните и неоправданите изрази като „предпазно...“, „отбранително...“, „охранително“ въоръжение. (**Защитата** на корпуса на индивида, война, е нещо съвсем различно от **отбраната** на една бойна позиция по време на някакви военни действия, поради което е налице дълбоко различие между „защитно“ и „отбранително“.)

Просто и съставно оръжие

Съдържанието на понятието „оръжие“ като материален паметник можем да обясним с примерите за огнестрелно оръжие – пушка, и метателно оръжие – лък като „съставно оръжие“, изключващи по смисъл „простите“ оръжия. И в двата случая, както разговорно, така и писмено, под думите „пушка“ и „лък“ разбираме „оръжие“, т.е. на пръв поглед тези термини изпълват понятието „оръжие“. Но това не е така, ако си припомним определението на понятието. Виждаме, че за да се изпълни съдържанието му, към пушката трябва да има и нещо много важно – „патрон“ или барутен заряд и пуле, с което да се осъществи въздействието на тази вещ по предназначение. Същото се отнася и до метателното оръжие. Възприемаме лъка като оръжие. Но той става такова само в комплект със стрелата, чиято природа е като на пулето, куршума. Така стига до важното за логиката на типологизацията заключение, че огнестрелното оръжие „пушка“ може да се възприема като оръжие в тесен смисъл само по себе си, а в широк смисъл това е „пушка и патрон“. Патронът или барутният заряд плюс пулето не е „оръжие“, не носи самостоятелно такова съдържание. Те са присъща и неразделна част от оръжието, в този случай на „съставното оръжие“ – „пушка“, разбирано с допълнителното пояснение, че става дума за „пушка и патрон“. Патронът не може да се типологизира като „оръжие“, а само като негова съставна част, без която съдържанието на понятието не е пълно, т.е. то не отговаря на определението си. Пушката без патрон не може да изпълни

предназначението си и тя остава само част от една съставна вещ, направена или произведена с определена цел. Тя изпълнява функцията си при задължителното условие за изпълване на съдържанието на понятието „пушка“ като „оръжие“, но само при наличието на „патрон“.

Същата логическа схема можем да приложим и при метателното оръжие „лък“. В тесен смисъл на думата „лък“ е „оръжие“. В широк смисъл понятието „оръжие“ се изпълва със съдържание по смисъла на определението, което сме възприели. (Друг е въпросът, че можем да се позовем и на по-широко и детайлно определение).

Важно е да посочим, че стрелата като такава (както при пулето) не е оръжие. Тя е само съставна част от това понятие. Така че ние типологизираме стрелите (а най-вече техните върхове!) като съставна част на метателното оръжие „лък“ в широкия му смисъл, т.е. „лък и стрела“. Необходимо е да посочим, че типологизирането на стрелите в литературата е рядко срещано. Затова пък винаги срещаме в публикациите обекта на изследване „връх на стрела“, който е предмет на типологизацията.

Снаряжение

Снаряжението е съвкупност от вещи (предмети), които не са оръжия или защитни средства, но се носят и използват от отделния индивид или група индивиди като помощни или допълващи предназначението на оръжието и въоръжението (в тесен смисъл). Това са ремъци, колани, манерки, раници, ножове, противогаз, плащ, торба, канче и др.

Оръжието, въоръжението и снаряжението са присъщи само на въоръжения индивид, война, но не и на което и да било животно. Въоръжено или снаряжено животно няма.

Бойното и спомагателното (военното) животно е кон, вол, бивол, слон, камила и др.

Тези животни имат **конска сбруя, конска амуниция**, респ. **животинска амуниция**, с които се осъществява управлението, оседлаването, товаренето, тегленето и други функции.

При използването на коня за бойни и турнирни цели, за да се защити корпусът и главата му, той може да се оборудва с „**конски доспехи**“ или „**конска броня**“, които са „защитни средства“.

Конникът, конният войн, има оръжие, въоръжение и снаряжение, както и пехотинецът.

Понятиятната система е част от фундамента на всяка наука, основа на научните изследвания. Развитieto на тази система включва и нови термини, понятия, названия. Това е жив научен организъм, който се развива съобразно обществения интерес и изисквания.

Терминологията на историята на оръжието се основава и в бъдеще ще се развива според традициите и изискванията на историческата наука, като при

това изключително внимателно би трябвало да се следят явленията и процесите на привнасяне на нови термини или замяната на вече утвърдени такива.

Стремехът към решаване на проблемите на терминологията на историята на оръжието в частта ѝ за понятийната (категориалната) фундаментика има съществено значение за по-нататъшното разкриване и утвърждаване на предмета на науката и на методологията, чрез която постигаме резултати. Необходимо е еднозначно определяне и отграничаване на взаимовръзките в тази система, за да има приноси в общата теория и да се увеличава обхватът и дефинитивността на историко-оръжейното познание.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Темата за терминологията в историческата наука е широкообхватна, но рядко обсъждана. Характеризира се с разнопосочност на мненията, което в съчетание с институционализацията в науката не насърчава теоретически разработки и публикации. Тук се ограничавам с трудовете на някои автори, и то с оръжейноисторическа насоченост или досежност. Остава въпросът за универсалност и функционалност. Със съжаление можем да констатираме, че различните автори в различните страни невинно влагат едно и също съдържание в понятията и категориите. По този повод видният полски оръжеен историк Z. Zygulski-jun. пише: „Същински проблем в изследванията на оръжейните историци е терминологията... тя не е прецизирана достатъчно както у нас (в Полша – б. м., Ив. Н.), така и в другите езици“ (Zygulski-jun. 1975, 9).
- ² Използвал съм и „категориен“, но тук вече „категориален“ поради сегашно речниково определение. Употребата е следствие от извеждането на термина от съществителното или прилагателното в чуждия език.
- ³ „Понятийната фундаментика“ включва в себе си фундаментните понятия и категории, които изграждат основата на терминологията по линията „езикова лексика – терминология – понятиен (категориален) апарат“. Тук разглеждаме част от тази съвкупност.
- ⁴ Село Големаните се намира на юг от Велико Търново (15 км), близо до гр. Килифарево и е в границите на Великотърновската община. Едноименното село Големани се намира в община Елена, Великотърновска област.
- ⁵ Има разлика в оригинала и едно от копията в мрежата: <http://io.ua/15405492p>.
- ⁶ Под „индивид“ тук и навсякъде имам предвид само човек, но не и каквото и да било друго от живата и неживата материя.

ЛИТЕРАТУРА

- Андрейчин и др. 1955:** Л. Андрейчин и др. Тълковен речник. София, 1955.
- Аствацатурян 1988:** Э. Аствацатурян. Оружие народов Кавказа. Москва, 1988.
- Аствацатурян 2002:** Э. Аствацатурян. Турецкое оружие. Москва, 2002.

Буюклиев 1981: Хр. Буюклиев. Нападателното въоръжение в древна Тракия (края на XII в. пр. н. е. – 45 г. от н. е.). Дисертация, София, 1981.

Български етимологичен речник 1995: (колектив), София, 1995.

Бънков, Осиковска 1968: А. Бънков, Й. Осиковска. Логика. София, 1968.

Витлянов 1996: С. Витлянов. Старобългарското въоръжение. София, 1996.

Владкова 2006: П. Владкова. Предмети от кост, свързани с въоръжението и снаряжението от Долна Мизия и Тракия през I – IV век. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXI, 2006, 58 – 74.

Дерменджиев 2013 – 2014: Е. Дерменджиев. Средновековно селище край село Росица, община Павликени. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXVIII – XXIX, 2013 – 2014, 157 – 221.

Димитров 2007: С. Димитров. Картиране на антични шлемове от България. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXII, 2007, 52 – 63.

Димитров 2008: С. Димитров. Плетени ризници от експозицията на Археологически музей – Велико Търново. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXIII, 2008, 145 – 155.

Дончев 1985: В. Дончев. Оръжието от Царевград Търнов. – В: Царстващият град Търнов (Археологически проучвания). София, 1985.

Йотов 2004: В. Йотов. Въоръжението и снаряжението от Българското средновековие (VII – XI век). Варна, 2004.

Колиас 2012: Т. Колиас. Византийски оръжия (Принос към византийското оръжейно изкуство (от неговото начало, края на IV в. до латинското нашествие 1204 г.). Велико Търново, 2012.

Лазаров 2003: Ив. Лазаров. Меч и сабя (Оръжия на ранните номади (V – VII в.). Велико Търново, 2003.

Лазарова, Бешкова 2009: Л. Лазарова, А. Бешкова. Логика за 9. клас. София, 2009.

Лихачов 1980: Д. Лихачов. „Преодоление слова“ в стиле „плетения словес“ и историко-литературное значение этого явления. – В: Търновска книжовна школа. Т. 2, София, 1980, 9 – 25.

Младенов 1941: Ст. Младенов. Етимологически и правописен речник на българския книжовен език. София, 1941.

Нурков 2008: Ив. Нурков. История на оръжието. София, 2008.

Нурков 2011: Ив. Нурков. Историята на оръжието – фундаментна историческа дисциплина. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXVI, 2011, 85 – 96.

Рабовянов 2005: Д. Рабовянов. Раждането на българската полиоркетика. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XX, 2005, 150 – 159.

Рабовянов 2009 – 2010: Д. Рабовянов. Средновековни боздугани от фонда на Регионален исторически музей – Велико Търново. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXIV–XXV, 2009 – 2010, 187 – 199.

Семерджиева 2007: С. Семерджиева. За някои надписи и символи върху оръжия от фонда на Етнографски музей – Пловдив. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXII, 2007, 292 – 305.

Худяков 1986: Ю. Худяков. Вооружение средневековых кочевников Южной Сибири и Центральной Азии. Новосибирск, 1986.

Църов 1994: Ив. Църов. Въоръжение от късножелязната епоха от региона на Велико Търново. – Известия на Исторически музей – Велико Търново, IX, 1994, 97 – 123.

Църов 2008: Ив. Църов. Траките край Атрюс. Тракийско погребение от с. Големаните, Великотърновско. София, 2008.

Żygulski-jun. 1975: Z. Żygulski-jun. Broń w dawnej Polsce. Warszawa, 1975.

PROBLEMS OF THE CONCEPTUAL (CATEGORIAL) FOUNDATIONS OF THE HISTORY OF WEAPONS

Ivan Nurkov

(Abstract)

The unambiguous definition of the concepts and categories of terminology is one of the major issues provoking discussions in history. The goal of this article is to arrive at a more precise definition of certain basic concepts (categories) and thus to contribute to their more precise use in publications on the history of the weapons.

This article focuses on the basic concepts (categories) of the history of weapons (history of arms) and their use. This is the triad “weapons – armour – accoutrements (equipment)”, as well as “defensive armament”, “shield”, “horse trappings”, “arrow” and others. Note for instance that weapons cannot be “offensive” or “defensive”, because weapons have only an offensive nature, which is not cancelled by a defensive function. “Shields” cannot be considered “weapons” because they are designed only to protect the body of a warrior, and no shield can be actively used for any offensive purposes.

Firstly the paper offers a review of some publications and the terminology used; then follows an antithesis of the quoted concepts and of related concepts. A definition is presented of weapons, armour and accoutrements, according to formal logic, and further the author dwells as well on the impact of the inclusion of sabres, swords, spears.

It should be borne in mind that in English literature hand-arms are “arms” and the word belongs to the French vocabulary, but in general “weapon” is “weapon” and the word belongs to the Anglo-Saxon vocabulary (compare German “waffen”) i.e. it includes “arm”. There are, however, not rare cases, where the two terms are used synonymously. Also some authors use “offensive weapon” and “defensive weapon”, which this article finds wrong and contradictory. Although the English language has terms (words) for saber in some publications saber and sword are referred to as sword, and oriental sabers are “shamshir”, “kilij” (kilidz) (Orient), “saif” (North Africa).

This article is only an attempt to fine tune the terminology according to its meaning, and does not pretend to be the final authority on the subject. Nonetheless, by closing our eyes and continuing to use terminology indiscriminately, we cannot resolve the problem – quite the opposite, it begs for a solution.

ФИЗИЧЕСКО ОПИСАНИЕ ПРИ МУЗЕЙНО ИНВЕНТИРАНЕ НА ОГНЕСТРЕЛНО ОРЪЖИЕ

Симеон Цветков

Целта на настоящата разработка е да внесе повече яснота относно описанието и инвентарирането на огнестрелно оръжие и да послужи като практически насоки при първична музейна обработка на такъв тип движими културни ценности.

Инвентарирането на движими културни ценности (ДКЦ) в основните фондове на музеите е специфична и изключително важна дейност. От описанието в инвентарната книга тръгва по-нататъшното използване на предмета за изследователски и експозиционни дейности. Това описание практически става негова визитка, която при условията на спазване на законови и подзаконовни актове е трудно променима.

От казаното, макар и съвсем кратко, става ясно, че точността и пълнотата на описанието при инвентарирането е крайно необходима. Разбира се, това се отнася за всеки вид ДКЦ, но тук ще обърнем внимание само на огнестрелното оръжие. Защото практиката в българските музеи при инвентариране на огнестрелното оръжие не е добра и няма единна система за неговото описване при постъпването му в музея. Липсата на специалисти с оръжейна култура допълнително внася объркване и хаос в инвентарните книги и се стига до комични парадокси – пример: „барабанлия с пълнител“.

Огнестрелни наричаме оръжията, в които енергията на барутните газове се използва за изстрелване на куршума, снаряда или сачмите. Ръчни огнестрелни оръжия са носимите с калибър до 20 – 22 мм. Към тях спадат пушки, карабини, пистолети, револвери, картечни пистолети и леки картечници. От гледна точка на практическото им приложение те се делят на бойни, спортни и ловни. Тук няма да се разглеждат ловните и спортните, макар че те не се различават съществено от бойните, и при физическото им описание следва да се ползват същите термини.

Ръчните огнестрелни оръжия се делят на две основни групи:

- преднопълнещи;
- заднопълнещи.

Според начина на възпламеняване на заряда преднопълнещите се делят на: (Boudriot 1971, 19) – фитилни;

- искрово-ротационни;

- кремъчно-ударни;
- капсулни.

Заднопълнежните оръжия от своя страна се делят на:

- обикновени;
- самозарядни.

Обикновените оръжия, които след всеки изстрел се пълнят поединично, се наричат *еднозарядни*. Такива са пушките система „Крка“, „Бердана“, „Гра“. Пушките, които могат да дадат няколко изстрела и побират в себе си определен брой патрони, се наричат *магазинни*. Такива са пушките система „Манлихер“, „Маузер“, „Мосин“, „Арисака“.

Самозарядни са оръжията, при които енергията на барутните газове при изстрел се използва за ново зареждане.

Често срещана грешка при инвентирания оръжия е объркването от страна на музейния работник коя страна е лява и коя дясна. Оттам съответно грешно се вписва описанието в научния паспорт. Оръжието се взема в положение за стрелба – отдясно се намира ръкохватката на затвора, ако е заднопълнецо, или кремъчният, респективно капсулният механизъм, ако е преднопълнецо.

Въпреки че всяка система и вид оръжие има специфични части и форми, отличаващи ги от другите, основните части се повтарят в почти всички от тях.

При преднопълнещото оръжие главните части са (Lugs 1954,120):

- цев;
- механизъм;
- приклад;
- гивни.

При заднопълнещото оръжие са (Lugs 1954,137):

- цев;
- цевна кутия;
- затвор;
- мерни прибори;
- магазин;
- приклад;
- гивни.

Цевта е основна част при всяко оръжие. Тя служи да побере патрона и да даде направление на куршума при изстрел.

При преднопълнежните оръжия цевта в задния край е затапена с тапа, която с резба се навива на нея. Външно цевите са гладки или многостенни. При балканското кремъчно оръжие най-често срещани са осмостенните цеви (Нурков 2008, 71). Почти всички цеви са удебелени в задния си край при патронника.

Каналът на цевта на всяко заднопълнещо бойно оръжие е набразден с плитки бразди, спирално извити. Предназначението им е да дадат въртливо движение на куршума около неговата ос. Броят на браздите е между 4 и 7. Всеки образец оръжие има определен брой бразди. Разстоянието между две съседни бразди се нарича поле. Броят на браздите е равен на броя на полетата.

Разстоянието между две срещуположни полета е калибърът на дадено оръжие. Той се измерва в милиметри. Освен набраздената част каналът на цевта в основата си има и ненабраздена. Това е гнездото, където влиза патронът, и се нарича патронник. Част от патронника е куршуменият вход – леглото на куршума.

При преднопълнещото оръжие ситуацията е различна. До 50-те години на XIX век основно са се произвеждали гладкоцевни оръжия. Само една малка част от тях е била с нарезни цеви и те са били на въоръжение в подразделенията на планинските стрелци, т. нар. егерски щуцери. Скорострелността им е била много ниска и въпреки тяхната по-голяма далекобойност не се налагат като основно оръжие на линейната пехота. С въвеждането на разширителния куршум, т. нар. тип „Мине“, през 50-те години на XIX век в европейските армии линейната пехота се сдобива с нарезно оръжие, което има същата скорострелност като гладкоцевното, но по далекобойност го превъзхождало два-три пъти. Затова от Кримската война през 1853 г. до въвеждането на заднопълнещо оръжие всяка преднопълнеща пушка има нарезни. Това са английската „Енфийлд Р-1853“, австрийската „Лоренц“ обр. 1854, френските обр. 1853, 1857, руските 7-линейна, обр. 1854, и 6-линейна, обр. 1856 – 58 г. Тъй като преднопълнещите оръжия не стрелят с унитарен боеприпас, вместо патронник те имат зарядна камера. Това е краят на канала на цевта, където стои зарядът, притиснат плътно от оловния куршум.

Цевна кутия или затворна кутия се нарича тази част, в която лежи затворът. Тя свързва всички главни части на оръжието: цевта, затвора, магазина, спускателния механизъм.

Затвор се нарича тази част на оръжието, която служи да вкара патрон в цевта, да го затвори в нея и като произведе изстрела, да изхвърли празната гилза. Еднозарядните оръжия се отличават с известно разнообразие на затворите – блокови, клапови, кранови. Едни се завъртат около оста си, други се отмятат нагоре или встрани. Най-подходящата форма на затвор е приложена още през 1841 година в пруската пушка „Дрейзе“. Това е и първият цилиндричнопълзящ затвор, който се налага и с малки изменения се произвежда до днес.

Затворът има следните части (Жук 1992, 482) (Обр. 1.):

1. Тяло.
2. Ръкохватка.
3. Бойна глава.
4. Бойни зъби.
5. Бойна игла.
6. Бойна пружина.
7. Ударник.
8. Изхвъргач.
9. Съединителна планка.
10. Съединителна муфа.
11. Предпазител.

Тялото свързва отделните части на затвора. *Бойната глава* непосредствено затваря патрона отзад. Тя е снабдена с *два бойни зъба*, чрез които се заключва към цевта, за да се възпрепятства връщането на затвора назад при изстрел, тъй като налягането на барутните газове върху него е голямо. *Ударникът с иглата* служи да нанесе удар върху капсула и оттам да се възпроизведе изстрел. Това става под действието на *бойната пружина*. *Изхвъргачът* е монтиран на бойната глава и захваща венета на гилзата още при вкарването на патрона. След изстрела той я извлича навън, а отражателят я избива от него. Последният не е част от затвора.

Мерните прибори (*мерник и мушка*) служат за насочване на оръжието към целта. Те са монтирани върху цевта: мерникът – в задния ѝ край, в областта над патронника, а мушката – в предната част на цевта.

Познати са няколко вида механични мерници (Жук 1992, 485) (Обр. 2.):

1. Рамков.
2. Стъпално-рамков.
3. Секторен.
4. Диоптричен.

Най-разпространени са рамковият и секторният. Освен механични съществуват и оптически мерници, но те се използват за специални цели, затова употребата им е ограничена. Мерниците са прикрепени към оръжието посредством *основание* (основа). Върху него има *пластинчатата пружина*, която държи в легнало или изправено положение рамката. По рамката се движи *хомутчето* с триъгълния прорез. В зависимост от неговата височина се изменя определено разстоянието на прицелване според целта. На рамката има деления, означени с цифри, за съответните разстояния в метри, а при по-старите системи – в крачки или ярдове. Според профила мушките биват триъгълни, правоъгълни, кръгли.

Спускателният механизъм служи за освобождаване на запънатия ударник, който да произведе моментално изстрел. Неговите съставни части са: *спусък*, *запъвателен зъб*, *пружина*, която да го връща в първоначално положение, и *спускова скоба*, предпазваща спусъка от повреда.

Магазинът служи да побере патроните и да ги подава последователно към затвора. Съществуват няколко вида магазини: тръбен, барабанен, кутиен, като последният се е наложил масово. При самозарядните оръжия магазинът е отделен и се нарича пълнител.

Главните части на ударно-кремъчния механизъм при преднопълнещите оръжия са (Lugs 1954,23) (Обр. 3. и 4.):

1. Плочка.
2. Петле.
3. Подсип.
4. Огниво.
5. Обръщач.
6. Спусково лостче.

Плочката свързва останалите части на механизма в едно цяло. Върху нея са монтирани трите пружини – бойна, огнивна и спускова. Тя се монтира на приклада отдясно под задната част на цевта и е закрепена за пушката с помощта на два дълги болта.

Петлето служи за закрепяне на кремъка, който прави искра при удара си върху огнивото. Петлето се състои от две части – основа и капак, като последният се прикрепя към основата с помощта на болт. Между основата и капака се слага кремъкът. По форма петлетата биват два основни типа – т. нар. „лебедова шия“ и т. нар. „сърце“, като последният тип е въведен за първи път във френската армия през 1763 година (Boudriot 1971, 120).

В *подсипа* се сипва част от барутния заряд, който служи за възпламеняване на основния.

Обръщачът е свързващото звено на бойната пружина с петлето. Последното е монтирано върху него в десния му край, а левият опира в зъба на бойната пружина. Под нейно въздействие петлето се развърта и удря огнивото, където се получава искрата за възпламеняване на заряда в подсипа.

Спусковото лостче служи за освобождаване на взведеното (запънатото – дръпнатото назад) петле.

Преди всичко трябва да се знае, че описанието в научните паспорти се различава от това в инвентарните книги. В инвентарните книги се записват само най-общите тактико-технически данни. В паспорта описанието е по-разширено и максимално пълно.

В инвентарните книги пестеливото записване е наложително по понятни причини. Оръжията се записват кратко, в следната последователност:

- система;
- образец;
- калибър;
- сериен номер;
- обща дължина, задължително изписана в милиметри (мм);
- дължина на цевта с цевната кутия.

Отбелязва се състоянието на оръжието, липсващи части, счупвания.

Щиковете се описват към пушките под общ инвентарен номер – първо пушката, след нея щика. Допълнителните запасни инструменти и принадлежности (ЗИП) и аксесоари също се вписват под общия номер. Целта е да не се нарушава целостта на комплекта. Затова ЗИП-овете се описват към съответното оръжие, но под отделни индекси. Въпросните предмети се инвентират с отделни номера, когато не са комплект с даденото оръжие.

В научния паспорт се записва абсолютно всичко за оръжието в следната последователност:

- система;
- образец;
- калибър;
- обща дължина, задължително се изписва в милиметри (мм);

– дължина на цевта с цевната кутия;
– сериен номер, ако са няколко, записват се всичките. Необходимо е, тъй като при всяко влизане за ремонт огнестрелното оръжие е излизало с друг номер, особено ако са използвани взаимозаменяеми части от друго оръжие. Към него понякога има по една-две букви, които са неделима съставка от номера. Ако последният липсва, в паспорта се отбелязва „без сериен номер“.

– клейма, придружени с обяснителни бележки за тях – къде се намират, защо са положени и т.н.;

– надписи, указващи кой е производителят.

Често срещани в музейните колекции и сбирки са турските огнестрелни оръжия. Поради липсата на литература и достъп до такава до преди десетина години тяхното определяне и инвентриране често е изпълнено с грешки. Основно са вписвани като „пушка турска“, а надписите върху тях са „разчитани“ като „турски йероглифи“.

За да бъдат избегнати подобни недоразумения в бъдеще, тук накратко са обяснени системите, които са на въоръжение в армията на Османската империя през периода 1853 – 1908 година.

По време на Кримската война 1853 – 56 година и след нея Османската империя се ориентира към доставки на огнестрелно оръжие от Западна Европа и САЩ. Доставките се разделят на два основни периода:

Първи период – от 1853 до 1880 година. Основни доставчици са Англия и САЩ, които доставяните пушки са от системите:

преднопълнещи – „Енфийлд“, обр. 1853 г., „Спрингфийлд“, обр. 1861 г.; „М1е 1842-57“;

заднопълнещи – „Снайдер-Енфийлд“, обр. 1865 г., „Снайдер-Спрингфийлд“, обр. 1865 г., „Уинчестър“, обр. 1866 г., „Ремингтън Ролинг Блок“, обр. 1867 г., „Мартини-Хенри“, обр. 1871 г. (Gencer 2008, 144)

Втори период – от 1880 до 1912 година. През този период Османската империя доставя оръжие от Германия. Това са пушките система: „Маузер“, обр. 1887 г., карабината „Маузер“, обр. 1887 г., „Маузер“, обр. 1890 г., „Маузер“, обр. 1893 г., „Маузер“, обр. 1903 г., карабината „Маузер“, обр. 1905 г. (Ball 2006, 359)

Допълнително през 1908 година са внесени 200 000 цеви с калибър 7.65 мм от Австро-Унгария, с които да се преработят остарелите пушки „Мартини-Хенри“, обр. 1871 година, калибър 11.43 мм, които след преработката получават нова номенклатура „Мартини-Маузер“, обр. 1908 г. (ЦВА, ф. 5, оп. 3, а.е. 94, л. 123; ф. 23, оп. 2, а.е. 117, л. 20 – 23)

За да бъдат правилно разчетени и определени турските системи, може да се използва сравнителната таблица с арабски и турски цифри (Обр. 5.)

Някои от пушките система „Снайдер-Енфийлд“, обр. 1865 г. (Skennerton 2005, 17), които се срещат в нашите музеи, имат на плочката на механизма положена турска тугра на султан Абдул Азис и надпис на латиница „TOWER“, а под него – година на производство на пушката „1864“. Това означава, че пуш-

ката е произведена в Англия, Арсенала в Тауър, като капсулен образец 1853 през 1864 г., а след 1865 г. е преработена по системата „Снайдер“ като част от турската поръчка, за което свидетелства туграта на султана (Обр. 6. и 7.).

При пушките система „Мартини–Хенри“, обр. 1871 г. (Lewis 1996, 10), ситуацията при инвентарирането е малко по-различна, защото от лявата страна на кутията на латиница е написана системата на оръжието и производителя (Обр. 8.). От дясната страна е положена туграта на Абдул Азис или Абдул Хамид II. Разликата в тугрите се дължи на факта, че поръчката за тази система е започнала при Абдул Азис през 1873 година и е завършила при управлението на Абдул Хамид II през 1880 година. Под туграта на султана се намира серийният номер. В примера от илюстрацията това е 73586. (Обр. 9.).

Аналогично е разчитането и инвентарирането на пушката система „Мартини-Маузер“, обр. 1908 година (Обр. 10.). Инвентарирацията трябва да знае, че старият сериен номер се намира от дясната страна на цевната кутия. Това е серийният номер, когато пушката е била произведена като „Мартини–Хенри“, обр. 1871 г. – в случая 290070 (Обр. 11.). Новият сериен номер след преработката се намира в горната част на цевната кутия, в задния край, и е 13669 (Обр. 12.).

От лявата страна на цевната кутия под надписите на завода производител в САЩ, има надпис на османотурски, който указва, че пушката е преработена в Тюфекхане – Истанбул, по системата „Маузер“, а годината на турски е годината на преработката – в случая 1327 = 1909 г. (Обр. 13.).

При пушките система „Маузер“, образци 1887, 1890, 1893 и 1903 г., ситуацията е друга. При тях освен надписи на османотурски, няма надпис на латиница.

Ето един пример с илюстрацията на „Маузер“, обр. 1890 г. (Обр. 14.).

От лявата страна на цевната кутия е изписан образецът на модела, като годината е по турското летоброене – в случая 1309, което отговаря на 1890 година по Грегорианския календар. След годината на образца е нанесено името на фабриката, произвела модела – в случая „Маузер Обендорф“ (Обр. 15.). Върху горната част на цевната кутия е положена туграта на Абдул Хамид II. (Обр. 16.). Серийният номер се намира от дясната страна на цевната кутия и е 101513. (Обр. 17.)

Не бива да се забравя, че всички османотурски надписи се четат отляво надясно.

ЛИТЕРАТУРА

Жук 1992: А. Жук. Стрелковое оружие. Москва, Воениздат, 1992.

Нурков 2008: И. Нурков. История на оръжието. София, 2008.

ЦВА: ф. 5, оп. 3, а.е. 94; ф. 23, оп. 2, а.е. 117.

- Boudriot 1971:** J. Boudriot. Armes a feu francaises modeles reglementaires 1717-1918. Paris, 1971.
- Lugs 1972:** J. Lugs. Handfeuerwaffen Band 1 & Band 2 – Systematischer Überblick über die Handfeuerwaffen und ihre Geschichte. Berlin 1972.
- Ball 2006:** R. Ball. Mauser, military rifles of the World. New York, 2006.
- Gencer 2008:** A. Gencer. Turk-amerikan silah ticareti tarihi. Istanbul, 2008.
- Lewis 1996:** D. Lewis. Martini-Henry. 450 Rifles & Carbines. New York, 1996.
- Skennerton 2005:** I. Skennerton. 577 patern 1853 rifle musket & Snider – Enfield. Gold Coast Australia, 2005.

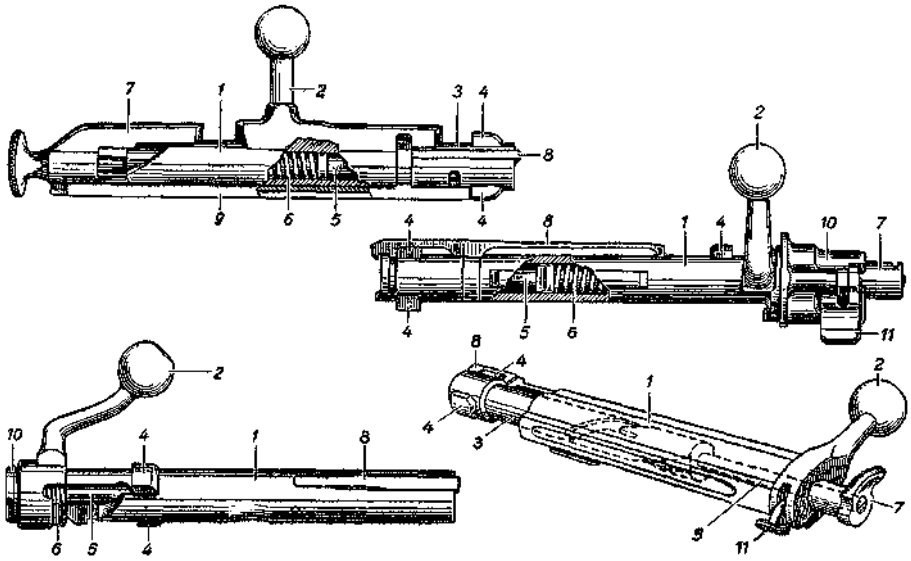
PHYSICAL DESCRIPTION OF FIREARMS IN A MUSEUM INVENTORY

Simeon Tsvetkov

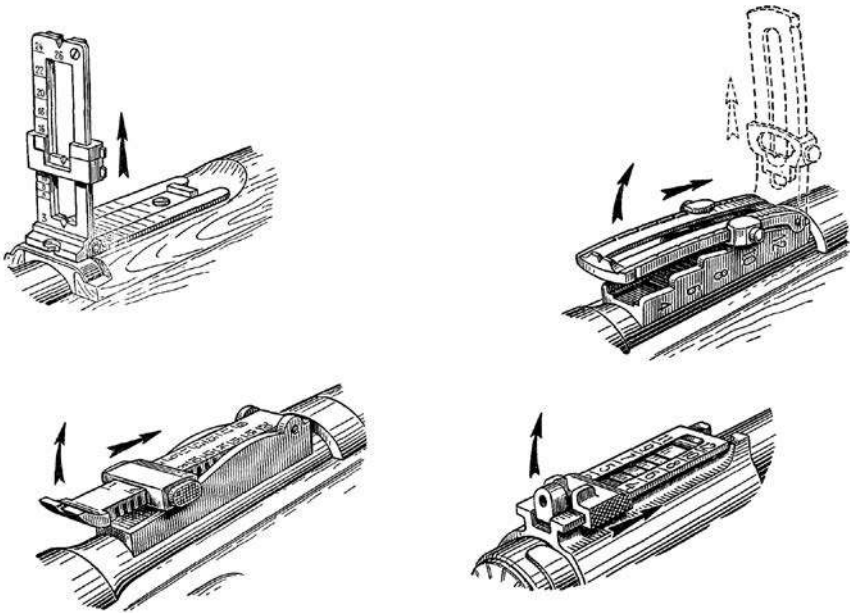
(Abstract)

The purpose of this paper is to examine and clarify the process of describing firearms in a museum inventory and to offer practical guidelines on the required minimal initial processing of such artefacts.

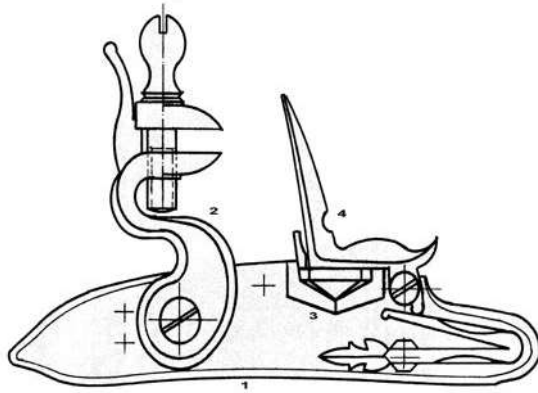
The process of creating a catalogue of the Movable Cultural Property (MCP) [category of nationally protected objects of significant cultural value] representing the foundation of the museum inventory is an enormously important and exacting job. The descriptions in the inventory catalogue are critically important to support research and exhibition activities. In addition, due to the nature of the artefacts being weapons, the initial description may represent a formal legal document that defines their classification and as such any changes may invalidate it or become a subject of legal scrutiny.

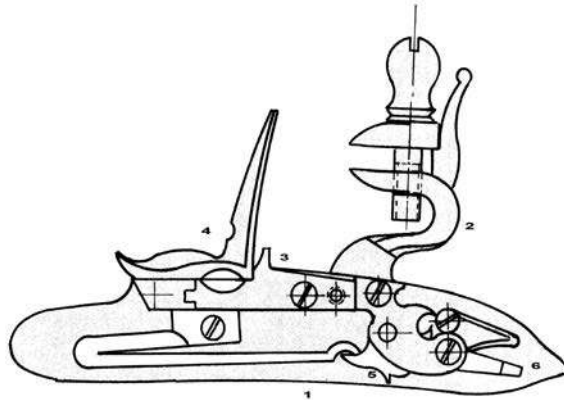
Обр. 1. Главни части на затвора
Fig. 1. Main components of a breechblock.

Обр. 2. Видове мерници
Fig. 2. Types of dispart sight.

Обр. 3. Главни части на кремъчно-ударния механизъм
Fig. 3. Main components of a flintlock mechanism.

Обр. 4. Главни части на кремъчно-ударния механизъм
Fig. 4. Main components of flintlock mechanism.

0	1	2	3	4	5	6	7	8	9
•	١	٢	٣	٤	٥	٦	٧	٨	٩

Обр. 5. Таблица на турските цифри
Fig. 5. Table of the Turkish numerals.

Обр. 6. Пушка система „Снайдер“, обр.1865 г., Инв. №4476 В/ТОМ, РИМ – В. Търново
Fig. 6. Snider system rifle, model 1865, Inv.No 4476 In/VOLUME, RMH – V. Tarnovo.

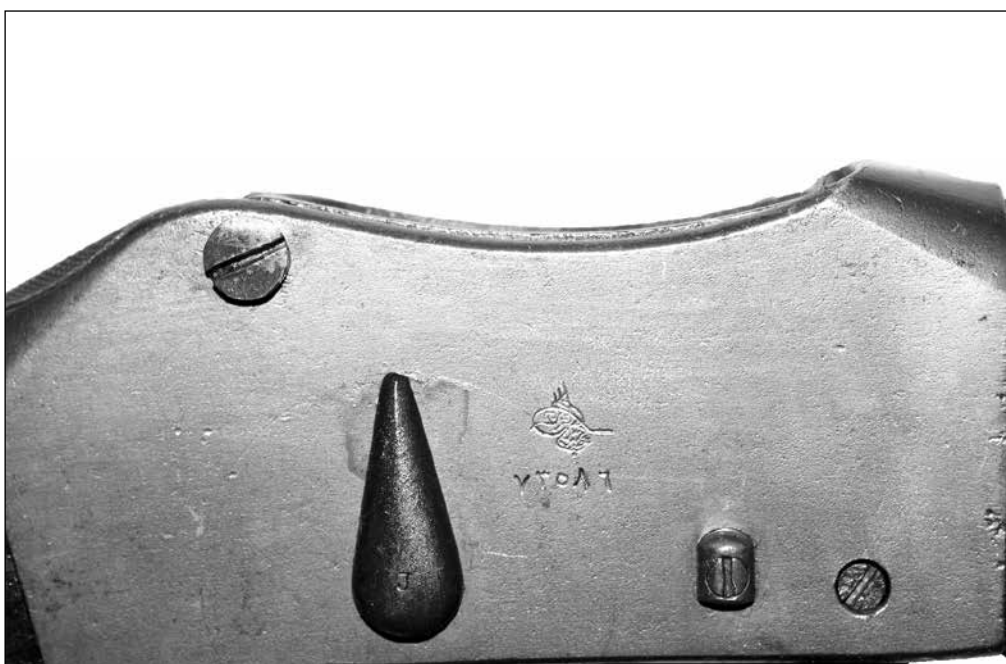

Обр. 7. Пушка система „Снайдер“, обр.1865 г., детайл
Fig. 7. Snider system rifle, model 1865, detail.

*Обр. 8. Пушка система „Мартини-Хенри“, обр.1871 г. Инв. №КВП 1 – 1,
РИМ – В. Търново*

Fig. 8. Martini-Henry system rifle, model 1871, Inv. No КВП 1 – 1, RMH – V. Tarnovo.

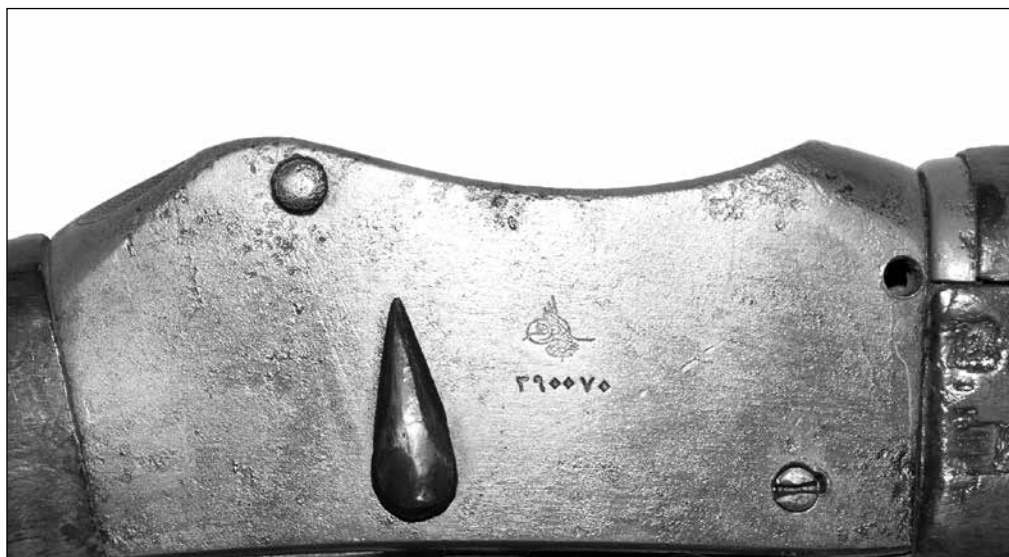
Обр. 9. Пушка система „Мартини-Хенри“, обр.1871 г., детайл

Fig. 9. Martini-Henry system rifle, model 1871, detail.

Обр. 10. Пушка система „Мартини–Маузер“, обр. 1908 г., Инв. № КВП 1 – 2,
РИМ – В. Търново

Fig. 10. Martini-Mauser system rifle, model 1908, Inv. No КВП 1 – 2, РМН – V. Tarnovo.

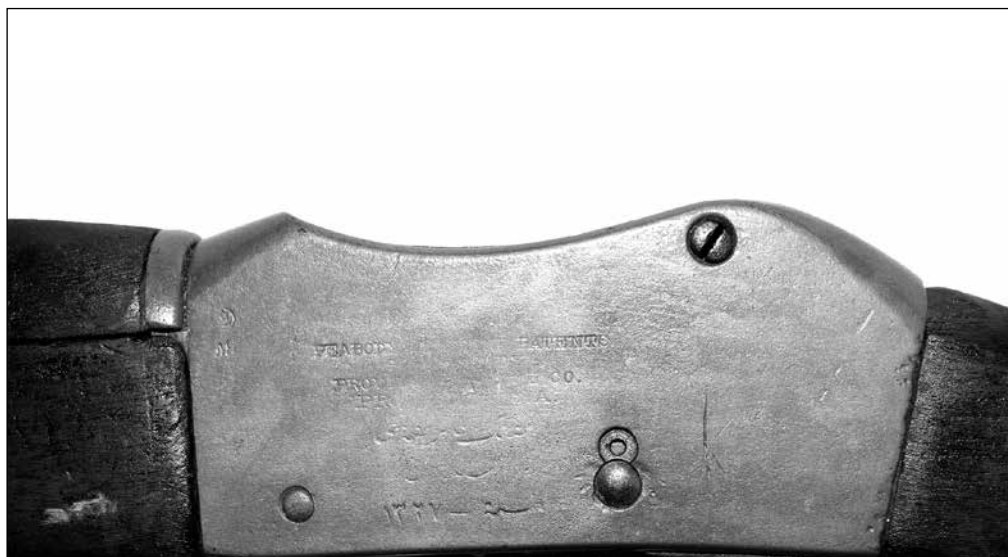

Обр. 11. Пушка система „Мартини–Маузер“, обр. 1908 г., поглед отдясно

Fig. 11. Martini-Mauser system rifle, model 1908, view from the right.

Обр. 12. Пушка система „Мартини–Маузер“, обр. 1908 г.,
сериен номер на конверсията от
1908 година

Fig. 12. Martini-Mauser system
rifle, model 1908, 1908 conversion
series number.

Обр. 13. Пушка система „Мартини–Маузер“, обр. 1908 г., поглед отляво
Fig. 13. Martini-Mauser system rifle, model 1908, view from the left.

Обр. 14. Пушка система „Маузер“, обр. 1890 г.
Fig. 14. Mauser system rifle, model 1890.

Обр. 15. Пушка система „Маузер“, обр. 1890 г., надпис, указващ завода производител
Fig. 15. Mauser system rifle, model 1890, stamped name of producer.

Обр. 16. Пушка система „Маузер“,
обр. 1890 г., тугра на султана върху
цветната кутия

Fig. 16. Mauser system rifle, model
1890, Sultan's tughra on the barrel case.

Обр. 17. Пушка система „Маузер“, обр. 1890 г., сериен номер

Fig. 17. Mauser system rifle, model 1890, series number.

СЕРИОЗНО ЗА СЛАВЯНИТЕ, ЗА РИМЛЯНИТЕ И ГОТИТЕ

(Отговор на лъжите на Ф. Курта и на специфичния му
„смях с цяло гърло“)

(За българското издание на **Флорин Курта**. *Създаването на славяните. История и археология на Долнодунавския регион ок. 500 – 700 г. Превод от английски език – Цветелин Степанов*. София, 2009, и за статията му „Да се смееш с цяло гърло: Неделчев, ранните славяни и румънският заговор“. – В: *Известия на РИМ – В. Търново*. XXVIII – XXIX, 2013 – 2014, с. 417 – 428).

Неделчо П. Неделчев

Уважаеми читателю, темата е полемична. Изненадващо е как Ф. Курта и Цв. Степанов са успели да заблудят български музей, че тяхното участие е научно в негови издания?

Преди разглеждането на проблеми в полемиката ще напомня една препоръка на Петър Мутафчиев към Стивън Рънсиман преди 1930 г., предадена от самия английски автор: „...П. Мутафчиев ме посъветва категорично и не твърде любезно да не се захващам с българската история. Пречка била не само младостта ми, но и моята принадлежност към регион на света, където липсвала основа за разбиране на тази проблематика. Навярно е бил прав...“ (Рънсиман 1993, 7). Но това предупреждение е към талантлив автор, който не си служи с лъжи и обиди.

Не понасям вулгарен език в науката! Но погледнете какво е написал Флорин Курта и чрез преводача си Цветелин Степанов, и какви са цветните им „изразни средства“ спрямо мен и моя критика – „смях с цяло гърло“ – и други типични за тях изрази, включително до видяна заплаха за етнически конфликт!

Темата

Флорин Курта, обявил се мигрант от Румъния, поради защита и на славяните и българите от тоталитарния комунистически режим на Н. Чаушеску и румънската наука на Н. Йорга до него и след него, публикува придобила нееднозначна известност книга за създаването на славяните, която според него била критикувана все несправедливо от учени от различни страни, а сега – и

от български автор. Отговорът му намери място в „Известия“-та на български музей, в който авторът предпочита, вместо да създаде научен апарат, да цитира себе си, невежеството на Неделчев и „да се смее с цяло гърло“.

Впрочем в науката има и плагиати, и други, но за първи път се срещам с толкова откровени лъжи и политически заплахи за създаване на междуетнически конфликти поради научна критика! Много се надценява г-н Курта!

Недопустимите за учен лъжи

1. Ф. Курта твърди, че съм го бил представил като букурещки студент и „инструктор в Университета във Флорида“ (Курта 2013 – 2014, 418).

Но Ф. Курта лъже! Моят текст е: „възпитаник(а) на университета в Букурещ и преподавател във Флорида Флорин Курта“ (Неделчев 2013, 118). Не съм сигурен, че Ф. Курта и Цв. Степанов са в състояние да възприемат писмени текстове! Но с повече усилия...?

2. В представите на Ф. Курта за историческо развитие очевидно не се прави разлика между племе и народ. Затова той, като е нарекъл моите представи „фантазмагорични“, заключава, че за мен будините и венетите били „един народ“ (Курта 2013 – 2014, 419, Бел. 1). След като се спира на мое тълкуване за „венети“ като „синеоки“, Ф. Курта ехидно заключава, че според мен всички синеоки хора трябвало да бъдат славяни (Курта 2009, 419).

Но написаното от мен е: „Латиноезичните автори от по-късно време използват понятията *venetī* или *venedī*, понятия, разбираеми през латинската дума за „синьо“, „лазурно“, „с цвят на морска вода“ *venetus*. Понятията се използват за названия на галски, илирийски и славянски племенни съюзи“ (Неделчев 2013, 132). Ф. Курта лъже извънредно нагло, но как не се усеща Цв. Степанов?

За използването на венети вместо анти от мен (Курта 2013 – 2014, 423), което показвало невежеството ми. Ето какво пише Йордан: „От изворите на р. Висла на неизмерими пространства е уседнало многолюдното племе на венедите. Макар и имената им да се променят сега (...), те основно се определят като анти и склавини...“ (Jordanes 1997, V, 35). Текстът е основен във всички христоматии, но очевидно и четенето дори на студентско ниво не е сила на „славяноведските културолози“ между Флорида и София. Общите понятия очевидно са им недостъпни. А Йордан пише в средата на VI в., когато венедите започват да се делят и все още са наричани венеди! Но откъде да знаят това Ф. Курта и Цв. Степанов?

Но те знаят, че Теофан не е бил „историк в модерния смисъл на думата“, и поради това използването от тях понятие „*sclavinia*“ „е било по-скоро като *chiefdom*“..., но това едва ли е било „индикация за фрагментирането на един поначало обединен съюз от племена в посока на по-малки формации...“ и славяните нямали военни вождове в сведенията на Прокопий за нашествията им (Неделчев 2013, 130). Тук подмяната на понятие „славяния“ с „*chiefdom*“, което означава „вождество“, е очевидна!

Според Ф. Курта славяните нямали военни вождове, но споменава, че индивидите в обсега на славяните говорили повече от един език заедно със знаещия латински Лъже-Хилвуд и знаещия гръцки Мусокий! „Хилвуд не е бил личност, а служба, посредством която тяхната акефална децентрализирана система... би могла да се превърне във верен съюзник на императора...“ (Курта 2009, 370). Ф. Курта пак „хваща“ някого в лъжа – този път Прокопий за Хилвуд, който не бил личност, а служба! И не съобразява, че след седем страници ще пише, че „кампаниите на Хилвуд в началото на 30-те години на VI столетие са отворили серия от твърде агресивни мерки по дунавската граница...“ (Курта 2009, 377).

Курта се е засегнал, че името му би могло да бъде индоевропейско, но очевидно не и турско. Може да погледне връзката Конрад – Курт. Но това... няма да го коментирам. Нито значенията на „кюрд“ и „курт“ като „номади“. Има си речници и научни изследвания.

Много е интересно в кои страни на аборигени – местни жители и други – няма връзка със земята и природата, или „кохезия“? Но дори бедуините имат пустините за своя земя! А за римляните – *aborigines* са „коренни жители на Лациум“ или предци на латините до идването на троянците според Катон, да нямат връзка или кохезия със страната си? Обезличаването на понятия като език, племе, народност, страна на склавините, венедите е налице като модерност с предупреждения, че критиката в отговор може да доведе до етнически конфликти.

Няколко думи за начина на четене на текстове от Ф. Курта и Цв. Степанов. Аз пиша: „Авторът на тези редове (Ф. Курта – б. м., Н. Н.) не забелязва, че като обявява славяните за организирано от Аварския хаганат население от районите на съвременна Румъния, обезличава историческото развитие на северните траки, които за него очевидно са носители на румънски език. Римляните обаче идват отвъд Дунав в самия край на II в. пр. н. е....“. Курта ме обвинява, че даже не съм знаел хронологии в историята. За него „отвъд Дунав“ е непосилно понятие, дори когато става дума за отвъд Дунав за северните траки, на север от р. Дунав!

Впрочем към VI в. на територията на Рим не живеят византийци! Те са „сътворени“ по-късно, за да ги различават от римляните.

Времето на покоряването на част от Елада, Македония и Тракия на юг от р. Дунав е през II в. пр. н. е. и тези земи са отвъд Дунав спрямо гето-даките!

Хронологията на събитията между стъпването на римляните на Балканите е по-ясна от тази на създаването на румънския език.

Проблематиката на древните общества е изключително сложна. Но това не означава примитивизиране. Тук няма да разглеждам нито славянизацията на част от траките, нито латинизацията или елинизацията (гърцизацията) на друга част от тях, нито обявяването на латинския за възприет от траките език, изместил тракийския и превърнал се в техен собствен. Ф. Курта твърди, че в румънския език имало едва 15 славянски думи (Курта 2009, 384), които нямали

книжен произход. Очевидно става дума за най-значимо невежество дори на собствените (?) история и език, както и за следване на политиката на прочистване на румънския език от славянски думи. Естествено, трудно могат да се заличат славянските имена на редица влашки и молдавски „господари“ като например Владислав Влайку, Раду, Влад, Мирчо, Богдан, Сенеслав и др., както и на самото прозвище, с което е по-известен прочутият Влад IV – Цепеш. Известни са също и редица славяноезични институции – „князати“ и „воеводати“, управлявани от князе и войводи, и „господари“. Трудно може да бъде избегната и топонимия с имена като Търговище или Черна вода например, независимо от „опитите“ за преводи! Несъмнено по-лесно е с румънски надписи да бъдат заменени българските такива от сега румънски църкви. Но ако Ф. Курта се съсредоточи върху академичния речник на румънския език, ще открие още много славянски думи, отбелязани от авторите на *Mucul dictionar academie. Bucuresti*, 2003. Например: Volumul IV: 868, 869, 589 – славянски думи в румънския: тръговати – *targuala, targuire, targitura, targulet, targurele, targusor, targur*; тръвна – *Tarn, taru, tarnacilor, tarnacop, tarnacopar*; старостта – *Starostina, starsna, starsoi*. Румънската наука е на висота!

А Ф. Курта можеше да има и малко познания за славянските езици, но то за румънския няма...! А колко ли са румънските думи в славянските езици...?

Като се оплаква, че не го били разбрали изследователи от различни страни, Ф. Курта прави смешни опити да обясни, че в книгата си „*The making of the Slavs. History and Archaeology of the Lower Danube Region C. 500 – 700*” или – „Създаването на славяните. История на Долнодунавския регион ок. 500 – 700 г.“, София, 2009 (спонсорирана от Националния исторически музей в София (НИМ), пак не бил разбран, този път и от Неделчев, който незнайно защо се изживявал като римския папа. Кое тук е смешното? Ф. Курта обяснява, че критикуващите го автори не го разбирали, тъй като, изглежда, не били запознати с всички значения на английското „*invention*“, дори със старинните му форми (Курта 2014, 426). Познанията на Курта по староанглийски или друг език са очевидно страховити, но лъжите продължават – в заглавието на книгата е използвано „*making*“, а не „*invention*“! А това, че в текста на „*The making of the Slavs. History and Archaeology of the Lower Danube Region C. 500 – 700*“ Ф. Курта настоява, че и аз не съм разбирал значението ѝ, напомням написаното от него: „Създаването на славяните е било в по-малка степен въпрос на етногенезис, отколкото на изобретяване, въобразяване и етикетирание...“ (Курта 2009, 389). Ето как се стига до непознати на другите значения и в староанглийския език! Създаването е синоним на въобразяване!

И съветвам автора Ф. Курта, защото не пише на староанглийски, да сравнява „*правя*“ и „*изобретявам*“! Думата „*invention*“ от глагола „*invent*“ означава просто „*изобретяване*“ или „*измисляне*“. И независимо че и други български автори се прехласват по „*изобретявания*“, дори на Източна Европа, без да разбират света на измислиците, който налагат на читателите с позицията на самозванци, ще напомня смисъла на „*изобретяването*“ за Марсел Дьотийен – „*изобре-*

тяването на митологията“ е дело на човека. Бих добавил, че „изобретяванията“ на другите народи и цивилизации са според авторите им и техните сподвижници – извънредно егоистични и фалшификаторски! И не са тяхно достижение, а това на идеологиите на „Бога“ или на еволюцията на самия човек. За последното отдавна писа и В. Г. Чайлд в „Човекът сам се е създал“. Другото е библейска истина! Но кой да чете и да не лъже!

Въпреки представата на Ф. Курта за „сталинската“ и неговата собствена теория за миграциите, или отсъствието им, тези теории са повече. Йордан пише за антите, най-храбри между венедите, които живеят от Черно море – Понта до Днестър и Днепър. Тези реки били разделени от много дни в път. Въпреки придунавско-румънските теории на Курта – Степанов и лошия миграционист с вътрешни теории Сталин хората и в Античността са пътували! И са имали повече познания от някои съвременни автори! И П. Мутафчиев например не може да бъде упрекнат, че е сталинист и че е писал след победите на Червената армия за огромните пространства, заети от славяните! Поне Цв. Степанов можеше да знае това! Но ето какво пише Ст. Рънсиман: „През IV в., изглежда, още се спотайвали в своята родина – горите на Западна Русия. В началото на VI в. (...) светът с изумление разбрал, че славяните са залели цяла Централна Европа“ (Рънсиман 1993, 36). Този автор не може да бъде упрекнат като сталинист. Историята му е написана през 1930 г. в Лондон.

Четенето е задължително за учени! Знаем, че „сам“ срещу Сталин е трудно, но може би с малко повече четене...? А и Сталин вече го няма! Но и срещу Мутафчиев, и Рънсиман, и други!

В „Създаването на славяните“ на Ф. Курта е твърде непълно представянето на теориите за тях. А те са повече от тази за етикетирането им от византийците:

– Според една от миграционните теории римското население и администрация е било или унищожено, или се е изтеглило заедно с римляните на юг от р. Дунав, като едва с развитието на българската държава през периода XII – XIII в. е започнало да се преселва от по-далечни райони в карпатско-дунавските области.

– Според втора теория част от латиноезичното население е останала в този район и после след VII в. е била усилена с нови мигранти.

– Третата теория е „автохтонната“ или „континуитетната“, но всъщност тя пак е миграционна – според авторите ѝ по време на Великото преселение на народите готи, хуни, авари, славяни, българи, алани, печенег и други прогонили влашкото население в планините и то се завърнало отново по-късно след това. Поради тази причина нямало сведения за тях до времето на Второто българско царство (или около неговото време).

Проблемът е в съдействието, което българите оказват на власите, за да си създадат държавни форми. Затова български царе носят титлата „Imperator bulgarorum et vlahorum“. Тук ще припомня сведенията за участие на власи във въстанието на Асеневци дори в Търново. По това време в северодунавските земи властват куманите. Пак няма място за власи!

Всъщност теорията на Ф. Курта е четвърта – за него латински език на север от р. Дунав е присъствал заедно с другите. На север от Дунав може, но колко на север – в Карпатите ли? Авторът заобикаля и въпросите за присъствието на хуни например, които имат унищожителна позиция срещу Рим и римското население. Различието от авторите на други теории се изразява в това, че авторът не взема отношение към съвместния живот на славяни и власи и стопанската им дейност, в която власите усвояват много славянски думи по безкнижен път.

Историята на славяните се дели на праистория и на завършил по-късно исторически процес. Ако Ф. Курта познаваше не отделни произведения, а поне обобщаващи публикации на руските автори В. В. Иванов и В. Н. Топоров, едва ли щеше да се лута между етничното, кохезията и „създаването“ толкова безнадеждно и злобно към предизвикващите го за академична критика. Тук си позволявам да препоръчам например „Славянская мифология“ на двамата „автори“ Ф. Курта и Цв. Степанов. Макар че литературата всъщност е много повече, очевидно е нужно степенуване на сложността. Поради явното незнание на изследвания на Б. А. Рыбаков няма да им ги препоръчам. Преди да се пише, трябва и да се мисли и чете! Но ако поискат, достъпни са и „Язычество древных славян“, и „Язычество древней Руси“, 1981 – 1987, и „Геродотова Скифия“. Москва, 1979 г. на Б. А. Рыбаков, и изследвания на Вл. Георгиев, и на В. И. Абаев, на О. Н. Трубачев и др.

Можеше поне малко повече да се познава и А. П. Смирнов. „Племена черняховской культуры. Готский союз племен.“ (Смирнов 1966, 308 – 312). Но новата литература за „кохезии и етни“ е „на ниво“, което изключва научна критика.

Ако авторите на тези изследвания не се харесват никому, биха могли да бъдат подложени на научен анализ и критика, но оправдания с Й. В. Сталин и Н. Неделчев са безумни! За научна критика са необходими и знания!

И тъй като „научните приноси“, свързани с „кохезията на Курта“, стигат до „фундаменталните“ му изводи, че готите и римляните не били народи, но, че „намиращите се във връзка“, т. е. в кохезия със земята румънци, вероятно били такива, тук няма да се спирам на въпросите за:

1. На абсолютната обърканост на Ф. Курта дали миграциите или вътрешното развитие са водещи и дали позицията му не съвпада с критикуваната „сталинистка теория“, поне за „вътрешното развитие“? Като няма миграции..., остава вътрешно развитие.

2. Това, че славянският език бил измислен от аварите като славянска „лингва франка“, обаче бил свещен език, около който се създавал българският народ!

3. Това, че славяните били етикетирани от византийците и били около Дунав.

4. Това, че славянски племена и езици има между Централна Европа и Предуралието!

5. Ще отбягна и „бляскавите“ сравнения на източноримски пълководци с „бригадни генерали“ и на бигмен с „големец“.

6. Няма да се спирам и на недостижимите за „славяновед“ състояния на обществата между Индо-Китай, Австралия, Африка, Америка, Меланезия и Полинезия при управление и на бигмени!

7. Нито за това, че ролята на войната в създаването на цивилизациите била поставена като ударение от Фр. Енгелс! Той не е знаел очевидно за бигмените и акефалните според Ф. Курта и Цв. Степанов славяни!

8. Няма да се спирам и на направеното от автора и преводача разделение на българския и македонския език, нито на изучаването на историята на румънците в Молдова като университетска и училищна дисциплина!

9. Няма да се спирам и на цитирането на „византийски извори“! В „Деянията на св. Димитър“ няма понятие „прабългари“, „протобългари“, или „първобългари“. То е съвременно!

10. Естествено и на отсъстващите научни приноси на Курта и Степанов!

Ще се спра на някои от понятията, които очевидно не се удават на известния „славяновед“ и неговия преводач.

Според автора на „Създаването на славяните“ „раннославянското общество“, за разлика от германците, не било високо централизирано и „се характеризира с една форма на лидерство, която по типичен начин подчертава „племенните йерархии“, без да ги заменя“ (Курта 2009, 359). Остава авторът Ф. Курта да обясни и различията между невисоко централизираните славянски чийфдъми на Само и Мусокий и тези на германците, които били високо организирани. Няма да може!

Съпротивата срещу теорията за военната демокрация е еднакво противна както на капиталистическите, така и на съвременнофеодалните, социалистическите и следсоциалистическите политически класи поради простата причина, че Л. Х. Морган посочва, че управляващите могат да се свалят и сменят от племенните народни събрания – и от мъжете, и от жените, които участват в тях. Но при оспорването на военната демокрация е необходимо поне научните аргументи да надделяват над голословия от типа на: „това вече е остаряло, марксистко, съветско, опровергано...“. Затова съдържащата се в понятието дума „демокрация“ е толкова неприемлива за противниците ѝ, сред които се е вместили и Ф. Курта, на който му се привиждат все „комунистически теории“!

При прехода към държава народните събрания вече са съставени от мъже воини, например в Елада, и се различават от ирокезките народни събрания по племена в Северна Америка. Но това не е ясно и на привърженици на чийфдъмни теории или на идеи за царе през „героичния век“ в Елада, дори в България с модерните все още идеи за раннокласови общества. Всъщност раннокласовите теоретици още не са пояснили какво е неразвита и какво е „развита класа“!

Тук от състрадание към „научното“ в „постиженията“ на Ф. Курта няма да попитам каква е разликата между праславянския и старобългарския език по известни текстове. Но ще припомня поне на Цв. Степанов – има старобългарски език и старобългаристика дори в България. За старорумънистика не се сещам! Но ако има, трябва лексиката да е с твърде много славяно-български думи!

Отново ще припомня на читателя, че според Ф. Курта славяните били измислени или „етикетирани“ от византийските автори, а езикът им бил „аварска лингва франка“. А също и това, че славяните не били мигранти от север и византийските автори определили някои от тях като славяни, но въпреки представите за някакъв прасезик го имало само на север от р. Дунав. Това трябва да предполага, че само на север от великата река в Европа е имало някакъв прасезик, който е праславянски. Но тъй като в Северна Тракия, на север от р. Дунав, на езиковедите подобен език не е известен, остава неподготвеният Ф. Курта да ги подготви, със или без помощта на Цв. Степанов.

Разбира се, авторът Ф. Курта не е пропуснал и „рециклирането“ на иранската идея от 80-те години на XX в. от Неделчев! Докато се съмнява доколко анализите са мои, „смеещият се с цяло гърло“ от Флоридския университет Кеймбридж и преподаващ там науки, които се смятат за последна дума, би могъл да научи, че „иранската идея“ академично е защитавана още през XIX в. както от български учени (М. Дринов и И. Басанович), така и от чехи, руси и други. Това, че в Русия и в по-късния Съветски съюз руски учени защитават идеи за ирански, сарматски и друг произход на българите, а тюркменистанци, казахи и други тюркски автори – за тюркски произход, очевидно не е достъпно и разбираемо за „специалиста“ по български и славянски въпроси.

Прави впечатление и внимателното избягване на анализи за тракийското общество, но се пише за румънскоговорящи!

Естествено, авторът на „Създаването на славяните“ и на статията „Да се смееш с цяло гърло...“ предизвика отговора ми. Иначе не мислех да се занимавам повече с „научните му приноси“.

Няколко думи за понятията, използвани за „свърхинтелектуални“ интерпретации: **дискурс** – понятие, означаващо просто „слово, разказ“. Думата не би затруднила дори преводача. Латинското *diskursus*, *diskursio* е още по-жестoko за смисъла, влаган от автора и преводача на „Създаването на славяните“ – от „лутане насам-натат“ до „бърз военен набег“. Дори и при последното значение, без научна литература, поучителното мотаене на автора и преводача в „дискурсите“ е откровена самозванщина. Малко повече латински в „дискурса“! Но дори и през френското понятие за „дискурс“ – „разказът“ не е спор, дискусия или показване на различни мнения.

Любимото понятие на автора и преводача на „Създаването на славяните“ – **концепт** – *conceptum*, се различава от концепция (*conceptio*) като „съединение“, „формулировка“ и в по-ново време като „система от научни схващания по научни въпроси или идеи за изкуство“. Защо не използват „концепция“ като понятие авторът и преводачът на „Създаването на славяните“, не знам? Но концепт – *conceptum*, има значение на „зародиш“, на „утробен плод“ или в по-ново време на „обща представа“ и на „предварителен план“ или „**чернова**“!

Мястото на г-н Курта не е между „създателите“. Нека хората да се създават сами дори ако не са румънци, цигани или американци, а и римляни, готи, славяни и други от Източна Европа! А римляните, за които Ф. Курта пише, че

не били народ, са сътворили думата „народ“, на латински *populus* („*Populus Romanus*“) за себе си! Би трябвало да се знае поне малко от историята на древността, дори и в многокултурната среда на американски университет освен различни възгледи би трябвало да има и малко научни познания!

Но и славяните заедно с българите имат отдавна думата „народъ“, а немците „*das Volk*“ и французите с толкова близкото до латинското *populus*, *peuple*, а и англичаните... Да заемат понятие за народ от езика на ненарод по смисъла на „кохезия“-та на Ф. Курта! И средновековната история е трудна, г-н Курта!

Въпреки това науката си остава диалог, проблемът е в научните аргументи, стойност не в характерен битов смях с „цяло гърло“.

За методологията: Г-н Курта ме поучава за това, какво е писал К. Маркс и какво Л. Х. Морган. Да видим колко ги разбира Курта тия работи? Посочих, че за военния дух на военно-демократичното общество първо пише Л. Х. Морган, и второ, че замяната на „военната демокрация“ с „германски начин на производство“ е погрешна – едното е преходен период, а другото – начин на производство (Неделчев 2013, 129). При това тези начини на производство включват и славянска, и германска форма. И не бих припомнял това на Ф. Курта, ако той не се прави и на познавач на К. Маркс като нещо непознато за автора, който го критикува. Ето текст на К. Маркс за славянска, за германска и за други форми на собственост: „*Eigentum meint also ursprünglich – und so in seiner asiatischen, slawischen, antiken, germanischen Form – Verhalten des arbeitenden (produzierenden) Subjekts (oder sich reproduzierenden) zu den Bedingungen seiner Produktion oder Reproduktion als den seinen.*“ (Marx, Engels 1983, Band 42).

Тук ще напомня на г-н Курта и преводача му, че през 1940 г. В. В. Струве заменя „азиатски начин на производство“ на К. Маркс с понятието „раннокласово общество“, но след това избягва да използва и двете. Съзнава политическата значимост и практика на понятието „ранна класа“. Използващият „раннокласово общество“ българо-американски екип може би ще достигне и до обяснение какво са ранни и какво развити класи. С малко повече четене! И това си е научно предизвикателство. Още никой не ги е обяснил! Но са удобни за диктатори, автократи и самозванци дори и в науката!

Различието между начин на производство и преходен период е значимо, а различие има и между славянската и германската форма на производство и собственост и замяната на военна демокрация с германски начин на производство очевидно остава неразбираема за Ф. Курта. И не разбирам защо български автори, медиевисти, не оспорват приписвания на славяните „немски начини на производство“ в зората на политическата история на славянството, при това в книга, посветена на „създаването на славяните“?

Критиката на подобни книги и статии за „Създаване...“ е трудно допустима по български издателства. И това показва степен на контрол в „демократична среда“.

Недопустимо е научна теория да бъде критикувана, че е широко разпространена „въпреки падането на комунистическите режими“ (Курта 2009, 3). Ф.

Курта отново е „забравил“, че Л. Х. Морган, авторът на концепцията за военната демокрация, е гражданин на САЩ от XIX в. и няма нищо общо с „комунистически режими“. Иначе в спор с мен настоява, че знаел, че теорията е на Л. Х. Морган. Що се отнася до коментирането само на части от цялостна идея, понеже критикуващият не ги разбирал, но усещал, че не са правилни – то демонстрира „научността“ на Фл. Курта.

За заплахата за етнически конфликт в резултат на научна критика на книга и теории в нея, ако има такива – не е лошо авторът и преводачът на „Създаването на славяните“ да потърсят други институции, освен това, което разбират като „концепт,,! И още веднъж за „смеха с цяло гърло“ на Ф. Курта. Как не е забелязал, че в редица случаи съм се присъединявал например към теория на М. И. Артамонов, на В. В. Иванов и на В. Н. Топоров, на Б. Д. Греков, на П. Н. Третяков, на Е. Ч. Скрижинская, на Вл. Георгиев, на F. Justi, на Н. В. Пигулевская и други (Неделчев 2013, 124 – 138)?

И понеже не съм можел да схвана, че Константин Преславски използва понятието за цял славянски народ не за българския, а в множествено число, за всички славянски народи (Курта 2013 – 2014, 423), преди това понятие да се появи в „Повесть временных лет“ през XII в., отново ще му напомня превода на К. Куев: „Слушайте, цял славянски народе...“ (Неделчев 2013, 128). Обръщението „Слушайте“ е за много хора и е учтива форма. А „цял славянски народе“ е в единствено число. Старобългарският текст, тук в разбираема за Ф. Курта и Цв. Степанов транслитерация е: „слышите словенскъ народъ весь“. (Динев, Куев, Петканова 1978, 54). Как Ф. Курта и Цв. Степанов са видели тук „славянски народи“, е и проблем на тяхната образование! Очевидно възпитанието на назидаващите в несхващане между Флорида и София противоречи и на възпитанието на старобългарските автори.

И накрая за всички, които настояват, че понятието „словени“ се появява по-късно от славяни – погледнете написаното от Константин Преславски: „слышите словенскъ народъ весь“, или „там же оуслышите словени вси“ (Динев, Куев, Петканова 1978, 53).

А за опити за смях, че българите се били славянизирани и че не са българи, а протобългари – вероятно Курта е намерил това в някой оригинален текст, защото го споменава и в „Деяния на св. Д. Солунски“: „Нашият език, този на славяните и на протобългарите“ (Курта 2013 – 2014, 422). Понятието се използва от В. Бешевлиев и други, не от „византийските автори“. При това в „Чудесата на св. Димитър“ се говори за славянски език без участието на авари.

Смехът на г-н Курта е, защото няма отговор на въпросите къде са изчезнали скитите, сарматите, савроматите и се появяват славяни, че и българи, които възприемат езика на славяните в движението си от изток на запад. Това са азбучни истини, очевидно много недостъпни на автора на „Създаването на славяните,,! Препоръчвам тук някаква „История на България“ с въпроси защо например в Крумовата династия има имена като Маламир, Пресиан, Звиница, Боян, какво е името Мостич и др.!

Такива неща за моята арогантност и национализъм и други „академични изрази“ на Курта – Степанов! Плюс „научните“ им познания и навиците им да лъжат!

И накрая за всички преди и след Ф. Курта, които настояват, че понятието „словени“ се появява по-късно от славяни – погледнете написаното от Константин Преславски!

А набедяване в националистично подстрекателство и етнически конфликти заради научна критика е наистина смешно и за състрадание!

ЛИТЕРАТУРА

Динеков, Куев, Петканова 1978: П. Динеков, К. Куев, Д. Петканова. Христоматия по старобългарска литература. София, 1978.

Иванов, Топоров 1982: В. Иванов, В. Топоров. Славянская мифология. – В: Мифы народов мира, т. 2, Москва, 1982, с приложена подбрана литература.

Курта 2009: Ф. Курта. Създаването на славяните. София, 2009.

Курта 2013 – 2014: Ф. Курта. „Да се смееш с цяло гърло: Неделчев, ранните славяни и румънският заговор“ – В: Известия на РИМ – В. Търново. XXVIII – XXIX, 2013 – 2014, с. 417 – 428.

Неделчев 2013: Н. Неделчев. Антиславянството – съвременни румънски фалшификации между София, Кеймбридж и Флорида. – Във: Вяра и знание. Юбилеен сборник в чест на 60-годишнината на проф. Ангел Кръстев и 20-годишнината от създаването на специалност „Теология“ в Шуменския университет. Шумен, 2013, с. 124 – 138.

Рънсиман 1993: Ст. Рънсиман. История на Първото българско царство. София, 1993.

Смирнов 1966: А. Смирнов. Племена черняховской культуры. Готский союз племен. – В: История СССР с древнейших времен до Великой октябрьской социалистической революции. Первая серия тома I–VI, Москва, 1966, с. 308 – 312.

Степанова, Шевеленко 1980: В. Степанова, А. Шевеленко. История средних веков. Христоматия. Пособие для учителей, Москва, 1980.

Jordanes 1997: Jordanes. The Origin and deeds of the Goths. Calgary, 1997. <http://people.ucalgary.ca/~vandersp/Courses/texts/jordgeti.html>, изтеглено на 15.06.2015 г.

Marx, Engels 1983: K. Marx, F. Engels. Werke. Band 42, Berlin, 1983. Auszug aus den ökonomischen Manuskripten der Jahre 1857/58, die erstmals 1939 unter dem Titel »Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie« veröffentlicht wurden (Moskau 1939). <http://www.zeno.org/nid/20009216901>, изтеглено на 06.06.2015 г.

ХРОНИКА ЗА ДЕЙНОСТТА НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО ПРЕЗ 2014 Г.

I. Археологически разкопки, теренни проучвания и експедиции

Обект „Раннонеолитно селище Джулюница – Смърдеш“ (Н. Еленски – ръководител, С. Михайлов – зам.-ръководител).

Обект „Раннонеолитно селище Мурсалево“ – инфраструктурен обект ЛОТ 2 на магистрала „Струма“ (Н. Еленски – зам.-ръководител).

Обект „Селищна могила при с. Хотница“ (А. Чохаджиев – зам.-ръководител).

Обект „Селищна могила при с. Петко Каравелово“ (А. Чохаджиев – ръководител).

Обект „Западен акведукт на Никополис ад Иструм: Водоразпределителна кула“ (Ив. Църов – ръководител).

Обект „Никополис ад Иструм – Страда 10“ (П. Владкова – ръководител, С. Михайлов – зам.-ръководител).

Обект „Античен производствен център Павликени“ (П. Владкова – консултант).

Обект „Нове – Страда extra muros“ (П. Владкова – ръководител).

Обект „Некропол в местността Светицата, гр. Лясковец“ (Е. Дерменджиев – ръководител, С. Михайлов – зам.-ръководител).

Обект „Църква и баня южно от манастира „Св. 40 мъченици“ във В. Търново“ (Е. Дерменджиев – зам.-ръководител).

Обект „Средновековен град Трапезица – Сектор Север. Църква № 20“ във Велико Търново (Е. Дерменджиев – зам.-ръководител).

Обект „Средновековен град Трапезица – Сектор Север. Дворцови сгради“ във Велико Търново (Е. Дерменджиев – зам.-ръководител).

Обект „Средновековна църква в квартал „Френкхисар“ във Велико Търново“ (Х. Вачев – ръководител, И. Петракиев – зам.-ръководител).

Обект „Калиакра“ (Х. Вачев – консултант).

Обект „Симеоновград“ (Х. Вачев – консултант).

Теренно-етнографско проучване във В. Търново за съвременното битуване на етнографски предмети в домовете на старите търновски родове (Н. Василева).

II. Експозиционна дейност

31 януари – 21 февруари – Временна фотоизложба „**Стефан Стамболов (1854 – 1895). Поглед в миналото**“ е експонирана пред Факултета по изобразително изкуство във В. Търново (В. Мартинова, Б. Боянкинска, Д. Харбалиев, И. Петракиев).

18 март – 30 април – В музей „Възраждане и Учредително събрание“ е експонирана изложба на холограми на уникални музейни експонати под надслов „**Ефектът на оригинала**“, съвместна инициатива на Института по оптически материали и технологии към БАН и РИМ – Велико Търново (М. Петкова).

19 март – В Сарафкината къща е представена едnodневна **изложба на ръчно ръкоделие и плетива** на Клуба по битова култура при читалище „Надежда 1869“ и **изложба на проекти и модели на съвременно младежко облекло** на модна къща „Скарлет“ и кръжок „Рисувана коприна“ при Професионална гимназия по моден дизайн, В. Търново (Н. Василева).

22–23 март – В Мултимедийния посетителски център е експонирана изложбата „**Съкровища от столичния Търновград**“ (Е. Дерменджиев, А. Чохаджиев, С. Михайлов, В. Мартинова).

10 април – 10 юни – Мобилна изложба „**Филип Тотю между мита и историята**“ гостува на ИМ – Бяла черква (Д. Харбалиев, Ст. Бейков).

28 април – РИМ – Велико Търново представя „**Търновските търговски дружества през Възраждането – традиции и модерност**“ – изложба във фойето на РБ „П. Р. Славейков“ (Св. Атанасова, М. Стойчев).

17 май – Материали от фонд „Античност“ на РИМ – Велико Търново участват във временна изложба „**Знаеш ли тази игра? Игри и играчки от древността**“, представена в НАИМ – БАН (П. Владкова).

13–30 юни – В Изложбени зали „Рафаел Михайлов“ е експонирана изложба „**130 години организирано ловно движение**“, съвместна инициатива на РИМ – Велико Търново и НЛРС „Съюз на ловците и риболовците в България“ (Т. Недева, А. Стамболийска, Ст. Ботева, Б. Боянкинска, К. Митова, С. Михайлов).

Юли – октомври – Мобилна изложба „**Разрушение и съзидание**“, част от проекта за цялостна цифровизация на творчеството на Уста Колю Фичето, гостува на Музея на гурбетчийското градинарство в гр. Лясковец (29.VII. – 8.IX.) и на РИМ – Ловеч (10.IX – 10.X) (Г. Чохаджиева).

25 август – В Сарафкината къща с материали от частни колекции е организирана **филателна изложба** (Н. Василева).

28–31 август – Временна изложба „**Килифарево във времето**“ е експонирана в Ритуална зала на Кметство – Килифарево (Пл. Събев, М. Стойчев, М. Петкова, Д. Харбалиев).

Септември – Материали от фонд „Античност“ на РИМ – Велико Търново участват във временна изложба „Светът на детето“, гостуваща в гр. Септември и гр. Благоевград (П. Владкова).

1 – 30 ноември – В музей „Възраждане и Учредително събрание“ е експонирана изложбата „Заедно да съхраним историческата памет“ (Б. Боянкина, Ст. Ботева, К. Митова, В. Мартинова, Д. Харбалиев).

4 – 28 ноември – В музей „Възраждане и Учредително събрание“ гостува изложба „200 години от подписването на Норвежката конституция“ на посолството на Кралство Норвегия (Св. Атанасова, Д. Харбалиев).

15 – 30 декември – РИМ – Велико Търново организира временна изложба „От Коледа до Васильовден“, експонирана във фоайето на Община В. Търново (Св. Атанасова, М. Петкова, М. Стойчев).

III. Културни събития и прояви

3 март – По повод националния празник за гости и жители на В. Търново са организирани безплатни **пешеходни турове** по маршрут: АМР „Царевец“, Затвора-музей, музей „Възраждане и Учредително събрание“, ул. „Гурко“, паметник „Майка България“ (Св. Йорданова, Г. Торлозова).

19 март – В музей „Сарафкина къща“ се проведе **Младежки жур под надслов „Пролетно настроение – поезия, музика, мода“** съвместно с РБ „П. Р. Славейков“, Клуба по битова култура при читалище „Надежда 1869“ и Професионална гимназия по моден дизайн, В. Търново (Н. Василева).

22 март – За гости и жители на В. Търново по повод празника на града са организирани **пешеходни турове** под надслов „Духовното величие на Средновековния Търновград“ по маршрут: АМР „Царевец“ (Малка порта) – средновековни църкви в кв. „Асенов“ – ММПЦ „Царевград Търнов“ (Р. Влаева, В. Калчева, М. Йорданова, Т. Гюлева).

27 март – По повод Международния ден на франкофонията в АМР „Царевец“ се проведе поредното **Франкофонско рали (Rallye Francophone)** съвместно с ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“ (Р. Павлова, М. Йорданова, М. Русева).

Април – РИМ – Велико Търново участва с фондови материали в изготвянето на **документалния филм „България – страна на три писмености“** (П. Владкова).

13 април – В АМР „Никополис ад Иструм“ е организирано културно събитие с възстановки и анимация под надслов „**Римски ден в Никополис ад Иструм**“ (И. Църов, М. Йорданова, М. Русева, Р. Влаева, Св. Йорданова, П. Събев, И. Петракиев, М. Стойчев).

15 април – В музей „Възраждане и Учредително събрание“ е организирано представянето на книгата на П. Караиванов „**Васил Левски по спомени на Васил Караиванов – първи братовчед на Апостола**“ (Св. Атанасова).

16 април – В музей „Възраждане и Учредително събрание“ е организирано провеждането на публична лекция на проф. П. Петков на тема: „**135 години Търновска конституция**“ (Св. Атанасова).

28 април – В РБ „П. Р. Славейков“ – В. Търново бе представена книгата на д-р Св. Атанасова „**Търновските търговски дружества през Възраждането. Модели за стопанско развитие**“, Велико Търново, изд. „Фабер“, 2014 г.

18 май – В църквата „Св. 40 мъченици“ е организирано културно събитие по повод на европейската инициатива „**Нощ на музеите и галериите**“ (С. Петрова, П. Петкански, К. Раданова).

Юни – В ИМ – Килифарево е реализирано заснемането на филма „**Усукано по килифарски**“ на телевизия „Туризм“ (М. Стойчев).

Юни – юли – В Сарафкината къща са проведени **срещи-разговори** на тема: „Как се провежда Еньовден във Велико Търново и Търновския край“ (23.VI.), „Реликви и спомени за Стефан Стамболов“ (30.VI.), „Пристрастията на великотърновци към скъпоценните камъни (разнородните кристали)“ (7.VII.), „Аспарух Лешников – легендарният певец“ (14.VII.), „Спалнята – място за почивка“ (21.VII.), „Музикалните традиции във Велико Търново“ (28.VII.), част от образователна програма за възрастни под надслов „На размисли“ съвместно с РБ „П. Р. Славейков“, и СОУ „Емилиян Станев“ – В. Търново (Н. Василева).

18 юли – По повод 177 години от рождението на Васил Левски в музей „Възраждане и Учредително събрание“, Затвора-музей и музей „Нова и най-нова история“ е реализирана инициативата „**Ден на отворените врати**“ (Св. Атанасова, Д. Харбалиев).

6 – 11 август – В църква музей „Св. архангели Михаил и Гавраил“ в с. Арбанаси е проведен **Летен музикален фестивал на камерната класическа музика „Arbanassi Summer fest Music – 2014“** (пето издание) с участието на музиканти от Фламандската кралска филхармония. Проявата е организирана от РИМ – Велико Търново (И. Църов, М. Йорданова, М. Русева).

18 август – Национално сдружение „Работилница „Седянка“, гр. Елена, представя „**Изработване на плъсти, българска бродерия и дантела, плетене на колани с гробен**“ в музей „Сарафкина къща“ (Н. Василева).

25 – 27 август – В ИМ – Килифарево е организиран **Четвърти летен пленер „Детска академия за изкуства. Килифарево – 2014“** (М. Стойчев).

Август – септември – В музей „Сарафкина къща“ са проведени **срещи-разговори** на тема: „Традиционни имена в Търново през XVIII – XIX в.“ (4.VIII.), „Поверия за среброто и сребърната бижутерия във Велико Търново“ (11.VIII.), „На търновско сладко от орехчета“ (18.VIII.), „Филателията като едно от пристрастията на великотърновци“ (25.VIII.), „Началото на новата стопанска година“ (1.IX.), „Униформеното облекло в Девическата гимназия във В. Търново“ (15.IX.), „Паметници и сувенири, свързани с Независимостта“ (19.IX.), „Спомен за търновските светлописци (фотографи)“ (29.IX.), част от образователна програма за възрастни под надслов „На размисли“ (Н. Василева).

18 – 21 септември – Със съдействието на РИМ – Велико Търново в сградата на музей „Възраждане и Учредително събрание“ се проведе **Четвърта международна конференция „Цифрово представяне и опазване на културно и научно наследство – DiPP2014“** (Г. Чохаджиева).

Октомври – В музей „Сарафкина къща“ са организирани **срещи-разговори** под надслов: „Среща с потомци на стари търновски фамилии“ (6.X.), „Аспарух Лешников – блестящият първи тенор“ (13.X.), „На търновско сладко от вишни“ (13.X.), част от образователна програма за възрастни под надслов „На размисли“ (Н. Василева).

1 ноември – В музей „Възраждане и Учредително събрание“ се проведе традиционната **среща с дарителите** на РИМ – Велико Търново (Б. Боянкинска, В. Мартинова).

6 ноември – В музей „Сарафкина къща“ е организирана презентацията на книгата на Р. Лечева **„Истинската история на Христина Морфова“** (К. Митова).

17 ноември – По повод 187 години от рождението на Петко Славейков в родната къща на поета във В. Търново е реализирана инициативата **„Ден на отворените врати“** (Св. Атанасова, Д. Харбалиев, А. Стамболийска, Т. Кънчева).

2 декември – РИМ – В. Търново участва в организираното пред зала „Европа“ в Ректората на ВТУ **„Ревю на облекло и аксесоари от соца“** съвместно с ВТУ, ИМ – Димитровград, РИМ – Варна и частни колекционери (Г. Чохаджиева).

В рамките на учебната година се реализира инициативата на РИМ – В. Търново **„Музей в куфар“** пред ученици от началните и среднообразователните училища в града (Св. Атанасова, Ст. Бейков, Т. Кънчева, А. Стамболийска, Д. Харбалиев, М. Стойчев, Ст. Михайлов, С. Петрова, Г. Торлозова, М. Русева).

Целогодишно (всеки четвъртък) в Патриаршеската църква „Възнесение Господне“ на хълма Царевец се изнася музикално-поетичният спектакъл **„Царевград Търнов – хармонично съзвучие благослов“** (П. Иванова).

IV. Проекти

Реализиран проект „Нове – сърцето на легиона“ със съдействието на Община Свищов и НАИМ – БАН (П. Владкова – консултант).

Работа по проект „The late Neolithic tell-site of Hotnitsa publication“ – The Shelby White – Leon Levy Program for Archaeological Publications (А. Чохаджиев – консултант).

Участие в изготвянето на проект „Комплекс за обучение „Тера антиква балканика“ в античния керамичен център при Павликени. Модернизация и социализация“, предаден по Норвежка програма (П. Владкова – консултант).

Участие в изготвяне на проект за **реставрационно-консервационни дейности на сграда „extra muros” в Нове**, предаден по Норвежка програма (П. Владкова – консултант).

Участие в изготвянето на проект **„Лятна работилница „Стари столици“**, предаден по Норвежка програма (П. Владкова – консултант).

Изготвено предпроектно предложение **„Никополис ад Иструм – градът на императорите. Социализация, реставрация, консервация и анастилоза на форума на римския град“** (П. Владкова – консултант).

Изготвено идейно задание **„Изграждане на аудиториум „Никополис ад Иструм“** (П. Владкова).

Участие на РИМ – Велико Търново като партньор в проектно предложение с наименование **„Дигитална културна съкровищница „Север+“** по Програма БГ08 **„Културно наследство и съвременни изкуства“** по Финансовия механизъм на ЕП 2009 – 2014 г. (Ст. Ботева).

V. Образователни семинари и обучения

23 – 25 април – С цел повишаване на квалификацията на служителите в РИМ – Велико Търново е организиран пътуващ образователен семинар на тема: **„Добри практики при обслужването и представянето на паметници и обекти на българското културно-историческо наследство в Северозападна България“** (координатори: С. Петрова, Р. Павлова).

20 – 25 октомври – Организиран обучителен семинар **„Добри практики в обслужването на музеите на открито“**, проведен в Будва, Котор, Дубровник, Цетине (координатор: С. Петрова).

6 – 7 ноември – Проведен обучителен семинар на тема: **„Съхраняване и представяне на културно-историческото и природно наследство: Врана, Царска Бистрица, Самоков, Цари Мали град, Белчин“** (координатор: С. Петрова).

VI. Събирателска и консервационно-реставрационна дейност

През 2014 г. за фондовете на музея са събрани разнородни материали и находки, както следва: за фонд **„Праистория“** – 1135 бр. находки; за фонд **„Античност“** – 150 бр. находки; за фонд **„Средновековие“** – 98 бр. материали; за фонд **„Етнография“** – 27 бр. материали; за фонд **„История на България XV – XIX в“** – 4 бр. материали; за фонд **„Нова и най-нова история“** – 56 бр. материали и снимки; за **библиотечния фонд** на музея са закупени или постъпили в резултат на дарения, абонамент и книгообмен 97 бр. книги.

В отдел „Християнско изкуство“ е извършена консервация и реставрация на 15 бр. икони; полева консервация и обработка в ателие на 720 бр. стенописни фрагменти от археологическите разкопки в новооткритата средновековна църква в местността Френкхисар; укрепване, китване и ретуш на стенописно пано „Дейсис“ от църква „Св. Димитър“ в Арбанаси.

В Лабораторията за консервация и реставрация на РИМ – В. Търново са обработени над 2100 бр. предмети от метал, керамика, хартия, дърво, текстил и други материали, съхранявани във фондовете и експозициите на музея и открити при редовни разкопки през изминалия археологически сезон.

*Съставил
Теменуга Георгиева*

КНИГООБМЕН НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО ЗА 2014 г.

БЪЛГАРИЯ

Балчик

Участието на българския военноморски флот в освобождението на Южна Добруджа през септември 1940 година.

Варна

Лазаренко, Иг., Ел. Мирчева, Р. Енчева, Д. Стоянова, Н. Шаранков.
Храмът на понтийската майка на боговете в Дионисополис. Варна, 2013.

Кюстендил

Добри практики. Реклама, комуникации и маркетинг. Кюстендил, 2014.

Ловеч

Каталог. Колекция „Националноосвободително движение в Българско“. Музей „Васил Левски“. Ловеч, 2014.

Павликени

Павликени. Юбилеен сборник. Доклади и научни съобщения от научна конференция „Павликени – античен и вечен“, 25 юни 2013 г. Велико Търново, 2014.

Пазарджик

Годишник на Регионален исторически музей – Пазарджик, 5, 2014.

Пловдив

Годишник на Регионален археологически музей – Пловдив, 12, 2014.

Самоков

Христовска, Н. Кметовете на Самоков 1878–2011. София, 2011.

Смолян

Тракийско и византийско културно наследство в Родопите и Северното егейско крайбрежие. Сб. научни доклади. Смолян, 2013.

София

Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, Исторически факултет, 101, 2013.

Гюрова, Св. Музейното дело в България 1954–1957. Плевен, 2014.

Огойска, М. Междуписания. Захарий Хр. Зограф – Неофит П. П. Рилски. София, 2010.

Pavlov, R., P. Stanchev. Digital Presentation and Preservation of Cultural and Scientific Heritage. София, 2014.

Шумен

Известия на Исторически музей – Шумен, 16, 2014.

110 години Исторически музей – Шумен 1904–2014 г. Библиография на научните издания и публикации. Велико Търново, 2014.

ČESKÁ REPUBLIKA

Praha

Časopis Národního muzea, 1–2, 2013; 3–4, 2013.

Muzeum, Muzeiní a vlastivědná práce, 2, 2013.

DEUTSCHLAND

Baden

Archäologische Nachrichten aus Baden, 86/87, 2013.

HRVATSKA

Zagreb

Vjesnik Archeološkog muzeja u Zagrebu, 3/46, 2014.

MOLDOVA

Chişinău

Дергачев, В. А. Топоры-кельты поздней бронзы Карпато-Подунавья.

Вып. 1: Одноушковые кельты с арковидными фасками. Кишинэу, 2010.

Вып. 2: Кельты и серпы Нижнего Подунавья. Кишинэу, 2011.

ÖSTERREICH

Wien

Erghöjh, 15, 2014.

M. Kerschner – I. S. Lemos (eds.), Archaeometric Analyses of Euboean and Euboean Related Pottery: New results and their Interpretations.

POLSKA

Toruń

Archeologia, 33, 2013.

ROMÂNIA

Alba Iulia

Acta Musei Apvlensis. Apvlvm, L. s. Archaeologia et Anthropologica. 2013.

Acta Musei Apvlensis. Apvlvm, L. s. Historia et Patrimonium. 2013.

Bucureşti

Dacia, 37, 2013.

Cluj-Napoca

Acta Musei Napocensis, 49/1, 2012; 50/2, 2013.

Biblioteca Musei Napocensis, 41, 2013.

Calian, L. Medalii transilvane din colectiile Esterhazy si Delhaes.

ReDIVA. Revista Doctoranzilor în Istorie Veche și Arheologie. 1, 2013.

Constanța

Pontica, 46, 2013.

Pontica, 46, Supplementum, 2, 2013.

Iași

Arheologia Moldovei. 35, 2012.

Bibliotheca archaeologica Iassiensis, 6, 1996.

Chirica, Codrin-Valentin. Arta și religia paleoliticului superior în Europa centrală și răsăriteană: Aspecte istoriografice și arheologice.

Bibliotheca Archaeologica Iassiensis, 8, 1996.

Teodor, Dan Gh. Mestesugurile la Nordul Dunării de jos în secolele IV–XI.

Piatra-Neamț

Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, 27, 2012.

Monah, D. Plastica antropomorfa a culturii : Cucuteni-Tripolie.

Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, 28, 2012.

Diaconu, V. Depresiunea Neamț. Contributii arheologice

Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, 30, 2013.

Garvan, D. Contributii la cunoasterea culturii Precucuteni.

Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, 31, 2014.

L'impact anthropique sur l'environnement durant le Neo-Eneolithique du Sud-Est de l'Europe= – In honorem Dr. Gh. Dumitroaia.

Memoria Antiquitatis, Acta Musei Petrodavensis, 28, 2012.

Timișoara

Analele Banatului, Serie nouă, Arheologie – Istorie, 21, 2013.

Tulcea

Biblioteca Istro-Pontica, Seria Arheologie, 8, 2013.

Începuturile epocii fierului în Dobrogea. Cercetările arheologice de la Revărsarea, Isaccea, județul Tulcea.

Biblioteca Istro-Pontica, Seria Arheologie, 9, 2013.

Din preistoria dunării de jos. 50 de ani de la începutul cercetărilor arheologice la Babadag (1962–2012). Actele conferinței „Lower Danube Prehistory. 50 years of excavations at Babadag”, Tulcea, 20–22 septembrie 2012.

Peuce, Serie Nouă, 11, 2013.

Zalău

Acta Mvsei Porolissensis. Arheologie – Restaurare- Conservare. 34, 2012.

Acta Mvsei Porolissensis. Istorie – Etnografie. 33, 2011.

SRBIJA

Нови Сад

РАД Музеја Војводине, 55, 2013.

*Съставил
Станислава Ботева*

ДАРИТЕЛИ НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО

– 2010 г. –

- Донка Серафимова** (Велико Търново) – дарява етнографски материали
Петя и Михаил Чекухчиеви (Велико Търново) – даряват ръчна шевна машина
Йордана Дончева Недялкова (Килифарево) – дарява етнографски материали
Петьо Тодоров Коев (с. Райковци) – дарява етнографски материали
Здравко Николов (Велико Търново) – дарява лични вещи и документи
Иван Павлевски (Велико Търново) – дарява фотографска техника
Николай Стоянов Бояджиев (Велико Търново) – дарява фотографска техника
Иван Иванов (Велико Търново) – дарява фотографска техника
Николай Качаков (Велико Търново) – дарява фотографска техника и литература
- Марин Петров** (Велико Търново) – дарява фотографска техника
Никола Морфов (Велико Търново) – дарява фотографска техника
Иван Григоров (Велико Търново) – дарява фотографска техника
Веселин Чамурков (Велико Търново) – дарява панорамна снимка
Георги Димитров Шопов (Велико Търново) – дарява авторска книга
Светлозар Бояджиев (Велико Търново) – дарява научна литература
Венета Константинова Даскалова (Горна Оряховица) – дарява литература
Васил Марков Василев (Велико Търново) – дарява авторска книга
акад. Иван Радев (Велико Търново) – дарява авторски книги
Ганчо Александров (Велико Търново) – дарява книга
д-р Тодор Дончев Овчаров (Велико Търново) – дарява научна литература
Надка Василева (Велико Търново) – дарява авторска книга
Кинка Панайотова (Велико Търново) – дарява авторска книга
Невяна Бъчварова (Велико Търново) – дарява авторска книга
Ангел Ганцаров (Велико Търново) – дарява авторска книга

- арх. Йордан Нурков** (Велико Търново) – дарява наградни отличия и документи на Христо Нурков
- Васил Василев Цанков** (Велико Търново) – дарява образци за пропусквателен режим за заседанията на VII ВНС (1990 г.), използвани от органите на Народната милиция
- Владимир Пенчев Савов** (Велико Търново) – дарява военни униформи
- Георги Петров Ангелов** (Велико Търново) – дарява военна униформа, нагръдни знаци и емблеми
- Мирослав Христов Йорданов** (Велико Търново) – дарява военни униформи и нагръдни знаци
- Ненчо Минев Бонев** (Велико Търново) – дарява пътеводители и дипломи за В. Търново от 1957 – 1962 г.
- Тодор Гатев Петков** (Велико Търново) – дарява военни униформи
- Моника Матеева Матеева** (Велико Търново) – дарява пластика
- Борис Петров Сапунов** (Велико Търново) – дарява клечки за зъби и тефтерчета от 30-те години на XX в.
- Живка Анастасова Иванова** (Русе) – дарява папка, бланки и снимки
- Иван Димитров Църв** (Велико Търново) – дарява калъф за очила и касичка
- Снежина Топалова** (Велико Търново) – дарява пътеводител на В. Търново от 1924 г.
- Мария Данчева Карапенчева** (Велико Търново) – дарява фотографска техника
- Мария Хаджикиркова** (Сопот) – дарява книги
- Симеон Дянков** (София) – дарява старопечатна книга
- ЦБА** (Велико Търново) – дарява продукти
- доц. Иван Методиев** (Благоевград) – дарява книга
- Нелина Църва** (Велико Търново) – дарява старинен кантар
- Никола Солаков** (Велико Търново) – дарява пощенско кантарче
- Генко Иванов** (Велико Търново) – дарява рогозки
- Донка Георгиева Серафимова** (Велико Търново) – дарява молитвеник, картички, разрешително за брак, сребърен медал за храброст, възпоменателен медал
- Румен Минков Вълков** (Велико Търново) – дарява купа
- Пламен Денчовски** (Велико Търново) – дарява лабораторни технически везни от 1956 и 1972 г. и книги
- Радослав Радков** (София) – дарява златарски везни и книга

Олга Цанкова (Велико Търново) – дарява пешкир
Елена Кърджиева (Велико Търново) – дарява етнографски материали
Живка Караганчева (Велико Търново) – дарява етнографски материали
Мариана Пушкарлова (с. Първомайци) – дарява булчинска рокля, було и шал (1980 г.)
Елена Хараланова Стоянова (Велико Търново) – дарява шаферска рокля и булчинска пелерина (1978 г.)
Янка Костадинова Петрова (Велико Търново) – дарява чаши
Жулиан Шилдаров (Велико Търново) – дарява калпак
Ангелина Иванова Арнауцкова (Пазарджик) – дарява етнографски материали
Валентина Алуркова (Велико Търново) – дарява цветни изображения на светите места в Ерусалим
Дешка Василева Денева (Велико Търново) – дарява дървена просфора
Йордан Андреев Иванов (Килифарево) – дарява летописна книга на ТПК „Пенчо Цонев“
Райчо Николов Дюлгерев (Килифарево) – дарява снимка
Евстати Георгиев Мартинов (В. Търново) – дарява етнографски материали
Георги Емилов Георгиев (Велико Търново) – дарява снимки и материали на актрисата Станка Пенчева
проф. Диана Радойнова (Бургас) – дарява книга
Поликомерс (Велико Търново) – дарява финансови средства

– 2012 г. –

Радослав Радков (София) – дарява пушка
Върбан Минев (Велико Търново) – дарява гюле и снаряд
Нелина Църва (Велико Търново) – дарява домашно тъкана пътека
Даниел Миновски (Велико Търново) – дарява войнишко творчество
подп. **Яни Янев** (Велико Търново) – дарява подаръчна кутия
Павлина Владкова (Велико Търново) – дарява плакет и бирена бутилка
Борис Сапунов (Велико Търново) – дарява ученическа книжка
Георги Ръцев (Велико Търново) – дарява снимки
Елена Кърджиева (Велико Търново) – дарява снимка
Снежана Топалова (Велико Търново) – дарява книга
Иван Църв (Велико Търново) – дарява плакет
Стефка Иванова (София) – дарява униформи на ген. Радул Минчев

Марко Златев (Велико Търново) – дарява зимни военни униформи
Генко Иванов (Велико Търново) – дарява газена лампа
Димитър Петков Събев (Килифарево) – дарява 19 албума със снимки
Росица Димитрова Петрова (Велико Търново) – дарява снимки и вещи на
Димитър Петров Райков
Васил Узунов – дарява книга
Живка Иванова (Русе) – дарява книга
Пело Михайлов (Пловдив) – дарява авторска книга
Кинка Панайотова (Велико Търново) – дарява ученическа барета
Яна Петкова Савова (Велико Търново) – дарява ученическа униформа
Клуб „Млад краевед“ СОУ „Иван Момчилов“ (Елена) – дарява изработени от
учениците папируси
Владимир Пенчев Савов (Велико Търново) – дарява банкноти
Стефан Кирилов Радов (с. Самоводене) – дарява снимка
Красимира Петрова Иванова (Велико Търново) – дарява пердета
Ангел Петков Стоянов (с. Самоводене) – дарява снимки и коланче
Борис Топалов (Пловдив) – дарява научна литература
проф. д-р Валентина Аврамова (Шумен) – дарява авторска книга
Нейко Генчев (Велико Търново) – дарява научна литература
Павлинка Владева (Велико Търново) – дарява авторска книга
Георги Маринов Вачев (Велико Търново) – дарява книга
Петранка Новосад – „Чех“ ЕОД (Велико Търново) – оказана материална под-
крепа
Петър Кръстев (Велико Търново) – дарява финансови средства
Христо Христов (Велико Търново) – оказана материална подкрепа
Валентин Георгиев Ламбев (Велико Търново) – дарява финансови средства
Каролина Димитрова Анкова – възстановява част от оградата на църквата
„Св. архангели Михаил и Гавраил“

– 2013 г. –

Георги Бирданов (София) – дарява монографии
Стоян Здравков Ганев (Велико Търново) – дарява две картини
Димитър Христов Бончев (Велико Търново) – дарява земна маса
Живка Иванова (Русе) – дарява снимки
Елена Кърджиева (Велико Търново) – дарява снимка
Марко Златев (Велико Търново) – дарява военна униформа

Стефан Кирилов Радов (с. Самоводене) – дарява артефакти
Радослав Александров Алексиев (Велико Търново) – дарява археологически находки
Васил Мутафов (Велико Търново) – дарява книги
Нелина Църва (Велико Търново) – дарява икона и глинени съдове
Мария Филева (София) – дарява чанта и чехли
Мехтин Рюстемов (Велико Търново) – дарява възглавничка за стол
Антон Жеков (Велико Търново) – дарява снимка и свидетелство
Венета Даскалова (Горна Оряховица) – календар
Невяна Бъчварова (Велико Търново) – производи на ф-ка „Д. Георгиев“
Пети Донеvски (Свищов) – дарява литература
Петранка Новосад (с. Соколово) – оказана материална подкрепа
инж. Маргарита Деведжиева (Велико Търново) – дарява производи от ф-ка „В. Мавриков“
инж. Йорданка Пантова (Велико Търново) – дарява производи от ф-ка „В. Левски“
Нестор Иванов (Велико Търново) – дарява карта
Иван Коев (Велико Търново) – дарява книга
Иван Нурков (Велико Търново) – дарява част от личен архив на Христо Нурков
Стоянка Нуркова (Велико Търново) – дарява част от личен архив на Христо Нурков

– 2014 г. –

Донка Йорданова Грънчарова (Русе) – дарява литература
Димитър Маринов (Велико Търново) – дарява телефон
Иван Църв (Велико Търново) – дарява чанта и войнишка лопатка
Яна Църва (Велико Търново) – дарява радиослушалки
Иван Йорданов Георгиев (Велико Търново) – дарява книга
Наталия Иванова Георгиева (Велико Търново) – дарява книга
Сашко Дончев (Велико Търново) – дарява фотоапарат
Николай Ерусалимов Митев (Велико Търново) – дарява фотоапарат
Атанасчо Иванов Атанасов (Велико Търново) – дарява възпоменателен знак
Найден Найденов (Велико Търново) – дарява фотографска техника
Деян Чаушев (Велико Търново) – дарява спортни отличия и снимки
Павел Савов Друмев (Шумен) – дарява бебешка количка

Елена Евелинова Цонева (Велико Търново) – дарява етнографски материали
Бонка Василева Тодорова (Велико Търново) – дарява етнографски материали
Васил Мутафов (Велико Търново) – дарява евангелие и плочка за писане
Живка Иванова (Русе) – дарява снимки
Веселин Комитов (Велико Търново) – дарява табла, свързани с футбола
Марияна Бояджиева (Велико Търново) – дарява знамена от времето на социализма
Румен Петров (Велико Търново) – дарява знамена от времето на социализма
Иван Златев (Велико Търново) – дарява ордени, медали и значки
Петър Борисов Стефанов (Велико Търново) – дарява римски чук
Радослав Александров Алексиев (Велико Търново) – дарява археологически находки
Върбан Минев (Велико Търново) – дарява пушки
Марин Петров Николов (Велико Търново) – дарява фотоапарати
Мирослав Тошев (Велико Търново) – дарява ученически принадлежности
Райна Стойчева (Велико Търново) – дарява сандък и тъкани
Станка Денчева (Горна Оряховица) – дарява дрехи
Галя Светличникова (Русия) – дарява везана кърпа
Стефан Бейков (Велико Търново) – дарява дъска за писане
Камен Колев (Твер, Русия) – дарява копия на документи
Татяна Кънчева (Велико Търново) – дарява книга
Пламен Кънчев (Велико Търново) – дарява спортна купа
„Кроношпан България“ ЕООД (Велико Търново) – дарява финансови средства

*Изготвил
Боряна Боянкинска*

ЗАДЪЛЖИТЕЛНИ ИЗИСКВАНИЯ ЗА ПУБЛИКУВАНЕ В ИЗВЕСТИЯ на Регионален исторически музей – Велико Търново

Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново (ИРИМ – ВТ) е издание на РИМ – Велико Търново, което излиза ежегодно. В ИРИМ – ВТ се приемат за публикуване статии, съобщения, отзиви и рецензии на музейна тематика (история, археология, изкуствознание, етнология, реставрация и консервация, музеология и др.).

Редакционната колегия на ИРИМ – ВТ приема за обсъждане материали на български език с резюме на английски, френски или немски език, както и материали на колеги от чужбина, написани на английски, френски, немски или руски език, придружени от обширно резюме на български език (при невъзможност се приемат и резюмета на езика на статията които впоследствие ще бъдат преведени на български). При предаване на ръкописите следва да се спазват следните изисквания:

1. ТЕКСТ

Текстът се предава на електронен носител (в Microsoft Word), задължително придружен от разпечатка на текста и илюстрациите. На илюстрациите да е обозначена тяхната номерация. Максималният обем на материала да е до 36000 знака (20 стандартни машинописни страници – 30 реда и 66 знака на ред), шрифт Times New Roman 12; ляво подравнен, без параграфно форматиране и сричкопренасяне.

Специалните знаци и символи да бъдат качествено отпечатани и допълнително маркирани на разпечатката в цвят. При използване на специфичен шрифт е необходимо той да бъде предоставен на електронния носител.

Кратката дателна форма на личното местоимение, ж.р. ед.ч., използвано и като притежателно местоимение **й**, в текста да се представя с **й**.

Да се представи и кратка информация за автора: научна титла и звание, месторабота и електронна поща.

2. ИЛЮСТРАЦИИ

Илюстрациите да бъдат в разумно количество (до 10 броя) – качествени графични изображения или снимки, предадени на електронен носител.

Чертежите трябва да са с резолюция не по-малко от 600 dpi във формат TIFF или PSD, а снимките – с размер не по-малък от 1535 x 1062 пиксела (13 x 9 см) при 300 dpi. Приемливи графични формати са: JPEG, TIFF или PSD. Не се приемат илюстрации в Word или Powerpoint. При чертежи и снимки на предмети е задължително да има линеен мащаб.

Трябва да бъде приложен пълен списък на текстовете към илюстрациите, които да бъдат кратки, но максимално информативни. Илюстрациите се обозначават като **Обр.** (включително и при позоваване в текста). Когато илюстрацията е съставена от

отделни изображения, те също се обозначават с арабски цифри (напр. **Обр. 1.1**). Анотиращите текстове към илюстрациите да бъдат преведени на езика на резюмето.

3. НАУЧЕН АПАРАТ

Научният апарат се представя по оксфордска система: в скоби в текста се изписва фамилното име на автора, без запетая следва годината на публикуване, а след запетая – страницата или илюстрацията, напр. (Дерменджиев 2003, 51), (Дерменджиев 2003, Обр. 4.).

След текста се прилага списък на цитираната литература, в който първо се представят заглавията на кирилица, след това на латиница и накрая на други азбуки. Публикациите във всяка група се подреждат по азбучен ред според фамилното име на автора. Когато един автор е цитиран с повече от една публикация в година, след годината без интервал се добавя малка латинска буква.

Наименованията на периодичните издания не се съкращават.

Ако монография е публикувана в поредица, след заглавието ѝ в скоби се изписва наименованието на поредицата и съответният том. Ако се цитира статия в сборник, преди заглавието му се поставя „– В:“ или съответното „– In:“, а името на редактора се поставя след името на сборника, като в скоби се пише *ред.* или *съст.*

Статия във вестник се цитира като периодично издание, а когато е без автор, в скоби в текста се изписват името на вестника, годината на издаване и страницата, а в литературата – името на вестника, къде е издаден, броят, годината на издаване и страниците.

Цитираните архивни единици се изписват в скоби в текста и в списъка на цитираната литература, а не в бележки, като се спазва следната последователност: архив, фонд, опис, архивна единица, лист.

Интернет източник се цитира по сходен начин, като в скобите, освен името на автора на сайта или на конкретна публикация, се поставя и годината на публикуване, а в използваната литература – уебадресът и датата на изтегляне на информацията.

Предаване на допълнителна информация и друга използвана литература се изнася в бележки под линия в края на текста. Всички бележки се подреждат автоматично по следния начин: Microsoft Word – References – Footnote – Endnote, а от Number format се избира 1, 2, 3,... – Insert.

Примери

БЕЛЕЖКИ

1. Упътването на В. Богишич за описване на правните обичаи е включено в сборника му „Pravni običaji u slovena. Privatno pravo“, издаден в Загреб през 1867 г. Няколко години по-късно то е преведено на български от П. Оджакوف, който го публикува в Прага (1874) под надслов „Упътвание за описвание правовите обичаи, които живеят у народа“. Скоро след това в Петербург излиза първи том на „Сборник народных юридических обычаев“, съставляващ т. 8 от Записки Императорского Русского Географического Общества (СПб, 1878), съдържащ програмата на П. А. Матвеев за събиране на юридически обичаи (в сферата на гражданското право), чийто образец Бобчев основно следва (Бобчев 1917, III – IV).

ЛИТЕРАТУРА

Монография в поредица:

Бонев 1988: А. Бонев. Тракия и Егейският свят през втората половина на II хилядолетие пр. н. е. (Разкопки и проучвания, 20). София, 1988.

Статия в периодично издание:

Дерменджиев 2003: Е. Дерменджиев. Водоснабдителните съоръжения до Църква № 12 на хълма Царевец във Велико Търново (конструкции, периодизация, възстановка). – Археология, 2003, 3, 50 – 58.

Статия в сборник:

Харитонов 2003: Х. Харитонов. Унгарският художествен вкус на една търновка от 1190 година. – В: Юбилеен сборник в чест на проф. Йордан Йорданов. Х. Харитонов, Св. Атанасова, Г. Чохаджиева (съст.). В. Търново, 2003, 313 – 315.

Архивна единица:

(ЦДА, ф. 177, оп. 2, а.е. 1186, л. 281) – *в текста.*

ЦДА: Централен държавен архив, фонд 177, опис 2, архивна единица 1186, лист 281. – *в литературата.*

Вестник:

(Янтра 1937, 2) – *в текста (когато статията е без автор)*

Янтра 1937: Вестник Янтра, Велико Търново, бр. 87 от 14 февруари 1937 г., 2. – *в литературата (когато статията е без автор)*

Интернет източник (книга или друг вид публикация):

Jones 2012: S. Jones. Crosses and Crucifix Bottles. 2012. <http://www.sdjones.net/FolkArt/bender.html> (изтеглена информация на 09.03.2015 г.)

4. РЕЗЮМЕ

Статиите се предават с резюме. То трябва да бъде максимално информативно, а не само аотиращо статията. Като обем да представлява около 1/8 от текста. Желателно е да се предаде на английски, немски или френски език.

Не се приемат ръкописи по електронна поща, освен ако разпечатките на текста и илюстрациите не са предадени отделно.

Редакционната колегия приема за обсъждане материали за том XXXI на ИРИМ – ВТ от 4 януари 2016 г. до 30 юни 2016 г. Одобрените или неодобрените за печат ръкописи не се връщат.

Редакционната колегия не носи отговорност за изнесените факти, направените изводи и предложените мнения от авторите на публикациите.

Некомплекттовани материали или такива, които не отговарят на изискванията, НЯМА ДА СЕ ПРИЕМАТ за печат.

Материали се приемат на адрес:

Регионален исторически музей – Велико Търново,
за Редколегията
ул. Никола Пиколо № 6,
5000 Велико Търново.

За информация и контакти:

rimvt_edit@abv.bg
062/682527 – Станислава Ботева

SUBMISSION REQUIREMENTS

TO THE CONTRIBUTORS OF THE PUBLICATIONS OF THE REGIONAL MUSEUM OF HISTORY – VELIKO TARNOVO

Proceedings of the Regional Museum of History – Veliko Tarnovo (PRMH – VT) is an annual publication of RMH-Veliko Tarnovo. PRMH-VT accepts papers, announcements, reports and reviews in respect of museum-related issues (history, archaeology, arts, ethnology, restoration and conservation, museum studies, etc.).

The Editorial Board of PRMH – VT accepts papers in Bulgarian language with abstracts written in English, French or German, as well as materials from abroad written in English, French, German or Russian with a detailed abstract in Bulgarian (in case this is not possible, abstracts may be accepted in the language of the paper, and these will be subsequently translated in Bulgarian). Upon submission of the papers, the following requirements have to be observed:

1. TEXT

Manuscripts shall be submitted in electronic form (MS Word); a print out of the text and the figures must also be submitted. The figures must be numbered. The maximum volume of the submission must be up to 36000 characters (20 standard pages – 30 lines and 66 characters per line). All manuscripts should be in Times New Roman, 12-point font size, left alignment, no paragraph indentation, no syllables carried over to the next line.

The special characters and symbols must be printed clearly and additionally highlighted in the print out. In case any particular font is used, it must be submitted electronically as well.

The Bulgarian short Dative form of the female pronoun for the third person, singular, which is also used as possessive pronoun “ї” should be typed as “й” in the text.

A brief presentation of the author should also be included: scholarly title, rank, place of work and e-mail.

2. FIGURES

The figures should be a reasonable number (up to 10 figures) – high quality graphic images or photos, submitted electronically.

The drawings should have a resolution no less than 600 dpi, in TIFF or PSD format, and the photos should be no less than 1535 x 1062 pixels (13 x 9 cm) at 300 dpi. Acceptable image formats: JPEG, TIFF or PSD. No figures in Word or Powerpoint shall be accepted. Linear scales are required for drawings or photos of objects.

A complete list of figure captions must be enclosed; these should be brief but conveying as much information as possible. The figures should be designated as Fig. (even in references in the text). In case the figure consists of individual images, their sequence should be stated in Arabic numbers (e.g. Fig. 1.1). The annotations to the figures should also be translated in the language of the abstract.

3. TEXT CITATION

Referencing follows the Oxford referencing style: the last name of the author is written in parenthesis in the text, as well as the year of publication without any separating comma preceding it, then comma, the number of the page or figure, e.g. (Dermendzhiev 2003, 51), (Dermendzhiev 2003, Fig. 4).

A list of the sources should follow the text, where the titles should be written first in Cyrillic, afterwards in Latin, and in the end in other alphabets. Publications in each group shall be alphabetically arranged according to the author's last name. In case more than one publication of the same author in the same year is cited, a small Latin letter shall be added after the year without any space.

Titles of periodicals shall not be abbreviated.

In case a monograph was published in sequential issues of the same periodical, the title of the sequence and the volume number shall be stated in parenthesis after its title. If an article from collected works is cited, “– B:” or “– In:” respectively shall be stated before the title, and the name of the editor shall be stated after the title of the collected works, and Edited by or Compiled by shall be stated in parenthesis.

Newspaper articles are cited as periodicals, and in case of no author mentioned, the title, the year and the page of the newspaper shall be stated in parenthesis, in the reference section – the title of the newspaper, the location of publication, the issue number, the year of publication and the pages.

The cited archive units shall be stated in parenthesis in the body of the paper and in the reference section, and not in footnotes, in the following sequence: archive, fund, inventory list, archive unit, sheet.

Internet sources are cited in a similar way, and apart from the name of the author of the site or of the particular publication, the publication year shall also be stated in the parenthesis, and in the reference section – the web address and the date of downloading the information.

Any additional information or any other sources shall be stated in endnotes. All notes shall be automatically numbered as follows: Microsoft Word – References – Footnote – Endnote, and 1, 2, 3,.... – Insert – from the Number format.

Examples:

NOTES

1. V. Bogishich's instructions on how to describe the legal customs are included in his collected works „Pravni obicaji u slovena. Privatno pravo.“, issued in Zagreb in 1867. Several years later on it was translated in Bulgarian by P. Odzhakov, who published it in Prague (1874) under the title „Instructions on how to describe the legal customs of the people“. Soon afterwards in Petersburg volume one of “Сборник народных юридических обычаев” came out, representing item 8 of Записки Имп. Рус. Геогр. Общества (СПб, 1878), containing the program of P. A. Matveev how to collect legal customs (falling within civil law), the main model followed by Bobchev (Бобчев 1917, III – IV).

REFERENCE

Monograph in sequential issues:

Bonev 1988: A. Bonev. Thrace and the Aegean World during the Second Half of the 2nd Millenium B.C. (Excavations and Studies, 20). Sofia, 1988.

Article in periodicals:

Dermendzhiev 2003: E. Dermendzhiev. Water-supply facilities near Church No 10 on the Hill of Tsarevets in Veliko Tarnovo (structures, periodisation, reconstruction). – *Archaeology*, 2003, 3, 50–58.

Article in collected works:

Haritonov 2003: H. Haritonov. The Hungarian Artistic Taste of a Tarnovian Woman from 1190. – In: Jubilee collected works in memory of Prof. Y. Yordanov. H. Haritonov, Sv. Atanassova, G. Chohadzhieva (Compiled by). V. Tarnovo, 2003, 313–315.

Archive unit:

(**ASA**, f. 177, inv. 2, a. u. 1186, sh. 281) – *in the body of the article*.

ASA: Archives State Agency, fund 177, inventory list 2, archive unit 1186, sheet 281. – *in the reference section*.

Newspaper:

(**Yantra** 1937, 2) – *in the body of the article (in case the article has no author)*

Yantra 1937: The Yantra Newspaper, Veliko Tarnovo, No. 87 of 14 February 1937, 2. – *in the reference section (in case the article has no author)*

Internet source (book or any other type of publication):

Jones 2012: S. Jones. Crosses and Crucifix Bottles. 2012. <http://www.sdjones.net/FolkArt/bender.html> (information downloaded on 09.03.2015)

4. ABSTRACT

Manuscripts should be submitted together with an abstract. It must convey as much information as possible, and should not be merely an annotation to the article. It is supposed to be about 1/8 of the body text. It is recommendable for abstracts to be in English, German or French.

No electronic manuscripts shall be accepted unless print outs of the body text and figures have been submitted separately.

The Editorial Board accepts for consideration submissions for volume XXXI of PRMH – VT from 4 January 2016 to 30 June 2016. No manuscripts, regardless whether approved or not, shall be returned.

The Editorial Board shall not be responsible for the facts, the conclusions drawn and the opinions offered by the authors of the contributions.

Submissions that are not completed or do not comply with the requirements SHALL NOT be accepted.

Submissions shall be sent to the following address:

Regional Museum of History – Veliko Tarnovo,
Attn: Editorial Board,
6 Nikola Piccolo Street,
5000, Veliko Tarnovo.

Contact person:

Stanislava Boteva
rimvt_edit@abv.bg
+359 (0)62/682527

ИЗСЛЕДВАНЕ НА ТЕКСТИЛНИ МАТЕРИАЛИ ОТ РАЗКОПКИТЕ
НА КЪСНОСРЕДНОВЕКОВЕН НЕКРОПОЛ В ЛЯСКОВЕЦ, Иван Чокоев

*Ил. 1. Следи от сърмено изделие върху теменната част на черепа от гроб № 18
(сн. Евг. Дерменджиев).*

*Il. 1. Traces of a metal thread item on the crown of the skull from grave No 18
(picture taken by Evg. Dermendzhiev).*

*Ил. 2. Общ вид на сърмените останки от гроб № 18, некропол край град Лясковец,
преди консервация (макро).*

*Il. 2. General view of the metal thread remains in grave No 18, the necropolis near the town
of Lyaskovets, before conservation (macro).*

*Ил. 3. Сърмена нишка от гроб № 18, с позлата от двете страни (микро).
Il. 3. Metal thread from grave No 18, gilded on both sides (micro).*

*Ил. 4. Съхранен участък от копринената сърцевина на сърмата от гроб № 18 (микро).
Il. 4. Preserved part of the metal thread silk core from grave No 18 (micro).*

Ил. 5. Участък от сърмените преплитания от гроб № 18 (микро).

Il. 5. Area of the metal braids from grave No 18 (micro).

Ил. 6. Сърмени нишки от гроб № 18, след консервация (макро).

Il. 6. Metal threads from grave No 18, after conservation (macro).

Ил. 7. Останките от гривна върху левите подраменни кости от гроб № 25 (сн. Евг. Дерменджиев).

Il. 7. Remains from a bracelet on the bones below the left shoulder from grave No 25 (picture taken by Evg. Dermendzhiev).

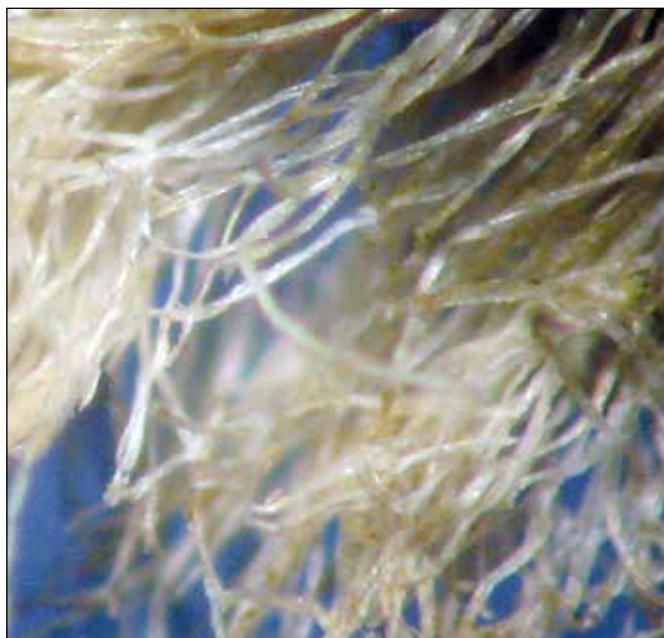

Ил. 8. Фрагмент везана тъкан, открита покрай ковчеза от гроб № 28 (микро).

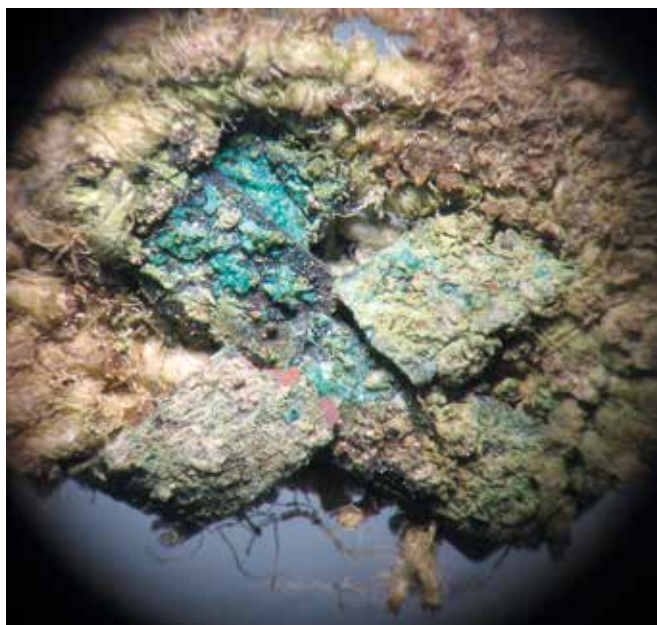
Il. 8. Embroidered cloth fragment, found along the coffin from grave No 28 (micro).

*Ил. 9. Ленена прежда от тъкан, открита в гроб № 28 (микро).
Il. 9. Linen yarn from cloth found in grave No 28 (micro).*

*Ил. 10. Памучна прежда от тъкан, открита в гроб № 28 (микро).
Il. 10. Cotton yarn from cloth found in grave No 28 (micro).*

a)

b)

Ил. 11. Хикс, изпълнен с медна лентичка, гроб № 28: а) лице; б) опако (микро).

Il. 11. Copper strip "X", grave No 28: a) face; b) back (micro).

*Ил. 12. Медна сърмена нишка, гроб № 28 (микро).
Il. 12. Metal thread with copper strip, grave No 28 (micro).*

*Ил. 13. Хрисонима – сърмена нишка, на която металните витки са разредени, за да се вижда и обагрената сърцевина. Графична възстановка на сърмената нишка – хрисонима, използвана за везбата от гроб № 28.
Il. 13. Chrysonima – metal thread with loose loops so that the coloured core can be seen. Graphic reconstruction of the chrysonima metal thread used in the embroidery from grave No 28.*

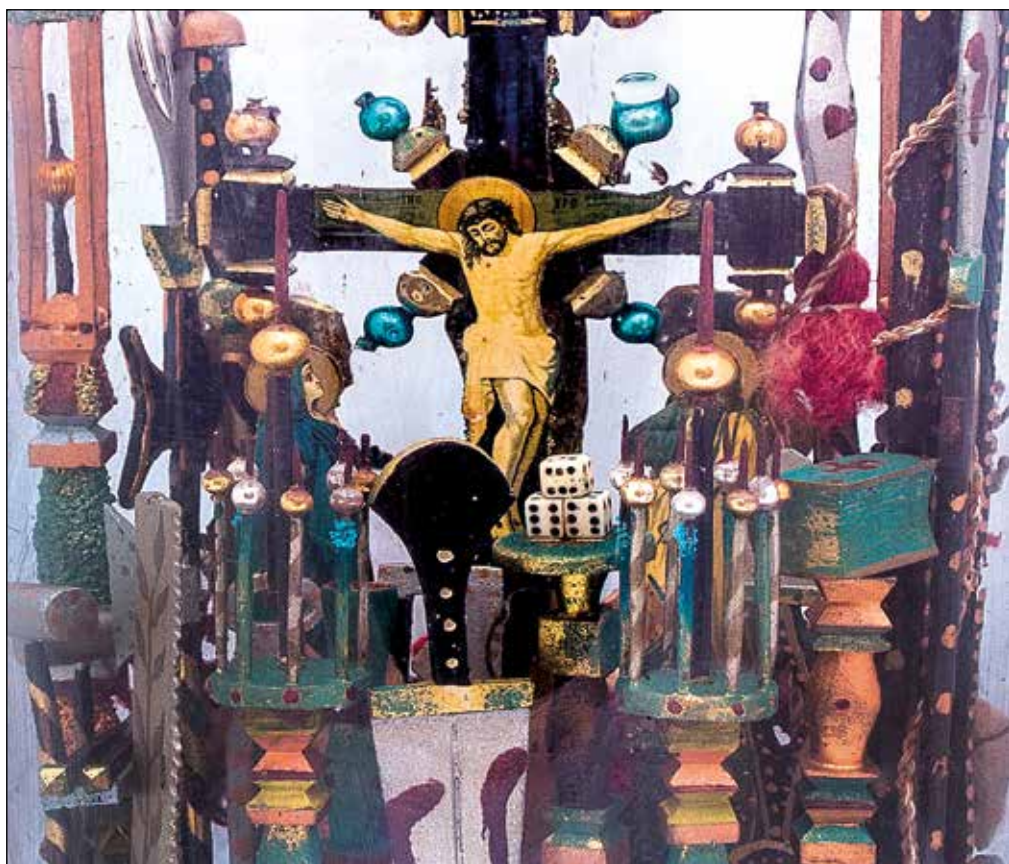

Ил. 1. Светият реликварий с Трънен венец, пазен в катедралата „Света Богородица“, Париж.

*Il. 1. The Holy Thorn Reliquary preserved at Notre-Dame Cathedral, Paris.
(photo: https://en.wikipedia.org/wiki/Crown_of_thorns#/media/File:HolyCrown.JPG)*

*Ил. 2. Стъкленца с „Разпятие Христово“.
Регионален исторически музей – Велико Търново.
Il. 2. The Crucifixion of Christ in a glass container.
Regional Museum of History – Veliko Tarnovo.*

*Ил. 3. Стъкленница с „Разпятие Христово“,
Регионален исторически музей – Велико Търново. Детайл.*

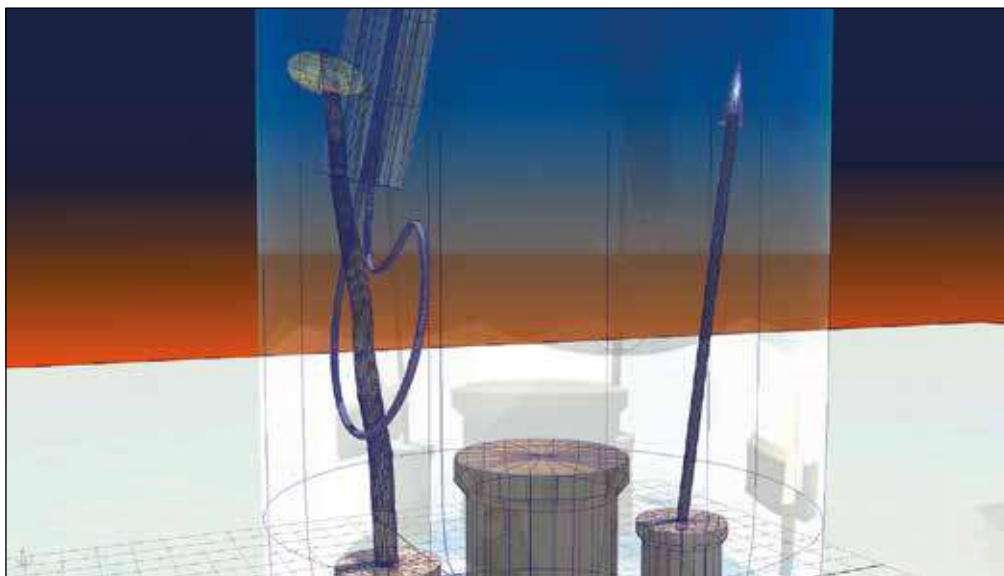
*Ил. 3. The Crucifixion of Christ in a glass container.
Regional Museum of History – Veliko Tarnovo. Detail.*

*Ил. 4. Стъкленца „Страстите Христови“, Елена, XIX век.
Il. 4. The Passions of Christ in a glass container, Elena, XIX century.*

Ил. 5. *Виртуална възстановка на сглобяване (render: Пл. Събев)*
Il. 5. *Virtual reconstruction assemble (render: Pl. Sabev)*

Ил. 6. *Виртуална възстановка – детайл (render: Пл. Събев)*
Il. 6. *Virtual reconstruction assemble – detail (render: Pl. Sabev)*